

11 КИЇВ 1979

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність партійних організацій України по вихованню у трудящих непримиренності до буржуазної ідеології і моралі
- В. І. Ленін про створення політичної армії соціалістичної революції
- Станіслав Вікентійович Косіор (до 90-річчя з дня народження)
- Київ — місто-герой, місто-трудівник
- Основні підсумки дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 20 сторінок, повідомлення — 16 сторінок, замітки — 10 сторінок, матеріали в розділ «Наш календар» — 5—6 сторінок, рецензії — 4—5 сторінок, хроніка та інформація — 2 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (224)

ЛИСТОПАД

1979

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Литвиненко В. Ф. (*Ворошиловград*). Діяльність партійних організацій України по вихованню у трудящих непримиренності до буржуазної ідеології і моралі 5

До 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна

- Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін про створення політичної армії соціалістичної революції 13

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

- Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор (до 90-річчя з дня народження) 27

До 1500-річчя Києва

- Київ — місто-герой, місто-трудівник 36

Питання історичного краєзнавства

- Тронько П. Т., Скляренко Є. М. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень 51

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Дубровченко П. М. Допомога транспортної авіації партизанам України 61
Рибак І. В. (*Кам'янець-Подільський*), Мазур І. Д. Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги в соціалістичній перебудові села (1921—1932 рр.) 65
Мельниченко Г. М. Компартія України на чолі становлення радянської вищої школи в республіці (1920 р.) 71
Бойко М. К. (*Чернігів*). Г. І. Петровський у радянському будівництві на Україні (1919—1920 рр.) 80
Гуржій О. І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. 87
Рувинський Л. А. (*Одеса*), Стокяло В. А. (*Одеса*). Про класову та ідеологічну спорідненість українського буржуазного націоналізму і сіонізму 94

ЗАМІТКИ

- Станчев М. Г. (*Харків*). Розвиток культурного співробітництва між радянською і болгарською молоддю 104
Левченко В. Д. (*Вінниця*). Соціалістичне змагання серед робітників цукрової промисловості УРСР (1959—1970 рр.) 108

Лях В. І. (<i>Макіївка</i>). Кількісне і якісне зростання рядів комсомолу України в роки другої п'ятирічки	114
Ляхович М. В. (<i>Чернівці</i>). Солідарність трудящих Радянського Союзу з класовою боротьбою залізничників і нафтовиків Румунії	117

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Петренко В. І. (<i>Донецьк</i>). Використання засобів кіно у вивченні вітчизняної історії	123
---	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Левін В. С. Легендарний рейд	127
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Панченко П. П., Григоренко О. П. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Важлива подія в житті колгоспного села (до 10-річчя Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників)	133
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Черніков І. Ф. Основні джерела дослідження радянсько-турецьких відносин (1935—1970 рр.)	135
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Гайдуков Л. Ф., Коломійченко І. І. Ленінські принципи партійного керівництва господарським будівництвом	142
Овчаренко П. Д., Полурез В. І. О. О. Малько. Робітничий клас — трудівникам села	144
Голубков М. Є. Высокая цель	145
Хідекелі А. В. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР	147
Позняков К. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Директиви командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.). Сборник документов в 4-х томах	148
Калениченко П. М., Крюков А. В. (<i>Івано-Франківськ</i>). Славяноведение в дореволюционной России (Библиографический словарь)	150
Борис В. О. (<i>Львів</i>), Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>), Грусевич С. М. (<i>Львів</i>). Г. И. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века	151
Барабой А. З. Эпоха Чернышевского. Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.	153
Толочко П. П. Боржівой Нехватал Вишеград	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Союзу РСР

Замлинський В. О. У Львівському університеті	156
Паньків М. І. (<i>Івано-Франківськ</i>). В Івано-Франківському краєзнавчому музеї	157

* * *

Лемешук М. М. V пленум правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури	158
Нерод В. О. Воєнний історик з ПНР у Києві	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Литвиненко В. Ф. (*Ворошиловград*). Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию у трудящихся непримиримости к буржуазной идеологии и морали 5

К 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина

- Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин о создании политической армии социалистической революции 13

Выдающиеся деятели Коммунистической партии и Советского государства

- Погребинский М. Б. Станислав Викентьевич Косиор (К 90-летию со дня рождения) 27

К 1500-летию Киева

- Киев — город-герой, город-труженик 36

Вопросы исторического краеведения

- Тронько П. Т., Скляренко Е. М. Основные итоги и дальнейшие задачи историко-краеведческих исследований 51

СООБЩЕНИЯ

- Дубровченко П. М. Помощь транспортной авиации партизанам Украины . . . 61
Рыбак И. В. (*Каменец-Подольский*, Мазур И. Д. Крестьянские комитеты (товарищества) взаимопомощи в социалистической перестройке деревни (1921—1932 гг.) 65
Мельниченко А. М. Компартия Украины во главе становления советской высшей школы в республике (1920 г.) 71
Бойко Н. К. (*Чернигов*). Г. И. Петровский в советском строительстве на Украине (1919—1920 гг.) 80
Гуржий А. И. Феодалное землевладение и источники его роста на Левобережной Украине в первой половине XVIII ст. 87
Рувинский Л. А. (*Одесса*), Стокяло В. А. (*Одесса*). О классовой и идеологической общности украинского буржуазного национализма и сионизма . . . 94

ЗАМЕТКИ

- Станчев М. Г. (*Харьков*). Развитие культурного сотрудничества между советской и болгарской молодежью 104
Левченко В. Д. (*Винница*). Социалистическое соревнование среди рабочих сахарной промышленности УССР (1959—1970 гг.) 108
Лях В. И. (*Макеевка*). Количественный и качественный рост рядов комсомола Украины в годы второй пятилетки 114
Ляхович Н. В. (*Черновцы*). Солидарность трудящихся Советского Союза с классовой борьбой железнодорожников и нефтяников Румынии 117

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Петренко В. И. (*Донецк*). Использование средств кино в изучении отечественной истории 123

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Левин В. С. Легендарный рейд 127

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Панченко П. П., Григоренко А. П. (*Каменец-Подольский*). Важное событие в жизни колхозного села (к 10-летию Третьего Всесоюзного съезда колхозников) 133

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Черников И. Ф. Основные источники исследования советско-турецких отношений (1935—1970 гг.) 135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Гайдуков Л. Ф., Коломийченко И. И. Ленинские принципы партийного руководства хозяйственным строительством 142
- Овчаренко П. Д., Полурез В. И. О. О. Малько. Робітничий клас — трудівникам села 144
- Голубков М. Е. Высокая цель 145
- Хидекели А. В. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР 147
- Позняков К. И. (Днепропетровск). Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.). Сборник документов в 4-х томах 148
- Калениченко П. М., Крюков А. В. (Ивано-Франковск). Славяноведение в дореволюционной России (Библиографический словарь) 150
- Борис В. А. (Львов), Исаевич Я. Д. (Львов), Трусевиц С. М. (Львов). Г. И. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века 151
- Барабой А. З. Эпоха Чернышевского. Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. 153
- Толочко П. П. Боржівой Нехватал Вишеград 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ознаменованіе 40-летия воссоединения западноукраинских земель с Советской Украиной в составе Союза ССР

- Замлинский В. А. Во Львовском университете 156
- Паньків М. И. (Ивано-Франковск). В Ивано-Франковском краеведческом музее 157

* * *

- Лемещук Н. М. В пленум правления Украинского общества охраны памятников истории и культуры 158
- Нерод В. А. Военный историк из ПНР в Киеве 159

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. Ф. ЛИТВИНЕНКО (Ворошиловград)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВИХОВАННЮ У ТРУДЯЩИХ НЕПРИМИРЕННОСТІ ДО БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ І МОРАЛІ

Характерною особливістю нашого часу, відзначив XXV з'їзд КПРС, є посилення ідеологічної боротьби, ідейного протиборства на міжнародній арені між силами прогресу і реакції, соціалізму і капіталізму. Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», імперіалістична пропаганда «безперервно веде запеклий наступ на уми радянських людей, намагається з допомогою найбільш витончених методів і сучасних технічних засобів отруїти їх свідомість наклепами на радянську дійсність, очорнити соціалізм, прикрасити імперіалізм, його грабіжницьку, нелюдську політику й практику. Перекручена інформація і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправа і просто безпардонна брехня — все пускається в хід»¹ з метою отруєння свідомості радянських людей, протиставлення їх Комуністичній партії, Радянській владі.

ЦК КПРС наголошує, що «одне з найважливіших завдань ідейно-виховної та інформаційної роботи — допомагати радянським людям розпізнавати всю фальш цієї наклепницької пропаганди, в ясній, конкретній і переконливій формі викривати її підступні методи, ...протипоставити підіривній політичній та ідеологічній діяльності класового противника, його злісним наклепам на соціалізм непохитну згуртованість, могутню ідейну єдність своїх рядів, глибоку переконаність і політичну пильність кожної радянської людини, її готовність захищати Батьківщину, революційні завоювання соціалізму»².

Як відомо, соціалістичне суспільство сильне свідомістю найширших мас трудящих. Це — суспільство, де панує науковий, матеріалістичний світогляд, суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив. Піклуючись про формування нової людини, КПРС вважає своїм постійним завданням виховання комуністичної свідомості радянських людей, непримиренності до ворогів соціалізму, боротьбу «...з усією лінією ворожих нам сил і класів»³, що є важливою морально-політичною рисою, складовою і невід'ємною частиною ідейної переконаності особи. Формуючи цю рису у трудящих, зокрема молоді Радянської країни, КПРС враховує ряд істотних факторів. На-

¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 6.

² Там же, стор. 6, 8—9.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, стор. 336.

самперед, непримиренність до противників соціалізму означає не просто відстоювання конкретних його завоювань у сферах матеріальній, політичній і духовній, а й передбачає наступальну, активну боротьбу з усіма ворожими, у тому числі ідеологічними, впливами, диверсіями та підступами, вміння давати рішучу відсіч різним наклепам, спробам протягти чужі радянському суспільству погляди і звичаї, відстоювати чистоту марксистсько-ленінської теорії. При цьому не слід також забувати, що вороги соціалізму часто вдаються до соціалістичної фразеології і соціальної демагогії.

Непримиренність радянських людей до буржуазної ідеології і моралі — це глибоко усвідомлене розуміння докорінної протилежності в ідеалах, програмах, цілях і засобах їх досягнення у соціалістичному і буржуазному світі⁴.

Ідейно-політичне виховання радянських людей завжди перебувало і перебуває в центрі уваги Комуністичної партії. Справу комуністичного виховання, як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність, КПРС будує на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії. Партія постійно вважає своїм найважливішим обов'язком якнайширше залучення народних мас до вивчення теорії марксизму-ленінізму, до практики наукового комунізму. «Знання революційної теорії, політики партії, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», — повинно перетворюватись у радянських людей у переконання, активну життєву позицію стійкого борця за комунізм, проти будь-яких проявів чужої ідеології, в керівництво до дії для розв'язання актуальних проблем розвинутого соціалізму»⁵.

З цією метою партія постійно вдосконалює форми і методи виховання радянських людей у дусі комуністичної ідейності, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі. Важливе значення щодо цього мають прийняті на основі рішень ХХІІІ, ХХІV і ХХV з'їздів партії постанови ЦК КПРС, в яких конкретизовано завдання з основних напрямів комуністичного виховання.

Величезний вплив на ідейно-політичне життя країни, поглиблення ідеологічної роботи, у тому числі й виховання радянських людей у дусі непримиренності до буржуазної і ревізійністської ідеології, справив вихід у світ праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Ленінським курсом», «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС», його книг «Мала земля», «Відродження» і «Цілина», удостоєних Ленінської премії, а також праць інших керівників Комуністичної партії і Радянської держави.

Питанням виховання радянських людей у дусі комуністичної ідейності, непримиренності до ворожої ідеології значну увагу приділяє Компартія України. Лише після ХХV з'їзду КПРС на засіданнях і нарадах у ЦК Компартії України розглянуто більше 70 питань, що стосувалися різних аспектів і завдань ідейно-виховної роботи в республіці, заслухано і обговорено звіти 11 обкомів партії, керівників ряду міністерств і відомств. Було схвалено цінні почини і досвід організаторської та ідеологічної роботи 22 партійних комітетів⁶. Помітним явищем у громадсько-політичному житті України стали збори партійного активу республіки, які обговорили завдання по виконанню поста-

⁴ Д. А. Волкогонів. Ідеологическая борьба и коммунистическое воспитание, М., 1976, стор. 50—54.

⁵ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, стор. 9.

⁶ «Комуніст України», 1979, № 7, стор. 10.

нови ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р., доповідь на них члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького.

Питання ідейно-політичного виховання населення систематично обговорюються також на пленумах і засіданнях бюро обкомів партії. Увагу до них посилили міськкоми і райкоми, первинні парторганізації республіки.

Виконуючи рішення з'їздів і пленумів ЦК, постанови ЦК КПРС, партійні організації України нагромадили значний досвід роботи по вихованню трудящих у душі комуністичної ідейності, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі. Велика роль у цьому належить системі партійного навчання, економічної освіти, комсомольської політичної освіти, різним формам масової пропаганди, якими у республіці охоплено понад 13 млн. чол.

Розгорнуту програму дальшого поліпшення політичної освіти комуністів, комсомольців, безпартійних активістів ЦК КПРС накреслив у постановах «Про завдання партійного навчання у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1976 р.), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) та ін. Виконуючи їх, партійні, комсомольські організації розробили і здійснюють практичні заходи, спрямовані на підвищення ідейно-теоретичного рівня різних груп населення, піднесення ефективності політичної та економічної освіти. При цьому основна увага звертається на глибоке засвоєння трудящими основоположних принципів марксизму-ленінізму як єдиного інтернаціонального вчення, історичного досвіду КПРС, рішень з'їздів нашої партії і пленумів її ЦК, документів міжнародного комуністичного руху.

Підвищення рівня партійного керівництва політичним навчанням сприяло посиленню його ролі в боротьбі з підступами буржуазної пропаганди, у вихованні трудящих у душі непримиренності до ідеологічних хитань, ворожих соціалізму поглядів. У Чернівецькій області, наприклад, партійні організації велике значення надають тому, щоб одержані слухачами в процесі політнавчання теоретичні знання допомагали їм у боротьбі з буржуазною ідеологією. Партійні комітети Львівщини дбали про розширення системи політичної освіти шляхом залучення до навчання в ній великої групи безпартійних. Слухачі семінарів і політичних шкіл області вивчали проблеми «Радянський спосіб життя і сучасна ідеологічна боротьба», «Ленінська національна політика КПРС», «Критика ідеології українського буржуазного націоналізму, уніатської церкви» та ін.⁷

Ознайомлення слухачів системи політосвіти з конкретними проявами ідеологічних диверсій наших ворогів, класова оцінка цих диверсій самими слухачами є важливим каналом формування комуністичної переконаності радянських людей, виховання їх у душі непримиренності до буржуазної ідеології. Тому, як підкреслював у доповіді на зборах партійного активу республіки товариш В. В. Щербицький, *«своєчасно давати рішучу відсіч ідеологічним диверсіям імперіалістів, антирадянщиків різних мастей, підвищувати політичну пильність наших людей — найважливіше завдання ідеологічної роботи, всіх партійних організацій»*⁸.

В ідейному вихованні радянських людей важлива роль належить різноманітним формам масово-політичної пропаганди, яка покликана сприяти підвищенню свідомості мас, мобілізації їх на боротьбу за комуністичні ідеали. Тому й сьогодні не втратив своєї актуальності

⁷ «Коммунист», 1979, № 5, стор. 52.

⁸ «Комуніст України», 1979, № 7, стор. 16.

ленінський заклик про посилення уваги до соціалістичної пропаганди⁹. У постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» ЦК КПРС поставив завдання забезпечити високий науковий рівень нашої пропаганди і агітації, розвивати їх наступальний характер¹⁰. Партиїні організації України з цією метою використовують різні форми і засоби.

Посиленню ролі масово-політичної роботи в ідейному загартуванні радянських людей, вихованні їх у дусі непримиренності до буржуазної ідеології велике значення надає Центральний Комітет Компартії України. Лише за останні роки на його засіданнях було обговорено питання про роботу Одеського обкому партії по забезпеченню комплексного підходу до постановки комуністичного виховання трудящих, про стан усної політичної агітації у партійних організаціях Ровенської області, про роботу РАТАУ, про поліпшення радіомовлення, зміцнення матеріальної бази телебачення в республіці та ін.¹¹ Зокрема, розглянувши питання «Про виконання партійними комітетами Львівської області рішень XXV з'їзду партії і постанов ЦК КПРС про підвищення дієвості і координації діяльності засобів масової інформації та пропаганди», ЦК Компартії України поставив вимогу чітко визначити головні напрямки діяльності кожного органу масової інформації та пропаганди з врахуванням їх можливостей та специфіки у висвітленні організаторської і політичної роботи партійних організацій, комуністичного виховання трудящих, формування у них непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, зокрема українського буржуазного націоналізму та сionізму¹².

З цією метою партійні організації республіки широко використовують потужний інформаційно-пропагандистський апарат: 680 тис. лекторів, 417 тис. пропагандистів, 716 тис. агітаторів, 342 тис. політінформаторів, 24 тис. доповідачів. За останні роки значно поліпшився їх якісний склад. Нині понад 78% пропагандистів, 72% політінформаторів і всі доповідачі мають вищу або незакінчену вищу освіту, а 97% агітаторів — вищу, незакінчену вищу або середню освіту.

В ідейному загартуванні трудящих неухильно зростає роль преси, радіо і телебачення. На Україні нині видається 1800 газет разовим тиражем понад 24 млн. примірників, 166 журналів та інших періодичних видань¹³. Творчо використовуючи досвід центральної преси, газети і журнали України вдосконалюють форми своєї наступальної пропаганди проти буржуазної ідеології і моралі. Зокрема, читачі республіки з великим інтересом знайомляться з матеріалами, вміщеними у відповідних рубриках журналів «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», а також у рубриці «Анатомія антикомунізму» в газеті «Радянська Україна» та «Теоретичні питання» у «Правде України». Під рубриками «Наш молодіжний лекторій», «Обличчя «вільного світу», «Твій ровесник за рубежем» змістовні матеріали публікують газети «Молодь України», «Комсомольское знамя», ряд обласних газет, насамперед львівська «Вільна Україна», «Радянська Буковина», «Прикарпатська правда» та ін.

У республіці діє 41 потужна і багато невеликих телевізійних станцій і ретрансляторів. Нині будуються і реконструюються ще 9 потужних телевізійних станцій. Це дасть змогу забезпечити подачу в ефір

⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 143.

¹⁰ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, стор. 7, 8.

¹¹ В. В. Щербицкий. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека, М., 1977, стор. 201.

¹² «Радянська Україна», 27 грудня 1977 р.

¹³ «Під прапором ленінізму», 1979, № 11, стор. 5, 6.

першої програми Центрального телебачення на територію, де проживає 91% населення республіки, та інших програм для 67% населення¹⁴. Особливу увагу трудящих привертають інформаційна програма «Актуальна камера», ряд телевізійних циклів, зокрема «Міфи і дійсність» та ін. В цілому на Україні добовий обсяг республіканського мовлення становить більше 34 годин телевізійних і понад 80 годин радіопередач¹⁵.

Вдосконалюючи керівництво засобами масової інформації, партійні комітети підвищують відповідальність комуністів, які працюють у них, за ідейний зміст, оперативність та дієвість матеріалів. Наприклад, увійшло в практику обговорення на пленумах, бюро партійних комітетів звітів редакцій, розгляд перспективних планів їх роботи, що дозволяє концентрувати зусилля журналістських колективів, в яких налічується майже 15 тис. чол.¹⁶, на вирішальних напрямках ідеологічної діяльності, формуванні у трудящих непримиренності до ворожої ідеології. ЦК КПРС вимагає дальшого піднесення ідейного змісту і дієвості виступів преси, телевізійних і радіопередач. Звернута увага на необхідність значного розширення тематики, обсягу і географії повідомлень про внутрішнє і міжнародне життя, підвищення інформаційної насиченості матеріалів, які публікуються в газетах і журналах, теле- і радіопередач¹⁷.

В посиленні ідейного виховання трудящих значна роль належить лекційній пропаганді. Партія постійно наголошує на необхідності її всебічного розвитку і вдосконалення, підвищення ідейного рівня. Ці вимоги конкретизовані у постановках ЦК КПРС «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень ХХV з'їзду КПРС», «Про керівництво Томського обкому КПРС засобами масової інформації і пропаганди», «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди», «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» та ін. Нині в партійних комітетах нашої республіки працює понад 718 штатних і майже 17 тис. позаштатних лекторів¹⁸. Всебічно використовуючи лекційну пропаганду для формування комуністичної переконаності радянських людей, партійні комітети республіки значно посилили увагу до викриття домислів і нападок наших ідейних противників, суті буржуазної, буржуазно-націоналістичної, маоїстської та ревізіоністської ідеології, розвінчування буржуазного способу життя. Зростає кількість лекцій, прочитаних з цієї тематики, підвищилися їх наступальність і бойовість, що особливо характерно для Львівської, Волинської, Вінницької, Івано-Франківської, Тернопільської, Ровенської та інших областей¹⁹.

Значну увагу приділяють партійні комітети республіки вихованню молоді у дусі політичної пильності, непримиренності до буржуазної ідеології, широко використовуючи для цього різноманітні форми лекційної пропаганди. Істотну допомогу партійним організаціям у проведенні політичної роботи серед молоді подає 40-тисячний загін лекторів комітетів комсомолу, які щороку читають понад півмільйона лекцій²⁰. На багатьох промислових підприємствах Львова, Ужгорода, Луцька, Тернополя працюють лекторії «Ідеологічна боротьба і молодь», «Два світи — два способи життя», проводяться ленінські читання на тему

¹⁴ «Правда України», 7 липня 1979 р.

¹⁵ «Під прапором ленінізму», 1979, № 11, стор. 5.

¹⁶ Там же, стор. 6.

¹⁷ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, стор. 10.

¹⁸ «Комуніст України», 1979, № 3, стор. 84.

¹⁹ Там же, стор. 82—83.

²⁰ «УІЖ», 1979, № 6, стор. 11.

«Справа Леніна живе і перемагає»²¹. На Львівщині також діють 450 суспільно-політичних клубів ім. Ярослава Галана, метою яких є формування переконаних молодих борців проти ідеології українського буржуазного націоналізму та реакційного уніатства²². У Львівській і Чернівецькій областях при лекторських групах комітетів комсомолу з числа молодих наукових працівників створено секції по критиці буржуазної ідеології²³.

Велику роботу по вихованню у радянських людей непримиренності до буржуазної ідеології проводять під керівництвом партійних організацій члени товариства «Знання» Української РСР (680 тис. лекторів). Щодня в республіці читається в середньому 15 тис. лекцій, на які збирається майже мільйонна аудиторія²⁴. З них 65% присвячено життю і діяльності В. І. Леніна, історії Комуністичної партії, Ленінського комсомолу, пропаганді принципів радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму²⁵. Крім товариства «Знання», лекційну пропаганду в республіці здійснюють 17 організацій і відомств, працівники яких читають більше 11 млн. лекцій на рік²⁶.

Партійні комітети, пам'ятаючи ленінську настанову про те, що високий ідейно-теоретичний і методичний рівень пропаганди визначається «цілком і виключно складом лекторів»²⁷, надають велике значення вдосконаленню системи навчання і підготовки резерву лекторських кадрів. Дійовою формою підвищення кваліфікації лекторів стали республіканські постійно діючі семінари з актуальних теоретичних і практичних проблем сучасності. Якщо в роки дев'ятої п'ятирічки на Україні діяло 6 таких семінарів, то нині — 8, у тому числі з актуальних проблем сучасної ідеологічної боротьби. Всього в республіці працюють 42 університети і понад 830 шкіл лекторської майстерності, в яких навчається 50 тис. лекторів²⁸.

Партійні організації особливу увагу приділяють підготовці лекторських кадрів з числа молоді. При правліннях ряду обласних, міських і районних організацій товариства «Знання», в окремих промислових і сільськогосподарських виробничих об'єднаннях, вузах відкрито школи молодого лектора (ШМЛ) — дійова форма залучення юнаків і дівчат до активної громадсько-політичної діяльності.

На початку 1979 р. лише у вузах республіки діяло понад 200 таких шкіл, в яких громадську професію лектора здобували майже 40 тис. студентів. До роботи в ШМЛ залучено близько 7 тис. викладачів, серед них 19 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, 537 докторів наук і професорів, майже 2 тис. кандидатів наук, понад 1700 викладачів вузів і технікумів, партійні і комсомольські працівники та ін.²⁹

Під керівництвом партійної організації плідно працює ШМЛ Запорізького машинобудівного інституту. В ній підготовлено близько 3 тис. лекторів. Школа вже два рази була учасником ВДНГ СРСР. Різні шляхи вдосконалення роботи ШМЛ розробляють парторганізації вузів Києва, Донецька, Дніпропетровська, Одеси, Львова, Полтави, Луцька, Черкас та інших міст. Разом з тим у ряді вузів поки що не

²¹ «Під прапором ленінізму», 1979, № 10, стор. 45.

²² «Коммунист», 1979, № 5, стор. 53.

²³ «Комсомольское знамя», 15 березня 1979 р.

²⁴ «Правда Украины», 22 липня 1976 р.

²⁵ «Комунист України», 1977, № 6, стор. 68.

²⁶ «Комунист України», 1979, № 3, стор. 86.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 189.

²⁸ Збіроєю слова. З досвіду лекційної пропаганди партійних організацій, К., 1977, стор. 17.

²⁹ «Трибуна лектора», 1979, № 6, стор. 1.

готують лекторів, здатних виступати на теми «Молодь та ідеологічна боротьба», «Радянський спосіб життя» тощо³⁰. Життя вимагає, щоб до цієї роботи активніше залучалися молоді спеціалісти й аспіранти. Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів», необхідно виробляти у студентів навички самостійної підготовки доповідей і публічних виступів, уміння брати участь у творчих дискусіях, формувати якості майбутнього вихователя і організатора, пропагандиста комуністичних ідей, допомагати молоді оволодівати методами боротьби з ідейними противниками, викриття ворожої імперіалістичної пропаганди, ревізіонізму та опортунізму всіх мастей³¹.

Досвід, нагромаджений парторганізаціями республіки у справі виховання радянських людей у дусі непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, свідчить, що значно зростає роль масово-політичної роботи. Вона якісно поліпшилася, збагатилася новими цікавими формами. Висока ідейність і правдивість, тісний зв'язок з життям, доказовість і дохідливість, свіжа думка і живе почуття — ось що завжди надавало і надає нездоланної сили нашій пропаганді і агітації, допомагає їм завойовувати уми і серця мільйонів людей. У проведенні цієї роботи комуністи республіки незмінно керуються ленінським заповітом: «Наше завдання — побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»³². Разом з тим треба постійно пам'ятати, що «в сучасних умовах, коли, як підкреслив XXV з'їзд КПРС, обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»³³.

Величезна ідейно-виховна робота КПРС, у тому числі й парторганізацій України, благотворно впливає на посилення класової і політичної загартованості радянських людей, їх відданості комуністичним ідеалам. Найбільш виразно це знаходить вияв у дедалі зростаючій соціально-політичній активності населення Радянського Союзу. Мірило успіху політичного виховання мас, — зазначив XXV з'їзд КПРС, — їх конкретні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконань і практичної дії³⁴.

Горнилом ідейного загартування радянських людей є їх творча праця. В братній сім'ї народів СРСР визначних успіхів у виконанні завдань, поставлених партією на десяту п'ятирічку, досягли й трудящі Української РСР. У республіці за три роки десятої п'ятирічки освоєно випуск 2,7 тис. нових видів виробів. Частка продукції вищої категорії якості збільшилась у 3 рази, і за цим показником Україна досягла рівня, наміченого на 1980 р. До ладу діючих введено понад 1,2 тис. нових виробничих об'єктів і потужностей³⁵. Більше мільйона робітників і близько 50 тис. колективів, дільниць, змін, бригад, ферм, ланок взяли зобов'язання виконати завдання чотирьох років п'ятирічки до другої річниці прийняття нової Конституції СРСР, а 320 тис. чол. вирішили завершити план десятої п'ятирічки до 110-х роковин з дня народження В. І. Леніна. Понад 1200 трудових колективів республіки розробили на четвертий рік п'ятирічки зустрічні плани. Вони намітили реалізува-

³⁰ Там же, стор. 2.

³¹ «Радянська освіта», 14 липня 1979 р.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 386.

³³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

³⁴ Там же, стор. 85.

³⁵ «Комуніст України», 1979, № 6, стор. 16.

ти додатково продукції на суму близько 300 млн. крб. Масового характеру набули рух «Працювати без відстаючих!», а також бригадний підряд. На Україні вже 40 міст і 386 районів не мають підприємств, які б не виконували державних планів³⁶.

Зростають трудові звершення молоді. 2 млн. юнаків і дівчат, 60 тис. комсомольсько-молодіжних колективів республіки беруть участь у русі за комуністичне ставлення до праці. На 64 ударних комсомольських будовах України працює понад 50 тис. чол. У патріотичний рух «Примножимо славу п'ятисотенниць!» включилися 80 тис. молодих трудівників села, а 4 тис. дівчат виборюють почесний приз ЦК ВЛКСМ ім. Паші Ангеліної. Понад 110 тис. юнаків і дівчат об'єднує республіканський студентський загін. За роки десятої п'ятирічки його члени виконали робіт на суму 710 млн. крб.³⁷

Дальший розвиток соціалістичної демократії сприяв зростанню політичної активності радянських людей, їх активній участі у духовному житті країни, що яскраво видно на прикладі діяльності Рад, профспілок, комсомолу, інших масових громадських організацій, розвиткові самодіяльної народної творчості.

Існуюча сьогодні система виховання радянських людей у дусі комуністичної ідейності, непримиренності до буржуазної ідеології постійно розвивається. Виховання нової людини — цілеспрямованої, ідейно переконаної, соціально активної — це найвище досягнення нашого ладу. У ньому «ми бачимо, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — конкретні плоди тієї великої роботи в галузі ідейно-політичного виховання мас, яку постійно проводить наша партія. В кінцевому підсумку вирішальною передумовою нашого просування вперед в усіх напрямках є саме зростання ідейної переконаності, політичної свідомості трудящих»³⁸.

Дедалі зростаючі масштаби комуністичного будівництва в нашій країні передбачають підвищення ролі народних мас у громадсько-політичному житті, розширюють можливості участі радянських людей у розв'язанні конкретних економічних, політичних та соціально-культурних завдань. Здійснення цих завдань в умовах гострої ідеологічної боротьби між двома протилежними соціальними системами на сучасному етапі вимагає від партійних організацій дальшого вдосконалення форм і методів, підвищення якості й ефективності ідеологічної, політико-виховної роботи серед населення.

В. Ф. Литвиненко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ ПО ВОСПИТАНИЮ У ТРУДЯЩИХСЯ НЕПРИМИРИМОСТИ К БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ И МОРАЛИ

Резюме

В статье на основе решений КПСС и Компартии Украины раскрывается содержание деятельности партийных организаций республики по воспитанию у советских людей коммунистической идейности, непримиримости к буржуазной идеологии и морали в современных условиях обострения идеологической борьбы между социализмом и капитализмом, дается анализ массово-политической и лекционной пропаганды.

³⁶ «Трибуна лектора», 1979, № 6, стор. 7.

³⁷ «Комуніст України», 1979, № 6, стор. 79—80.

³⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 307.

До 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО СТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АРМІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р., здійснена робітниками і селянами, завершила важливий етап в історії визвольного руху в Росії, відкрила перед країною якісно нову перспективу суспільного розвитку. Революція забезпечила народним масам політичну свободу і створила передумови для переходу до нового соціалістичного етапу революції. При наявності необхідних матеріальних передумов перемога соціалістичної революції у вирішальній мірі залежала від створення політичної армії, яка відповідає б завданням нового етапу. Питання про її соціальний склад, шляхи формування, методи підготовки знайшли всебічну, комплексну розробку в працях В. І. Леніна. Ленінські теоретичні висновки і положення з поставленої проблеми є методологічною основою численних досліджень з історії боротьби за перемогу Великого Жовтня. Спеціально ж, під кутом зору узагальнення досвіду формування політичної армії соціалістичної революції теоретична спадщина В. І. Леніна вивчена недостатньо. І хоч саме поняття «політична армія соціалістичної революції» широко застосовувалось у суспільно-політичній літературі, воно, як правило, отожднювалось з поняттям рушійних сил революції, було рівнозначним всій багатогранній діяльності мас, політичних сил у боротьбі за диктатуру пролетаріату¹.

Першою спробою дослідження даної проблеми стала монографія В. А. Куталії «В. И. Ленин о политической армии социалистической революции»². Автор прагнув розкрити суть, особливості і закономірності формування, підготовки і діяльності цієї армії з метою забезпечення перемоги соціалістичної революції, узагальнити досвід її створення. Куталія сформулював, чи не єдине в радянській історіографії, більш-менш цілісне визначення політичної армії соціалістичної революції: «Політична армія соціалістичної революції — це масова суспільна матеріальна сила, яка являє собою найбільш активну, свідому революційну частину робітничого класу, селянства та інших верств народу, згуртована навколо пролетаріату і його комуністичного авангарду, підго-

¹ Див.: Борьба большевистской партии за создание политической армии социалистической революции (март — октябрь 1917 г.). Сборник статей: М., 1967; А. В. Федоров. Марксистско-ленинское учение о политической армии социалистической революции и борьба партии большевиков за ее создание в России. — Всесоюзная конференция партийных научно-исследовательских учреждений и кафедр общественных наук вузов на тему «Великий Октябрь — торжество ленинской теории социалистической революции», Л., 1967.

² В. А. Куталия. В. И. Ленин о политической армии социалистической революции, Л., 1978.

товлена для рішучої боротьби за повалення буржуазного і утвердження соціалістичного ладу»³.

Очевидно, в такому визначенні є реальний раціональний смисл, хоч визнати його бездоганним не можна. Так, не зовсім ясно: весь робітничий клас, чи лише його найбільш свідомо революційна частина («згуртована навколо пролетаріату» —?) включається до політичної армії соціалістичної революції*. У запропонованому варіанті визначення, на нашу думку, дещо применшено роль Комуністичної партії**. Відкритим залишається і питання про те, чи беруть участь сили, що складають політичну армію соціалістичної революції, у інших суспільних рухах багатогранного процесу наростання соціалістичної революції і, при позитивній відповіді, до яких наслідків це призводить***.

На наш погляд, під політичною армією соціалістичної революції слід розуміти очолювану і керовану Комуністичною партією масову політичну силу (Комуністична партія водночас є її невід'ємною, найважливішою складовою частиною), яка включає найбільш активну, свідому, революційну частину робітничого класу, селянства та інших верств населення, зацікавлених у поваленні капіталізму з метою розв'язання корінних проблем суспільного розвитку, готових до рішучої боротьби за повалення буржуазного і утвердження соціалістичного ладу. Слід також враховувати, що, беручи участь не лише в соціалістичному, а й одночасно у ряді демократичних рухів, загони політичної армії соціалістичної революції здатні вплинути на спрямованість і характер демократичних рухів, повернути їх на бік борців за перемогу соціалістичної революції, примножуючи матеріальні політичні сили останньої.

Виходячи саме з такого розуміння суті політичної армії соціалістичної революції, спираючись на новітні досягнення радянської історіографії, у даній статті зроблено спробу проаналізувати лєнінські положення з поставленої проблеми. Аналіз лєнінських праць з досліджуваного питання є актуальним, особливо в плані тих теоретичних міркувань і дискусій, що знайшли відбиття на сторінках журналу «Проблеми мира и социализма»⁴.

Розв'язання проблеми створення політичної армії соціалістичної революції багато в чому залежало від чіткого з'ясування реального руху класових сил на різних етапах революційного процесу, виявлення підойм, за допомогою яких вдалося б успішно здійснити групування, згуртування, цементування революційних елементів, які виступають за повалення капіталізму.

Перемога Лютневої революції, розвиток соціальних процесів, народжених у її ході, поглибили і активізували класове протиборство, ще більш чітко визначили поляризацію політичних сил в країні, детермінували у строгій відповідності з класовими інтересами і ступенем їх усві-

³ Там же, стор. 238.

* У спеціальному розділі (стор. 46—56) і у висновках до книги (стор. 232—233) В. А. Куталія стверджує, що «ядро, головну силу політичної армії» соціалістичної революції складає пролетаріат, який виступає «у якості її гегемона». Доречним було б доповнення про те, що до політичної армії революції слід зараховувати не клас в цілому (що в класовому суспільстві неможливо взагалі, про який би клас не йшла мова), а саме ту його частину, яка являє собою активну суспільно-політичну силу.

** Керівництво Комуністичної партії політичною армією соціалістичної революції автор взагалі визначає чомусь не як закономірність, а лише особливість (стор. 236).

*** В книзі В. А. Куталія мова про це йде (стор. 101—112, 234—235), але до визначення політичної армії соціалістичної революції висновки автора не ввійшли.

⁴ Див.: «Проблеми мира и социализма», 1977, №№ 6, 7, 10; 1978, №№ 2—4, 6—8, 12; 1979, №№ 2, 6—8.

домлення місця різних класів і соціальних груп по той чи інший бік барикад. Сама логіка дальшої боротьби визначала, наприклад, політику буржуазії (в першу чергу міської, а з розвитком подій в усе більшій мірі і сільської — в особі куркульства), яка прагнула не тільки перешкодити піднесенню суспільно-політичного руху на більш високий рівень, переростанню буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, але навіть робила все для обмеження й частково ліквідації завоювань її демократичного етапу. Навпаки, перед силами зацікавленими в неухильному прогресі, поряд із захистом завойованих позицій, постало завдання просування революції вперед, до нових вершин.

Таким чином, при переростанні буржуазно-демократичної революції в соціалістичну об'єктивно відбувалося розмежування і перегрупування класових сил. Чітке з'ясування суті, тенденцій цього процесу має надзвичайно важливе значення для розробки керівниками революційної боротьби політичної стратегії і тактики. «Глибоко помиляються ті, хто забуває, що з прогресом революції, із зростанням її завдань змінюється також склад класів і елементів народу, здатних брати участь у боротьбі за здійснення цих завдань»⁵, — писав В. І. Ленін.

Розроблюючи стратегію і тактику, партія більшовиків виходила із поділу основних політичних таборів на новому етапі російської революції на два табори (а не на три, як це було на етапі буржуазно-демократичної революції), які протистояли один одному в боротьбі за владу, — пролетарський і буржуазний. При цьому за соціалістичні цілі могли послідовно боротися тільки такі політичні сили, які за своєю класовою природою були здатні безкомпромісно ставитися до буржуазії, а її повалення привело б ці сили до влади і забезпечило розв'язання корінних інтересів. Навпаки, збереження панування капіталу, прирікало їх на найнижче становище в суспільстві, перетворювало на об'єкт найжорстокішої експлуатації і гноблення. Ленінський аналіз розстановки класових сил після повалення самодержавства повністю підтвердив зроблені ним раніше теоретичні висновки: соціальною базою політичної армії нового етапу революції є пролетаріат і бідніше селянство. Вони, підкреслював В. І. Ленін, об'єднані тим, що «бюрократично-військова державна машина» гнітить, давить, експлуатує їх. *Розбити цю машину, зламати її — такий справжній інтерес «народу», більшості його, робітників і більшості селян...*»⁶.

Головним джерелом формування політичної армії соціалістичної революції був пролетаріат, висунутий на роль передового борця усім ходом історичного розвитку суспільства. Серед інших класів капіталістичної формації саме робітничий клас був здатний до найбільшої і найвищої організованості, до рішучої і послідовної боротьби з експлуаторами, до здійснення ролі гегемона соціалістичної революції. «...Ця здатність, — писав В. І. Ленін, — не дана сама собою, а виростає історично і виростає *тільки* з матеріальних умов великого капіталістичного виробництва. Цю здатність має, на початку шляху від капіталізму до соціалізму, *тільки* пролетаріат»⁷. Важливо мати також на увазі, що в міру розвитку подій, зростання масштабів руху, особливо на переломному етапі історії, революційні потенції пролетаріату в багаті разів збільшуються. Можливості їх всебічного розкриття зростають і в процесі розширення і посилення зв'язків робітничого класу з не-пролетарськими верствами трудящих.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 47.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 38.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 15.

Найближчим, єдино вірним за будь-якого можливого повороту політичної ситуації союзником пролетаріату є, за визначенням В. І. Леніна, «...широка маса напівпролетарського і почасти дрібноселянського населення в Росії, що налічує багато десятків мільйонів, становить величезну більшість населення»⁸. Багато в чому однакове соціальне становище і єдина мета боротьби об'єктивно штовхали бідніше селянство до дальшого зближення з робітничим класом, обумовлювали його необхідну участь у формуванні і зміцненні антиімперіалістичного класового союзу. І такий союз, вважав В. І. Ленін, неодмінно є «...чесним союзом, бо корінного розходження інтересів найманих робітників з інтересами трудящих і експлуатованих селян *нема*. Соціалізм *цілком* може задовольнити інтереси тих і других... Звідси можливість і необхідність «чесної коаліції» між пролетарями і трудящими та експлуатованими селянами»⁹.

На відміну від демократичного етапу революції, в умовах боротьби за диктатуру пролетаріату середнє селянство в силу своєї двоїстості, відсутності певної самостійної лінії не може бути надійним джерелом, масовим живильним середовищем для поповнення політичної армії борців за соціалізм. Те саме стосується так званих «середніх верств» — трудової інтелігенції, службовців, дрібних підприємців, торговців, ремісників, домашніх робітниць, осіб вільних професій. Це, істотно, зовсім не означає, що з даної категорії населення зовсім не може поповнюватися політична армія соціалістичної революції. Їх краща частина, що раніше за інших розуміє закономірність переходу суспільства до нової формації, її безперечні переваги перед суспільством несправедливості, насилля, безперспективності, в міру надбання особистого політичного досвіду поступово підготовляється до свідомої участі в боротьбі за здійснення соціалістичних цілей. І все ж у масовому масштабі, і при цьому безумовно і безповоротно, непролетарські верстви здатні піти за робітничим класом лише після завоювання останнім політичної влади¹⁰.

Аналіз соціальної бази політичної армії соціалістичної революції свідчить про те, що вона була значно ширшою від того середовища, з якого рекрутуються ворожі революції елементи (це перш за все, експлуаторські класи, верхівка інтелігенції, чиновники), що створюють контрреволюційний табір. Тобто, потенціально була можливість створити політичну армію, яка переважала б сили капіталізму, армію здатну повалити буржуазний лад. Але ця можливість могла реалізуватися лише в результаті цілеспрямованої підготовчої роботи сили, яка була б здатна дати вірний орієнтир рухові, переконати в правоті пропонованої політики, надихнути маси на рішучі дії, очолити їх революційний запал і творчість, надати народній боротьбі необхідну організованість і свідомість. Такою силою стала створена і вихована Леніним партія більшовиків.

Ленінська партія була підготовлена до розв'язання нового етапу революції усією своєю попередньою багатогранною діяльністю. Завдо до повалення царизму більшовики були озброєні розробленою І. Леніном політичною платформою і принципами діяльності на той випадок, коли перед ними постане завдання практичного здійснення переходу до соціалістичного етапу революції. З перших днів свого існування більшовицька партія розглядала буржуазно-демократичну революцію як необхідний етап на шляху до диктатури пролетаріату. У всіх своїх програмних документах партія вказувала на необхідність

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 21.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 98.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 177.

і неминучість нової революції, а всю стратегію і тактику незмінно будувала з розрахунком на те, щоб від революції демократичної зразу ж почати переходити «...якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату... до соціалістичної революції»¹¹.

Більшовицька партія — дійсно пролетарська як за своїми цілями, зв'язками, впливом на робітничі маси, так і за складом і діями була підготовлена і в організаційному відношенні до безпосередньої боротьби за перемогу соціалістичної революції. Незважаючи ні на які зміни політичної ситуації, будь-які зломи політичної кон'юнктури, вона завжди залишалася, вказував В. І. Ленін, «...самостійною, суто пролетарською партією, що витримано веде трудящі маси до їх великої соціалістичної мети»¹². Будучи масовою партією революційного пролетаріату, вона ввібрала в себе усе найчесніше і мисляче, наймушніше і найвідданіше, що було в ньому. Ленінська партія мала в своїх рядах випробувані, загартовані у битвах з царизмом, з опортуністами кадри професійно підготовлених талановитих революціонерів, безстрашних борців за соціалістичні ідеали, тісно зв'язаних з трудящими масами, здатних забезпечити керівництво революцією на її новому етапі. Важливим при цьому було те, що ще до моменту масової боротьби за диктатуру пролетаріату партією більшовиків було завершено організаційний розрив з опортуністами і ревізіоністами».

Більшовики до початку 1917 р. мали також багатющий досвід політичної боротьби, якого не мала жодна партія в світі¹³. Більшовики змогли створити таку організацію, яка набагато перевершувала будь-яку соціал-демократичну партію в світі, бо тільки у більшовицької партії «...є організація і є лінія»¹⁴. Із усіх політичних партій Росії більшовики стали єдиною партією, яка зуміла побачити в російських умовах перспективу соціалістичної революції і зразу ж після повалення самодержавства розгорнула боротьбу за перехід до неї, єдиною партією, яка була з масами, з революційним пролетаріатом¹⁵.

Разом з тим, роль вождя політичної армії соціалістичної революції висувала перед більшовицькою партією не тільки завдання ефективного використання нагромадженого потенціалу, але й розвитку, удосконалення самої партії в міру зростання революційного руху і наближення його до кризисної межі.

В. І. Ленін надавав важливого значення чисельному зростанню більшовицьких рядів, їх організаційному зміцненню. «В кожному районі, в кожному кварталі, на кожному заводі, в кожній роті,— писав В. І. Ленін,— повинна бути міцна, дружна організація, здатна діяти як одна людина. Від кожної такої організації повинні бути прями нитки до центру, до ЦК і нитки ці повинні бути міцні, щоб ворог не міг розірвати їх першим ударом, нитки ці повинні бути постійні, щодня, щоднини зміцнюватись і перевірятись, щоб ворог не міг захопити нас зненацька»¹⁶.

Особливе значення мала боротьба за організаційну самостійність більшовицької партії, проти тенденцій до об'єднання з меншовиками, що проявлялися у деяких керівних працівників партії і ряду організацій, особливо периферійних, у перші тижні після Лютневої революції. В. І. Ленін рішуче виступив проти якого б то не було зближення чи об'єднання з угодовськими партіями, вважаючи можливим і доцільним

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 209.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 380.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 23, т. 41, стор. 8.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 349.

¹⁵ Див.: Там же, стор. 26.

¹⁶ Там же, стор. 325—326.

співробітництво лише зі справді демократичними і інтернаціоналістськими групами, течіями, які порвали з опортуністами, за залучення їх кращих представників до лав більшовицької партії. «Самостійність і особність нашої партії, ніякого зближення з іншими партіями — для мене ультимативні, — підкреслював В. І. Ленін у березні 1917 р. — Без цього допомагати пролетаріатові йти через демократичний переворот до комуни не можна...»¹⁷. За пропозицією Володимира Ілліча Квітнева конференція більшовиків прийняла «Резолюцію про об'єднання інтернаціоналістів проти дрібнобуржуазного оборонського блоку», в якій зазначалося: «Визнати зближення і об'єднання з групами і течіями, які на ділі стоять на ґрунті інтернаціоналізму, необхідним на основі розриву з політикою дрібнобуржуазної зради щодо соціалізму»¹⁸. Орієнтуючи більшовиків на викриття політики меншовиків і есерів, В. І. Ленін закликав до одночасної боротьби проти правоопортуністичних і лівоанархістських елементів всередині своїх рядів.

Інтереси забезпечення високої боездатності партії вимагали виховання всіх її членів у дусі відданості марксизму-ленізму, готовності до рішучого захисту чистоти пролетарської ідеології, непримиренної боротьби з усіма видами опортунізму як всередині партії, так і поза нею, здійснення абсолютно самостійної політичної лінії у міжпартійній боротьбі, і в той же час здатності в необхідних випадках і за певних умов йти на деякі компроміси і угоди в інтересах наближення і перемоги революції. «Виховуючи робітничу партію, — писав В. І. Ленін, — марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і вести весь народ до соціалізму...»¹⁹. Ідейне зростання більшовиків, їх марксистське загартування були тим насущніші, чим масштабнішою ставала партія, чим масовішим був приплив нових членів, особливо тому, що значна частина з них були вихідцями з непролетарських верств і не могла відразу і самостійно позбавитися дрібнобуржуазної ідеології і звичок. Найголовнішим завданням партії на новому етапі революції була розробка стратегії і тактики, яка б гарантувала мобілізацію усіх революційних елементів на боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату.

В. І. Ленін на основі ґрунтовного аналізу російської дійсності зміг розібратися у складному, заплутаному, суперечливому становищі того часу, зробити чіткі політичні висновки, які викладені в «Листах з далека» та інших працях. На час свого повернення в Росію В. І. Ленін розробив новий політичний курс більшовицької партії, проголошений у першому його виступі перед робітниками, солдатами і матросами, які зустрічали його 3 (16) квітня 1917 р. на Фінляндському вокзалі, розвинутий у Квітневих тезах, у проекті платформи партії «Завдання пролетаріату в нашій революції», у брошурі «Листи про тактику» та ін. В цих та інших працях Володимир Ілліч дав розгорнуте обґрунтування нового курсу, стратегічного плану переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. На партійні організації покладалось завдання озброєння лєнінською стратегією і тактикою всіх своїх членів, трудящих мас країни, творчого здійснення лєнінських настанов у конкретних ситуаціях розвитку революції.

З особливою силою зростало значення такої властивості партії, як готовність до швидкої зміни тактики, до будь-яких змін форм і методів боротьби, уміння вчасно висувати лозунги, які б у найбільшій мірі на тому чи іншому етапі відповідали потребам масового руху, інтересам

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 395.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 411.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 25.

досягнення його стратегічної мети, тобто за ленінськими словами, уміння «...*приспосовувати* свою тактику і свої найближчі завдання до *особливостей* кожної даної ситуації»²⁰.

Успіх справи революції багато в чому визначався обсягом діяльності більшовиків у масах, ступенем впливу на політично активні елементи населення країни. «Ми, більшовики,— говорив В. І. Ленін у травні 1917 р.,— повинні терпеливо, але наполегливо роз'яснювати робітникам і селянам наші погляди... Кожен повинен стати всім: і агітатором, і пропагандистом, і організатором нашої партії.

Тільки так ми доб'ємося того, що народ зрозуміє наше вчення, зуміє продумати свій досвід і справді візьме владу в свої руки»²¹.

Головну увагу партія повинна була сконцентрувати на роботі серед робітничого класу, на його підготовці до здійснення ролі гегемона соціалістичної революції, основної сили її політичної армії. «...*Всебічна безпосередня підготовка пролетаріату до завоювання політичної влади для здійснення економічних і політичних заходів, які становлять зміст соціалістичної революції*»²²,— так визначив В. І. Ленін першочергову і основну функцію партії більшовиків на новому стратегічному етапі революції.

Визначальним фактором здійснення пролетаріатом своєї історичної місії основоположники наукового комунізму, В. І. Ленін завжди вважали єдність, монолітність його рядів. «Єдність пролетаріату є величезна зброя його в боротьбі за соціалістичну революцію»²³.

Тим часом, несвідомо довірливе ставлення мас, в їх числі і досить широких верств пролетаріату до буржуазії, вплив на нього дрібнобуржуазної стихії, що відчутно проявилася в перші дні і тижні після Лютневої революції, в принципово новій політичній обстановці двовладдя, аналога якій людство ще не знало, вимагали значних додаткових зусиль для підвищення класової свідомості пролетаріату, його ідейного загартування. «Єдине,— але зате і непереможне,— джерело сили робітничого руху, — підкреслював В. І. Ленін, — це — *свідомість* робітників і широта їх боротьби, тобто участь в ній *маси* найманих робітників»²⁴.

Глибина соціалістичних переконань передового класу визначальною мірою реалізується в його здатності до організації, значення якої незмірно зростає в період підготовки до звершення пролетарської революції. Звертаючись до робітників, В. І. Ленін у березні 1917 р. писав: «Ви не зможете *міцно перемогти* в цій наступній, «справжній» революції, якщо ви не проявите *чудес пролетарської організованості!*»²⁵.

Процес підготовки робітничого класу, як і інших верств населення, до повалення капіталізму розпочинався в масових організаціях і знаходив свій розвиток в міру залучення системи організаційно оформлених колективів у розв'язанні широкого комплексу різнобічних питань, які мали вплив на політичне життя суспільства, на його удосконалення, наближення до переходу на більш високий ступінь зрілості.

Найбільш всеохоплюючими і впливовими політичними організаціями пролетаріату, усіх трудящих були, створені революційною творчістю мас, Ради депутатів, як «...головний, неофіціальний, нерозвинений ще, порівняно слабкий *робітничий уряд*, який виражає інтереси пролетаріату і всієї біднішої частини міського і сільського населення»²⁶.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 43.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 50.

²² Там же, стор. 148.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 104.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 215.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 36.

²⁶ Там же, стор. 18.

В. І. Ленін всебічно проаналізував сутність Рад, показав, що вони втілюють у собі якісно нову форму демократії, форму держави нового типу, висунув принципове теоретичне положення про республіку Рад як про державну форму диктатури пролетаріату²⁷. Радам належала велика роль у залученні мас до революційної практики. Перевага Рад з точки зору їх впливу на маси і безпосередньої участі їх в революційних перетвореннях полягала в тому, що вони ввібрали в себе найглибші демократичні традиції народу. В умовах революційної Росії Ради відрізнялись від усіх інших політичних установ тим, що маси не зв'язували їх із старим режимом, що між ними (масами і Радами — В. С.) не було ніяких організацій-посередників, що вони не являли собою затверділу адміністративну форму і мали необхідну пластичність для того, щоб на буржуазно-демократичному етапі революції виступити як органи передової, робітничо-селянської демократії, а на наступному соціалістичному етапі перетворитися в органи пролетарської державності²⁸.

Ради стали для робітничого класу, трудящих великою школою громадсько-політичної діяльності, ареною напруженої політичної боротьби, в ході якої маси набували необхідний політичний досвід, усвідомлювали, що тільки зосередження влади в руках Рад відкриє шлях до кардинального розв'язання назрілих питань суспільного розвитку. Оскільки в Радах були представлені різні течії і відтінки робітничого руху — більшовики, меншовики, есери, інші партії, безпартійні маси, перетворення Рад у дійсно революційні органи, зацікавлені в поглибленні революції по шляху її розвитку до диктатури пролетаріату, залежало від посилення впливу в Радах партії більшовиків, їх більшовизації. «...Завданням пролетарської партії, — вказувалось у резолюції VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), — є ...систематична боротьба всередині Рад (шляхом пропаганди і перевиборів їх) за торжество пролетарської лінії; спрямування всіх зусиль і всієї уваги на робітничу і солдатську масу, на відокремлення пролетарської лінії від дрібнобуржуазної, інтернаціоналістської від оборонської, революційної від опортуністичної, на організацію і озброєння робітників, на підготовку їх сил до наступного етапу революції»²⁹.

Об'єднуючи, освічуючи, виховуючи робітничий клас, озброюючи його необхідними навичками політичної, адміністративної, господарської діяльності, Ради одночасно стали формою політичної організації найсвідомішої, найбільш енергійної, передової частини інших верств населення, що дозволило пролетаріату піднімати, виховувати і вести їх за собою, іншими словами здійснювати свою гегемонію в революційному русі.

У справі політичної освіти і консолідації пролетаріату, його підготовки до вирішальних битв важлива роль належала також фабрично-заводським комітетам, які об'єднували усіх робітників кожного підприємства незалежно від професійної належності, і профспілкам — організації робітників за професійною ознакою не обмежених рамками окремих підприємств. В. І. Ленін, партія більшовиків вважали необхідним завойовувати вплив у цих організаціях, спрямовуючи їх на розв'язання насущних економічних і політичних завдань, добиваючись поступового їх укрупнення і централізації діяльності.

Ударна міць пролетаріату концентрувалася в загонах робітничої (пролетарської) міліції і Червоної гвардії, створенню і зміцненню яких В. І. Ленін, більшовицька партія надавали значної уваги. Формування

²⁷ Див.: Там же, стор. 11.

²⁸ Див.: Революція і демократія. — «Коммунист», 1978, № 4, стор. 6.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 413.

збройних сил пролетаріату було одним із вирішальних факторів перемоги над буржуазією, захисту завоювань революції. В. І. Ленін вчив більшовиків всемірно сприяти розширенню участі робітників у всіх сферах суспільного життя, посиленню їх впливу на характері темпи розвитку найважливіших суспільних процесів, закликав стимулювати і удосконалювати усі напрями пролетарського руху, поступово підводячи його до найвищих форм класової боротьби.

З перших днів Лютневої революції більшовицькі організації очолили пролетарський рух за 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, введення оплачуваних відпусток, поліпшення житлових і санітарно-гігієнічних умов. В міру розвитку і поглиблення революційного процесу вони повинні були приділити особливу увагу страйкам як дійовому, ефективному засобові досягнення армією найманої праці своєї мети. Могутньою зброєю робітничого класу в боротьбі за корінні економічні перетворення став робітничий контроль над виробництвом і розподілом продуктів. В. І. Ленін вказував, що лозунг робітничого контролю партія ставить «...завжди *поряд* з диктатурою пролетаріату, завжди *слідом за* нею...»³⁰ і підкреслював, що дійсний контроль можливий тоді, коли влада перейде до рук робітничого класу.

Але, в кінцевому підсумку найважливішою формою боротьби, якою мав оволодіти робітничий клас, було збройне повстання. Віддаючи перевагу мирному шляху переходу від капіталізму до соціалізму, В. І. Ленін закликав пролетаріат бути постійно готовим до збройних битв за владу, розглядати громадянську війну як «...єдино законну, єдино справедливую, єдино священну,— не в попівському, а в людському розумінні слова священну війну пригноблених проти гнобителів за їх скинення, за визволення трудящих від усякого гніту»³¹.

Здійснення висунутих В. І. Леніним ідей і настанов вело до успішного формування ядра політичної армії соціалістичної революції. Зрозуміло, що весь пролетаріат не міг стати в ряди активних борців за революційне повалення капіталізму, частина політично пасивних, недостатньо рішучих робітників могла залишитися поза рухом. Але класове становище, об'єктивний процес переходу буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, політика більшовиків, підвищення свідомості робітничого класу, розуміння відповідальності за долю трудящих гарантували залучення до боротьби його значної частини.

В. І. Ленін розробив також чітку програму підготовки до соціалістичної революції союзника робітничого класу — сільської бідноти — сільського пролетаріату, напівпролетаріату і дрібного селянства, які становили переважну більшість населення країни і були другим основним соціальним середовищем, з якого поповнювалася політична армія борців за диктатуру пролетаріату. В. І. Ленін надавав великого значення залученню сільської бідноти до боротьби за соціалістичну революцію. В написаній ним резолюції з аграрного питання, прийнятій VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), підкреслювалось: «Залежно від того, чи вдасться міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівпролетарів села, чи ця маса піде за селянською буржуазією... визначиться доля і результат російської революції...»³².

Володимир Ілліч вважав необхідним розгорнути велику організаційну роботу по створенню демократичних організацій в селянському середовищі, перш за все Рад селянських депутатів, що було б важли-

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 291.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 186.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 408.

вою умовою здійснення союзу робітничого класу і селянської бідноти, вірною і єдиною запорукою «...успіху революції, успіху свободи, успіху визволення Росії від ярма і кабали поміщиків»³³. В. І. Ленін поставив перед партією завдання щодо організації сільських пролетарів, напів-пролетарів і дрібних селян. «Вісь програми пересунулася,— відзначав у доповіді В. І. Ленін на зборах більшовиків — учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів у квітні 1917 р.,— центр ваги — Ради батрацьких депутатів»³⁴.

Володимир Ілліч рекомендував створювати бідняцькі групи і фракції для проведення пролетарської революційної лінії всередині селянських комітетів, органів місцевого самоврядування та в інших масових організаціях. Це приведе не до роздроблення сил, підкреслював В. І. Ленін, а навпаки, посилить і розширить рух, вивільняючи його з-під впливу буржуазії, переборюючи слабості, пробуджуючи ініціативу.

Партія більшовиків повинна була всемірно пропагувати і добиватися здійснення своєї аграрної програми, лозунгів негайного захоплення землі, організації під контролем Рад батрацьких депутатів великих культурних господарств, а також демократизації державного устрою і управління, залучення бідніших селян до перебудови суспільства, до розв'язання насущних проблем, перед якими стояла країна.

Значна частина пролетаріату і перш за все, маса бідніших селян були зосереджені в армії. В. І. Ленін вимагав від партії енергійної роботи серед солдатів, розглядаючи її як складову і невід'ємну частину боротьби за гегемонію пролетаріату, за зміцнення його союзу з селянською біднотою. Залучення мільйонів солдатів і матросів у ряди політичних борців за перемогу соціалістичної революції могло дати робітничому класу масового союзника, який мав військову підготовку. Крім того, тільки при активній участі солдатів могло бути розв'язане і питання про військове навчання і бойову підготовку Червоної гвардії, створення збройного оплоту пролетарської революції.

Незабаром після повалення самодержавства В. І. Ленін звернувся до солдатів із закликом: «Солдати! Допоможіть об'єднанню та озброєнню всіх робітників і всіх селян! Солдати! Об'єднуйтеся самі міцніше і тісніше зливайтесь з робітниками і селянами! Не давайте збройної сили відняти з ваших рук!

Тоді і тільки тоді народ одержить всю землю, народ визволиться від кабали у поміщиків»³⁵.

В. І. Ленін орієнтував партію на розгортання широкої пропаганди більшовицьких поглядів в окопах і гарнізонах, закликав підтримувати все, що сприяло демократизації і революціонізації армії, в тому числі антивбєнні виступи в тилу і на фронтах, зокрема братання.

У справі завоювання регулярної армії на бік революції більшовики мали подолати чималі труднощі. Із традиційної збройної опори експлуататорських класів необхідно було якомога швидше перетворити армію в одну з вирішальних руйнівних сил старого ладу, розвіяти у широких верствах солдатів ілюзію «революційного оборонства», яке навіязували їм дрібнобуржуазні партії. Успішне розв'язання цих проблем було можливе, як вказував В. І. Ленін, лише зосередженням основної уваги в роботі серед солдатів на кардинальних питаннях життя — про владу, мир, землю, про демократичні свободи, а також організацією спільних масових виступів робітників, солдатів і селян під революційними лозунгами.

³³ Там же, стор. 262.

³⁴ Там же, стор. 106.

³⁵ Там же, стор. 258.

Підготовкою більшовицької партії, організацією, згуртуванням, політичним вихованням пролетарів і сільських бідняків, в тому числі і тих, хто був переодягнений в солдатські шинелі, формувався основний, переважний склад сил політичної армії соціалістичної революції. Могучість цієї армії полягала не тільки в тому, що вона включала б у себе більшість політично активної частини населення країни а також і в тому, що елементи, з яких вона формувалася б, були дійсно передовою, вирішальною силою усіх демократичних революційних рухів, перш за все таких як боротьба за розв'язання завдань не доведеної до кінця буржуазно-демократичної революції, зокрема аграрної проблеми, широкого антивоєнного руху за заключення демократичного миру, національно-визвольного руху.

В. І. Ленін, більшовики вважали, що, беручи участь у всіх напрямках, формах народної боротьби, пролетаріат, бідніше селянство розширять тим самим склад сил, які могли б, якщо не повністю, то хоча б частково підтримати майбутню революцію (тим самим взвезти склад сил, які могли б виступити на боці її противників) і поступово поведуть різномірні демократичні рухи по шляху кардинального розв'язання злободених життєвих питань, спрямують їх на боротьбу за перемогу соціалістичної революції як єдиної можливості задоволення корінних інтересів трудящих мас. Однією з найважливіших рис Комуністичної партії, яка очолювала боротьбу народних мас за повалення капіталізму В. І. Ленін вважав уміння «...знайти, нащупати, правильно визначити конкретний шлях або особливий поворот подій, який *підводить* маси до справжньої, рішучої, останньої, великої революційної боротьби...»³⁶.

Водь більшовицької партії приділяв першочергову увагу пошукам ефективних шляхів і засобів активізації трудящих мас, поступового їх згуртування навколо РСДРП(б), пролетаріату, розвитку і множення їх політичного потенціалу, поглиблення і збагачення змісту революційних дій. Вирішальною умовою досягнення цієї мети Володимир Ілліч вважав розробку всеохоплюючої програми демократичних перетворень і послідовну боротьбу за її втілення в життя. Величезне значення в цьому відношенні мала висунута в Квітневих тезах і всебічно обгрунтована в інших працях економічна платформа РСДРП(б).

Так, важливу роль покликані були відіграти висунуті ленінською партією радикальні плани розв'язання аграрного питання. Сформульовані більшовиками вимоги конфіскації поміщицьких господарств і землі, націоналізації всієї землі і передачі її у розпорядження місцевих Рад батрацьких і селянських депутатів виражали заповітні сподівання більшості селян і одночасно узгоджувались з інтересами робітничого класу, оскільки означали вторгнення революції у галузь виробництва і розподілу, накреслювали реальні кроки до соціалізму.

Партія більшовиків, В. І. Ленін рекомендували селянам розвивати, організовувати, посилювати і такі самочинні дії, які були спрямовані на досягнення політичних свобод, усунення контрреволюційних властей, поступове оволодіння функціями контролю над сільськогосподарським виробництвом і розподілом продуктів. На процес становлення у селян революційного світогляду, усвідомлення ними необхідності корінних соціально-економічних перетворень повинна була справити визначальний вплив організаторська і агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків на селі.

В. І. Ленін переконливо довів, що своєю боротьбою за землю, суттями з місцевими органами буржуазної влади і урядом селянство

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 77.

буде неодмінно об'єктивно сприяти прагненням робітничого класу і його партії ліквідувати владу буржуазії і поміщиків, утвердити диктатуру пролетаріату.

Проте, необхідно мати завжди на увазі, що трудове селянство в своїй масі здатне підтримати пролетаріат тільки у розв'язанні питання про землю, тобто у доведенні до кінця буржуазно-демократичної революції в галузі аграрних відносин, а в боротьбі за владу, за встановлення диктатури пролетаріату, тобто за розв'язання основного питання соціалістичної революції, робітники йшли у тісному союзі лише з біднішими верствами села. «З селянством до кінця буржуазно-демократичної революції,— з біднішою, пролетарською і напівпролетарською частиною селянства вперед до соціалістичної революції!»³⁷,— таку політику В. І. Ленін кваліфікував як послідовно більшовицьку і єдино марксистську.

Здійснюючи політику нейтралізації середнього селянства, партія, В. І. Ленін цілком обгрунтовано розраховували на те, що середняк не стане заважати соціалістичній революції, а певна його частина подасть підтримку робітничому класу.

Пролетаріат і бідніше селянство, перш за все солдатські маси, становили переважну більшість учасників руху за припинення імперіалістичної війни, що визначило його органічний зв'язок з боротьбою за перемогу соціалістичної революції. Загальнодемократичний рух за мир прискорював створення політичної армії соціалістичної революції, сприяв перемозі диктатури пролетаріату. У висунутих лозунгах Володимир Ілліч тісно поєднав вимогу миру з необхідністю соціалістичного перевороту. «...Питання про війну,— писав В. І. Ленін,— об'єктивно, стоїть тільки *революційно*»³⁸. В. І. Ленін висловив тверду переконаність у тому, що «поза соціалізмом *нема* порятунку людству від воєн, від голоду, від загибелі ще мільйонів і мільйонів людей»³⁹.

В міру звільнення мас від дурману нав'язаних їм ілюзій, від передсудів «революційного оборонства», усвідомлення безгрунтовності розрахунків на те, що буржуазний Тимчасовий уряд здатний зробити хоч найменші зусилля для досягнення демократичного миру, миру без анексій і контрибуцій найпередовіша частина учасників антивоєнного руху неминуче повинна була прийти до табору тих, хто боровся за перемогу соціалістичної революції, під прапори партії більшовиків. І активний, цілеспрямований вплив на цей процес з боку РСДРП(б) В. І. Ленін вважав одним із суттєвих напрямів її діяльності.

Важливою і представницькою щодо кількості учасників складовою частиною процесу переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну був національно-визвольний рух. В. І. Ленін дуже уважно вивчав його закономірності в епоху імперіалізму, аналізував тенденції розвитку, зробив висновки, які відбивали суть його еволюції, довів неминучість наповнення в міру розвитку революції інтернаціоналістським змістом. Володимир Ілліч виходив із того, що задоволення корінних інтересів переважної більшості учасників національно-визвольного руху (а в ньому, як і в інших демократичних потоках, брали участь різно-рідні елементи, які прагнули вкласти в нього свій зміст, визначити характер і мету) можливо було тільки на шляху соціалістичної революції, здатної в числі інших радикально розв'язати і національну проблему.

Більшовики були єдиною в країні політичною партією, яка мала науково обгрунтовану програму розв'язання національного питання.

³⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 307.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 169.

³⁹ Там же, стор. 126.

Марксистське положення про те, що не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи, стало наріжним каменем більшовицької тактики у національному питанні. «Повна свобода відокремлення, найширша місцева (і національна) автономія, докладно розроблені гарантії прав національної меншості— така програма революційного пролетаріату»⁴⁰,— писав В. І. Ленін у праці «Завдання пролетаріату в нашій революції».

Найважливішою вимогою ленінської національної програми було інтернаціональне об'єднання, згуртування, злиття трудящих країни, що обумовлювалась єдиними для всіх районів Росії економічними і політичними факторами, спільністю інтересів і цілей боротьби, що знайшло відбиття в стратегічному плані партії більшовиків. Велику роль у забезпеченні єдності революційних дій, зміцненні солідарності трудящих різних національностей мала безкорисна підтримка права націй на самовизначення, яка в найбільшій мірі, на думку В. І. Леніна, зміцнювала довір'я між народами. «Лише визнання пролетаріатом права націй на відокремлення забезпечує повну солідарність робітників різних націй і сприяє справді демократичному зближенню націй»⁴¹.

Вирішальною умовою дійсно демократичного здійснення права націй на самовизначення, дійсно вільного об'єднання народів могло стати тільки повалення ладу соціальної і національної несправедливості, встановлення влади робітників і селян. «Ми хочемо братерського союзу всіх народів,— говорив В. І. Ленін.— Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться... Ми зовсім не хочемо, щоб хівинський мужик жив під хівинським ханом. Розвитком нашої революції ми будемо впливати на пригноблені маси»⁴².

Тому, вважав Володимир Ілліч, більшовики повинні були допомогти широким масам робітників, солдатів, селян, що брали участь в національно-визвольному русі, зрозуміти складний діалектичний взаємозв'язок між завданнями повного національного розкріпачення, єдності революційних дій трудящих різних національностей Росії і здійснення соціалістичної революції.

Більшовицькій партії слід було розгорнути копітку роботу серед трудящих національних окраїн, рішуче і послідовно викривати будь-які прояви великодержавного шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму, вивільнити маси з-під націоналістичного впливу. Блискучим зразком справді марксистського, дійсно революційного ставлення до назрілих проблем національного розвитку пригноблених народів, яскравим прикладом послідовно інтернаціоналістської тактики є ленінські статті «Фінляндія і Росія», «Соломинка в чужому оці», «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» та ін.

В міру зростання свідомості, розуміння реальних шляхів досягнення поставленої мети, значна частина сил національно-визвольного руху з неминучістю повинна була спрямовуватися на боротьбу проти капіталізму і під всезростаючим впливом ідеології і психіки РСДРП(б), класової боротьби пролетаріату об'єднатися з іншими потоками революційного руху до соціалізму.

З метою підготовки найширших верств населення до соціалістичної

⁴⁰ Там же, стор. 163.

⁴¹ Там же, стор. 421.

⁴² Там же, стор. 418—419.

революції, залучення їх до політичного життя В. І. Ленін, рекомендував по можливості ефективніше використовувати будь-яке загострення внутрішньої і зовнішньо-політичної ситуації, викривати підступи контрреволюції, розгорнути такі масові кампанії як вибори в органи місцевого самоврядування, до Установчих зборів та ін. Взяті в цілому, всі напрямки і форми боротьби більшовиків за маси були розраховані на те, щоб створити перевагу сил, які здатні зламати опір класового ворога і забезпечити розв'язання питання про владу, підтримати революцію, закріпити її завоювання.

Здійснення ленінських висновків і настанов про формування політичної армії соціалістичної революції, злиття в єдине русло різних потоків революційного руху дало б можливість РСДРП(б) об'єднати і повести за собою більшість політично активної частини суспільства. Ця більшість, що об'єднувала різнорідні і за класовою ознакою і за глибиною розуміння завдань революції, і за рівнем свідомості, організованості і суспільно-політичної активності елементи, не могла бути величю статичною, як за кількісним складом, так і за силою свого впливу, якій змінювався в залежності від реального становища, етапів революційного процесу, характеру і мети боротьби. Але в обстановці, коли лише соціалістична революція могла здійснити демократичні вимоги народу, на стороні її сил повинні були виявитись симпатії і співчуття величезної (не тільки відносною, але й абсолютною) більшості не-пролетарських верств населення, частина яких, впливаючись в ряди борців за диктатуру пролетаріату, сприяла б створенню тієї реальної політичної більшості (уже відносною, а не абсолютною), яка гарантувала б забезпечення переваги сил революції у вирішальний момент і у вирішальному місці. Саме такого результату і вчив добиватись В. І. Ленін. Для успішного проведення соціалістичної революції, підкреслював він необхідна матеріальна «...сила революційних класів, що хочуть і здатні битися, притому сила, яка б у вирішальний момент і у вирішальному місці *роздавила* ворожу силу»⁴³.

Ленінські політичні положення, висновки і вказівки про шляхи формування політичної армії соціалістичної революції, забезпечення найсприятливіших умов для її успішного вирішального виступу стали тією ідейно-теоретичною основою, на якій партія більшовиків розгорнула свою діяльність в масах на шляху від Лютого до Жовтня.

В. Ф. Солдатенко

В. И. ЛЕНИН О СОЗДАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АРМИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье на основе анализа теоретического наследия В. И. Ленина рассматривается вопрос о создании политической армии социалистической революции: ее составе, путях формирования, методах подготовки. Подчеркивается значение ленинских политических положений, выводов и указаний для практической деятельности партии большевиков в массах в период подготовки и осуществления Великого Октября.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 118.

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ (Київ)

СТАНІСЛАВ ВІКЕНТІЙОВИЧ КОСІОР

(До 90-річчя з дня народження)

Незабутня когорта більшовиків-ленінців внесла вирішальний вклад у створення партії нового типу, у перемогу Жовтневої революції, в боротьбу за утвердження Радянської влади, за соціалізм. «Славу і гордість партії становить ленінська гвардія більшовиків-підпільників, учасників Жовтня, громадянської війни, — говорив товариш Л. І. Брежнев. — Разом з В. І. Леніним вони вели перші бої з ворогами за щастя і свободу народу, закладали перші основи соціалізму. Їх життя — це подвиг, великий приклад служіння справі партії, справі революції»¹.

Почесне місце в рядах цієї плеяди, що дала найвищі зразки комуністичної ідейності, громадянської і особистої мужності, належить Станіславу Вікентійовичу Косіору. Вірний марксист-ленінець, полум'яний революціонер, учасник Жовтня і громадянської війни, діяч Комуністичної партії і Радянської держави — таким ввійшов С. В. Косіор в історію.

С. В. Косіор народився 18 листопада 1889 р. в робітничій сім'ї у м. Венгрові Венгровського повіту Седлецької губернії (тепер Варшавське воєводство ПНР). Ще в роки дитинства і юнацтва С. В. Косіор пройшов школу класової ненависті до поміщиків і капіталістів, до самодержавства. Син робітника (батько працював на Сулінському металургійному заводі), він як уся пролетарська молодь не мав змоги одержати належну освіту. Закінчивши трикласне училище, змушений був піти працювати на Сулінський металургійний завод посильним, а згодом учнем слюсаря, робітником на домну. Дванадцятигодинний робочий день, мізерна платня — від 8 до 12 крб. на місяць, знущання майстрів — такий був початок життєвого шляху Станіслава Косіора.

Революційний гарт С. В. Косіор одержав у Донецькому басейні в роки першої російської революції. «Я виріс у Донбасі..., — говорив він. — Знаю Донбас як свою батьківщину»².

В Донбасі в пролетарських колективах Донецько-Юр'ївського і Сулінського металургійних заводів відбувалося формування революційних поглядів С. В. Косіора, становлення його як більшовика-ленінця. Косіор брав участь у страйках, виконував завдання заводських партійних організацій. Весною 1907 р. Станіслав Вікентійович став більшовиком. Вступили до РСДРП і його два брати. Життя і боротьба

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, К., 1971, т. 2, стор. 133.

² С. В. Косіор. Статті і промови 1933—1936 рр., К., 1936, стор. 329.

Станіслава і Йосипа Косіорів наочно показують безпідставність тверджень меншовиків і сучасних антикомуністичних істориків про те, що ніби більшовики були партією «інтелігентів», відірваною від робітників. Уже в травні 1907 р. Косіор був введений до складу Алмазно-Юр'ївського райкому партії.

Працюючи в роки реакції серед більшовиків Алмазно-Юр'ївського району і очолюючи Сулінську організацію РСДРП, С. Косіор швидко оволодів умінням вести революційну роботу в умовах чорносотенного терору, збирати сили пролетаріату для нового наступу. Сулінська організація РСДРП успішно поєднувала нелегальну роботу з легальною, перетворила на свої опорні пункти профспілку металістів, заводську бібліотеку, народний дім, створений зусиллями робітників у ті роки, спортивні організації. Алмазно-Юр'ївська і Сулінська парторганізації були зв'язані з більшовиками багатьох міст країни: Петербурга, Новочеркаська, Ростова-на-Дону, Орла, Катеринодара, Олександр-Грушівського, Катеринослава, Бердянська.

В роки нового революційного піднесення Станіслав Вікентійович працював у Харківській більшовицькій організації. Він брав діяльну участь у боротьбі проти ліквідаторів і одзовістів, у створенні і зміцненні більшовицьких осередків на заводах міста. Чимало зусиль він доклав до відновлення Харківського комітету партії, підготовки до скликання Південної обласної партійної конференції, згуртування навколо «Правди» та більшовицької фракції IV Державної думи трудящих міста, завоювання профспілок (очолював профспілку конторників), використання робітничої споживчої кооперації, організації масових революційних виступів, зокрема першотравневих страйків і демонстрацій у 1914 р.

Для формування С. В. Косіора як партійного діяча величезне значення мало те, що у Харкові йому пощастило працювати під безпосереднім керівництвом ЦК більшовиків, з такими визначними революціонерами, які особисто знали і зустрічалися з В. І. Леніним, як А. С. Бубнов, М. В. Криленко, В. В. Куйбишев, М. К. Муранов, В. І. Невський, М. О. Савельєв, М. М. Яковлев.

Певний вклад вніс Станіслав Вікентійович у зміцнення Полтавської організації РСДРП у травні — липні 1914 р. З початком першої світової війни збори полтавських соціал-демократів під його керівництвом зайняли антивоєнну позицію і вирішили звернутися з антивоєнною листівкою до мобілізованих³.

Як секретар Київського комітету більшовиків (вересень 1914 — лютий 1915 рр.), як один з керівних працівників Московської партійної організації (березень — вересень 1915 р.) та більшовиків, засланих у Качуг Верховенського повіту Іркутської губернії (грудень 1915 — лютий 1917 рр.) С. В. Косіор самовіддано боровся за здійснення лєнінського курсу партії на перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. На Всеросійському з'їзді по боротьбі з дорожнечею, на проведеній в зв'язку з ним нараді представників парторганізацій багатьох районів країни він відстоював і проводив партійну лінію.

Таким чином, в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями С. В. Косіор був у передових рядах лєнінців, які безпосередньо в Росії будували і зміцнювали нелегальну робітничу марксистську партію, боровся проти меншовизму, троцькізму, одзовізму, дрібнобуржуазної революційності есерів і анархістів, націоналізму.

За десять років роботи у підпіллі С. В. Косіора 4 рази заарештовували — він був в'язнем Луганської, Новочеркаської, Харківської і

³ М. Погребінський. Станіслав Вікентійович Косіор, К., 1967, стор. 50.

Московської губернської тюрем — і 4 рази його висилали — з області війська Донського (на 2 роки), Катеринославської губернії, Харкова і Москви (в Іркутську губернію на 3 роки). Але він ні на мить не припиняв активної партійної роботи.

Завжди житимуть в серцях трудящих імена героїв Великого Жовтня, який поклав початок новій ері світової історії. Серед них з великою шанованістю називають ім'я С. В. Косіора, який очолював у той час більшовиків легендарної Нарвської застави, де працювала п'ята частина пітерського пролетаріату (75 тис. чоловік). Вже в період мирного розвитку революції під керівництвом Нарвсько-Петергофської районної організації РСДРП(б), яку очолював С. В. Косіор, найбільші в країні заводи Путіловський і «Треугольник», майже всі значні підприємства за Нарвською заставою стали bastionами лєнінської партії. Створено було міцні заводські партійні колективи, більшовицькі фракції у Радах, завойовано керівництво фабзавкомками, профспілками. Тут формувалися перші загони Червоної гвардії. На заклик партії десятки тисяч робітників застави дружно виходили на вулиці під час квітневої, червневої і липневої демонстрацій.

Після липневих днів фортецею більшовизму стала Нарвська застава. Під захистом озброєних робітничих загонів Нарвської застави закінчував свою роботу VI з'їзд РСДРП(б), працювали ПК РСДРП(б), Воєнна організація ЦК РСДРП(б). Нарвсько-Петергофський райком більшовиків, будучи штабом боротьби робітників застави проти корніловщини, провів велику роботу по зміцненню Червоної гвардії. Нарвсько-Петергофська більшовицька організація внесла значний вклад у перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Разом з путіловцями брав участь у штурмі Зимового палацу С. В. Косіор.

С. В. Косіор був делегатом історичних партійних форумів: VII (Квітневої) конференції і VI з'їзду РСДРП(б), що взяв курс на збройне повстання, входив до складу виконкому ПК РСДРП(б). Під його головуванням відбувався ряд засідань Петербурзького комітету більшовиків 1917 р.

Делегат історичного II з'їзду Рад, член ЦВК другого і третього скликань. С. В. Косіор в період тріумфального походу Радянської влади виконував завдання В. І. Леніна, партії по мобілізації мас на розгром заколоту Керенського — Краснова, багато зробив для поліпшення організаційно-партійної роботи ПК РСДРП(б). У складі бюро Комітету революційної оборони Петрограда він організовував відсіч навалі кайзерівської Німеччини, брав участь у формуванні і відправленні на фронт частин молодого Червоної Армії.

Більшовики Нарвської застави на чолі з С. В. Косіором були надійною опорою В. І. Леніна в його боротьбі проти правих у період VII (Квітневої) конференції, Жовтневого збройного повстання, проти спроб реставрувати капіталізм шляхом створення уряду коаліції з есерами і меншовиками. С. В. Косіор рішуче виступав проти дрібнобуржуазної революційності, лівосектантських поглядів у період двовладдя.

Відомо, що в питанні про Брестський мир С. В. Косіор виражав настрої «лівих комуністів». У цьому позначилась його невідготовленість до розв'язання складних питань міжнародної політики. Проте під впливом лєнінської критики С. В. Косіор жив свої тимчасові помилки і ніколи більше політичних хитань не припускав. На XIII з'їзді КП(б)У він згадував, що «лівацтво» у нього «дуже швидко кінчилося», говорив, що у нього ця хвороба «була дуже неглибокою»⁴.

⁴ Там же, стор. 101.

Рік роботи у гущі пітерського пролетаріату під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна став для С. В. Косіора комуністичним університетом

У роки громадянської війни і на початку відбудовного періоду Станіслав Вікентійович — партійний і державний діяч Української Радянської республіки. Обраний членом ВУЦВК на II з'їзді Рад України, він увійшов до складу Народного Секретаріату як народний секретар фінансів, брав участь в організації боротьби трудящих республіки проти німецьких окупантів і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Видатною подією в житті українського народу став I з'їзд КП(б)У, який під керівництвом В. І. Леніна завершив на основі ленінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів процес об'єднання партійних організацій в масштабах республіки у Комуністичну партію України — бойовий загін єдиної інтернаціональної партії більшовиків-ленінців. С. В. Косіор брав участь у підготовці і проведенні з'їзду, був обраний до складу ЦК КП(б)У.

У 1919—1920 рр. С. В. Косіора обрали членом Політбюро і Оргбюро, секретарем ЦК Компартії України. За участю С. В. Косіора розв'язувалися важливі питання політичного керівництва, внутріпартійного життя. Але головним в його діяльності була організація виконання рішень Центрального Комітету, роботи апарату Секретаріату ЦК КП(б)У. В складних умовах громадянської війни ЦК КП(б)У суворо дотримувався принципу колективності керівництва. З 15 квітня по 2 листопада 1920 р., наприклад, відбулося три пленуми ЦК і 64 засідання його Політбюро, тобто два на тиждень⁵. Вся діяльність ЦК КП(б)У відбувалася під керівництвом і з повсякденною допомогою ЦК РКП(б), В. І. Леніна. «З боку ЦК РКП(б), — відзначалося у звіті ЦК КП(б)У на V Всеукраїнській партійній конференції, — Центральний Комітет України зустрічав найповнішу підтримку, користуючись при цьому дуже широкою свободою дій»⁶.

Зміцнення рядів Компартії України на завершальному етапі громадянської війни і при переході до мирного будівництва відбувалося в непримиренній боротьбі з антиленінськими угрупованнями «децистів», «робітничої опозиції», націонал-ухильниками. Відстоюючи ленінську єдність партії, С. В. Косіор в ході підготовки і проведення IV і V конференцій КП(б)У в своїх доповідях і промовах викривав анархічний, дезорганізаторський характер настанов і політичної практики цих антипартійних угруповань, організовував відсіч їх підіривній діяльності в центрі і на місцях. Визначну роль відіграв С. В. Косіор у 1919—1920 рр. у викритті націонал-ухильницької групи федералістів, яку він характеризував, як «своєрідні націоналістичні нариви... на тілі нашої партії»⁷, у здійсненні ленінської тактики щодо боротьбістів, рішуче виступав проти проявів великодержавного шовінізму.

Вирішальною передумовою перемоги Радянської країни над іноземними інтервентами і внутрішньою контрреволюцією було керівництво Комуністичної партії, її ЦК на чолі з В. І. Леніним. Виконання завдань Володимира Ілліча, партії по мобілізації трудящих республіки на розгром денікінщини і петлюрівщини, інтервенції буржуазної Польщі і Врангеля було головним у діяльності ЦК КП(б)У. С. В. Косіор безпосередньо керував численними мобілізаціями комуністів в ряди Черво-

⁵ Підраховано автором за матеріалами ПА ІІП при ЦК Компартії України.

⁶ Отчет ЦК КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 г. на V Всеукраинской партконференции, X, 1920, стор. 6.

⁷ С. К. Косіор. Основи задачі. — «Коммунист», 7 листопада 1921 р.

ної Армії, брав участь у розв'язанні воєнно-господарських завдань, будівництві комнезамів, організації боротьби з куркульсько-націоналістичним бандитизмом. Він подавав постійну допомогу командуванню фронтів і з'єднань, що діяли на Україні, проводив велику політичну роботу в Червоній Армії. В той час С. В. Косіор вносив відчутний вклад у налагодження видобутку вугілля в Донбасі, організацію використання місцевих паливних ресурсів.

Серед традицій у справі захисту соціалістичної Вітчизни, що склалися в роки громадянської війни, чільне місце належить традиціям підпільної роботи, організації повстанського руху і партизанської війни в тилу ворога. Як член Комітету революційної оборони Петрограда С. В. Косіор формував і відправляв у тил кайзерівських військ перші в історії радянські партизанські загони і організаторів партизанського руху. У квітні — травні 1918 р. С. В. Косіор був у центрі напруженої роботи по створенню сітки підпільних більшовицьких організацій і ревкомів на окупованій німцями Україні. Після I з'їзду КП(б)У він як член Закордонного бюро Центрального Комітету не шкодував сил для зміцнення підпілля, розгортання повстанського руху на Україні. У дні серпневих повстань 1918 р. С. В. Косіор за дорученням ЦК КП(б)У виїхав на окуповану Україну, подавав на місці допомогу Київському обласному, Полтавському і Харківському губернським комітетам партії, а потім доповів IV пленумові ЦК КП(б)У про їх діяльність.

Яскравою сторінкою біографії С. В. Косіора є його діяльність на посту секретаря Київського (Правобережного) підпільного обкому партії у листопаді 1918 — лютому 1919 рр. В обставонці кривавих репресій Станіслав Вікентійович твердо керував боротьбою трудящих мас Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Волині і Поділля проти німецьких окупантів, гетьманців і контрреволюційної Директорії.

У другій половині 1919 р., під час другого походу Антанти, С. В. Косіор очолив Зафронтбюро ЦК КП(б)У, яке керувало діяльністю більшовицького підпілля і партизанською війною, що охопила всю окуповану देशкінцями територію України. 1 жовтня того ж року Оргбюро ЦК РКП(б) заслужало доповідь С. В. Косіора про діяльність Зафронтбюро і керівництво нелегальною роботою на Україні, затвердило його новий склад на чолі з С. В. Косіором. Безпосередньо спрямовуючи роботу Зафронтбюро у наступні місяці, ЦК РКП(б) не раз обговорював доповіді С. В. Косіора і приймав рішення про розвиток партизанського руху на Україні.

Подвиги більшовиків-підпільників і червоних партизанів України, як і інших районів нашої батьківщини, є дорогоцінним надбанням вітчизняної історії. Досвід партійного керівництва збройною боротьбою трудящих мас у тилу ворога, зокрема роботи Зафронтбюро ЦК КП(б)У, був широко використаний з метою організації партизанської боротьби на окупованій території України у роки Великої Вітчизняної війни

Після переможного закінчення громадянської війни і розгрому воєнної інтервенції трудящі Радянської країни під керівництвом Комуністичної партії приступили до мирного будівництва. Партія послала С. В. Косіора на продовольчий фронт. Він був одним з керівників підготовки і проведення кампанії по збиранню продподатку на Україні, походу проти голоду, ліквідації паливно-транспортної кризи.

У 1922 р. С. В. Косіор знову на партійній роботі. Він кандидат у члени Політбюро, член Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, завідувач його організаційно-інструкторським відділом. Багато зусиль доклав С. В. Косіор для поліпшення політичної роботи в Червоній Ар-

мії як начальник Політуправління Українського військового округу воєни 1922 р.

Державна, партійна, господарська і військова діяльність у найскладніших умовах переходу до миру і перших років відбудовного періоду в складі керівного ядра Компартії України збагатила С. В. Косіора досвідом соціалістичного творення.

У 1923–1925 рр. С. В. Косіор очолював Сибірське бюро ЦК РКП(б), згодом Сибкрайком партії, керував боротьбою комуністів і всіх трудящих величезного краю за розв'язання завдань відбудовного періоду.

Під керівництвом С. В. Косіора був вперше розроблений п'ятирічний план розвитку народного господарства Сибіру, значного розвитку дістала кооперація, багато було зроблено для ліквідації неписьменності, розвитку радянської школи, становлення вищої освіти, здійснення ленінської національної політики у цьому краї.

На початку здійснення соціалістичної індустріалізації СРСР партія висунула С. В. Косіора на керівну роботу в Центральний Комітет партії. Зразу після XIV з'їзду ВКП(б) Станіслав Вікентійович був обраний секретарем, членом Оргбюро і Секретаріату, а в 1927 р. — кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б). З 1930 р. він член Політбюро ЦК ВКП(б). У генеральному штабі партії джерелом була партійна думка, формувався політичний курс, кипіла організаторська робота, вирішувались усі важливі питання партійного і державного будівництва. «...Найменший промах у нашій роботі,— писав С. В. Косіор,— може позначитись на стані нашої країни, на успіхах будівництва»⁸.

ЦК ВКП(б) діяв, суворо дотримуючись принципу колективності керівництва. «... У нас в ЦК винятково дружно працювали»⁹, — згадував С. В. Косіор у 1929 р. Він брав участь у роботі всіх 12 пленумів, багатьох засіданнях Політбюро між XIV і XV з'їздами партії, разом з керівними діячами партії організовував роботу Оргбюро і Секретаріату, був учасником всіх їх засідань. ЦК ВКП(б) поклав на С. В. Косіора відповідальність за керівництво організаційно-партійною роботою і масовими організаціями трудящих.

С. В. Косіор виявив непримиренність і тверезість у принциповій боротьбі проти троцькізму, що мала вирішальне значення для долі соціалізму. Викриваючи антиленінську ідеологію і антирадянську практику троцькістів, С. В. Косіор мобілізував маси на захист монолітної єдності партії. Під керівництвом С. В. Косіора комуністи Сибіру у 1923—25 рр. завдали поразки прихильникам троцькістської і зінов'євсько-каменєвської опозицій. Як секретар ЦК ВКП(б) С. В. Косіор відіграв важливу роль у керівництві боротьбою більшовиків-ленінців проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку. Організаційний звіт ЦК XV з'їздові ВКП(б)¹⁰, з яким виступив С. В. Косіор, його доповіді і промови на пленумах ЦК ВКП(б), на XIII Брянській губпартконференції¹¹, на VIII Рогозько-Симоновській районній конференції¹² м. Москви тощо є важливими документами історії боротьби партії за ідейний і організаційний розгром троцькізму.

⁸ «Правда», 24 квітня 1926 р.

⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 664, арк. 83, 87.

¹⁰ Див.: Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет. М., 1961, стор. 91—118.

¹¹ «Брянский рабочий», 3 і 4 лютого 1927 р.

¹² ПА ІІІ при МК і МК КІРС, ф. 80, оп. 1, спр. 256, арк. 16—48; спр. 258, арк. 48—72.

С. В. Косіор у період першої і другої п'ятирічок як член Політбюро ЦК ВКП(б), генеральний (потім перший) секретар ЦК КП(б)У віддавав всі свої сили і здібності справі індустріалізації країни, забезпечення перемоги колгоспного ладу, здійснення культурної революції. Він багато зробив для зміцнення рядів партії, поліпшення партійної роботи, вироблення і втілення в життя першого і другого п'ятирічних планів розвитку народного господарства.

Відповідальним завданням комуністів республіки в умовах підготовки розгорнутого наступу соціалізму було керівництво боротьбою проти куркульства. С. В. Косіор очолював цю боротьбу. У 1928—1929 рр. він організовував хлібозаготівлі на місцях, зробив багато для виконання Україною плану заготівель у 1929 р., що мало загальнодержавне значення.

Під керівництвом С. В. Косіора Компартія України одностайно засудила капітулянтську платформу і фракційну діяльність правих, рішуче боролася проти правоопортуністичної практики, контрреволюційного троцькізму, націонал-ухильників.

ЦК КП(б)У був штабом організаторської роботи комуністів республіки по здійсненню соціалістичної індустріалізації, забезпеченню високих темпів нарощування промислового потенціалу, освоєнню нової техніки, розвитку руху новаторів виробництва. Повсякденне піклування і допомогу С. В. Косіора відчували шахтарі Донбасу, будівники електростанцій, металурги і машинобудівники, хіміки і залізничники. В історії кожного промислового гіганта — Дніпрогесу і Дніпрокомбінату, Харківських тракторного і турбогенераторного, «Азовсталі» і «Криворіжсталі», кожного нового і реконструйованого в ті роки промислового підприємства є частка організаторської роботи Станіслава Вікентійовича.

Беликою заслугою його є рішучий захист перспектив розвитку Криворізького залізрудного басейну, обґрунтування курсу на прискорення індустріального розвитку аграрного правобережжя України, численні ініціативи щодо оновлення міст республіки, зокрема Києва, Харкова, Донецька тощо.

С. В. Косіор був активним учасником роботи партії по дальшому розвитку і здійсненню ленінського кооперативного плану.

З особливою силою розгорнулися організаторські здібності С. В. Косіора в ході здійснення величезної роботи по організаціїно-господарському зміцненню колгоспів, забезпеченню швидкого піднесення сільськогосподарського виробництва диференційовано по районах, його механізації, керівництву соціалістичним змаганням на селі. За досягнуті успіхи колгоспного будівництва на Україні і виконання республікою державних планів у сільськогосподарському виробництві С. В. Косіор був нагороджений в 1935 р. орденом Леніна.

С. В. Косіор був невтомним будівником інтернаціоналістичної радянської соціалістичної культури, її складової — української соціалістичної культури. Він багато зробив для розвитку народної освіти і ліквідації неписьменності, розквіту науки, літератури і мистецтва на Україні, був пропагандистом марксистсько-ленінських ідей, безпосередньо спрямовував ідеологічну роботу Компартії України.

В полі зору С. В. Косіора як секретаря ЦК КП(б)У завжди були питання здійснення ленінської національної політики на Україні. Станіслав Вікентійович підкреслював, що проблеми національного розвитку і міжнародних відносин потребують постійної уваги партії і ще довго займатимуть важливе місце в її діяльності. «Всі наші успіхи, — говорив С. В. Косіор на листопадовому (1929 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), —

зв'язані з величезною, винятково успішною роботою в галузі розв'язання національного питання на Україні»¹³.

Полум'яний інтернаціоналіст С. В. Косіор боровся за утвердження і розвиток дружби радянських народів — одного з найбільших завойовань соціалізму, за зміцнення і розквіт Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Союз РСР — найвище досягнення Жовтневої революції, говорив С. В. Косіор, найвища форма взаємного співробітництва робітників і селян всіх національностей Радянської держави. Союз РСР...— найвище досягнення інтернаціоналізму — ми повинні пильно оберігати і захищати¹⁴. Всі завойовання соціалізму, підкреслював він, є «плодами спільної боротьби і праці братніх українського і російського народів, а також всіх народів Радянського Союзу»¹⁵. У братерському співробітництві російського і українського, всіх народів СРСР С. В. Косіор бачив неодмінну передумову успіхів соціалістичної економіки Радянської Батьківщини в цілому і кожної республіки окрема. «Повна рівність у національному відношенні, — говорив він, — досягається і забезпечується господарським розвитком. Чи забезпечив братерський союз українських робітників і селян з російськими робітниками і селянами... належний господарський розвиток Радянської України? На це питання можна дати тільки одну відповідь: так забезпечив, і забезпечив у повному обсягу»¹⁶.

Партія утверджувала у свідомості і почуттях радянських людей принцип пролетарського інтернаціоналізму, ідеологію братерства і дружби між народами, повагу і любов до всіх націй і народностей, нещадно викриваючи будь-які спроби буржуазно-націоналістичних елементів оживити націоналістичні передсуди. «...Національна ворожнеча, — говорив С. В. Косіор, — була і є найсильнішою і найгострішою зброєю в руках буржуазії і поміщиків у боротьбі за своє класове панування... Наша партія, революційний робітничий клас завжди вели дилі: найзапеклішу, найнешаднішу боротьбу проти національної ворожнечі, за єдність трудящих усіх національностей, проти експлуаторів і «своєї» і «чужої» національності»¹⁷.

Безмежно віддана пролетарському інтернаціоналізму, Компартія України будувала соціалізм у непримиренній боротьбі проти націоналізму всіх мастей. «Ми з усією більшовицькою рішучістю повинні, — вказував С. В. Косіор, — націоналістичній отруті протипоставити зміцнення пролетарського інтернаціоналізму, братерської єдності народів СРСР, оберігати цю єдність, виховувати в душі інтернаціоналізму всю нашу партію, робітників, колгоспників, усіх трудящих»¹⁸. С. В. Косіор не раз нагадував комуністам республіки про необхідність «невтомно вести ідеологічну роботу, щоб попередити можливі прояви українського націоналізму і шовінізму»¹⁹.

На початку третьої п'ятирічки, з січня до середини травня 1938 р., С. В. Косіор проводив велику державну роботу як заступник голови Раднаркому СРСР і голова Комісії радянського контролю, яка, спираючись на широку громадськість, перевіряла виконання рішень партії і уряду, планів третьої п'ятирічки. Він багато зробив для вдосконалення апарату Комісії радянського контролю і поліпшення її діяльності.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, сер. 441, вип. 2, стор. 63.

¹⁴ С. В. Косіор. Статті і промови. 1933—1936 рр., стор. 467.

¹⁵ С. В. Косіор. Двадцять років. — «Комуніст», 7 листопада 1937 р.

¹⁶ С. В. Косіор. Статті і промови. 1933—1936 рр., стор. 445.

¹⁷ Там же, стор. 465.

¹⁸ Там же, стор. 466.

¹⁹ «Комуніст», 8 січня 1929 р.

У роки соціалістичного будівництва С. В. Косіор брав найактивнішу участь у формуванні і пропаганді політики партії, дальшій розробці її наукової бази — марксистсько-ленінської теорії. Творча спадщина С. В. Косіора нерозривно зв'язана з його партійною і державною діяльністю. Це — статті, доповіді, промови, партійні документи, листи. Бібліографія тільки опублікованих праць С. В. Косіора включає понад 260 назв* обсягом більше 200 друкованих аркушів, але й вона не повна. Виявлено далеко не всі виступи С. В. Косіора, які були опубліковані в періодичній пресі.

Всеосяжний характер партійного керівництва зумовив багатогранність і різнобічність проблематики і питань економіки, історії, культури, а головне теорії і політики партії, з яких виступав С. В. Косіор**.

Комуністична партія може виконати свою роль вождя робітничого класу і всіх трудящих у боротьбі за комунізм тільки як «...колективний організаторський талант...»²⁰. Таким організаторським талантом була стара більшовицька гвардія партії, представником якої був С. В. Косіор. На етапі розвинутого соціалізму комуністи продовжують справу великого Леніна, свято зберігають і примножують революційні, бойові і трудові традиції ленінської гвардії.

М. Б. Погребінський

СТАНІСЛАВ ВІКЕНТЬЄВИЧ КОСИОР

(к 90-летию со дня рождения)

Резюме

В статье освещается жизнь и деятельность большевика-ленинца С. В. Косиора. Автор показал его как организатора ленинской школы, отдавшего весь свой талант делу рабочего класса, построению социализма в нашей стране.

* В літературі називались цифри 80 праць (А. І. Мельчін, 1964 р.), 160 і 200 (М. Б. Погребінський — 1966 р. і 1969 роки). Вони відбивали рівень вивченості спадщини С. В. Косіора на той час.

** Докладніше див.: М. Б. Погребінський. Творча спадщина С. В. Косіора, «УІЖ», 1969, № 2, стор. 132—140.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 76.

До 1500-річчя Києва

КИЇВ — МІСТО-ГЕРОЙ, МІСТО-ТРУДІВНИК

1500 літ свого існування відзначатиме у 1982 р. столиця Радянської України — Київ. Підготовка і проведення ювілею міста-героя, зазначається у постанові II пленуму Київського міськкому Компартії України, «стане великою подією у громадсько-політичному і культурному житті Української РСР, святом непорушної і вічної дружби російського, українського, білоруського, всіх народів нашої Батьківщини, ще однією демонстрацією торжества ленінської національної політики Комуністичної партії і Радянської держави»¹.

Історія Києва нерозривно зв'язана з історією нашої соціалістичної країни, з боротьбою робітничого класу, всього радянського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу соціалізму і комунізму. Завдяки непорушній дружбі трудящих нашої Батьківщини, їх взаємодопомозі стародавнє місто над Дніпром за роки Радянської влади перетворилось у великий індустріальний, науковий і культурний центр.

З часу свого утворення міста відігравали і відіграють винятково важливу роль у розвитку історичного процесу, цивілізації. Виникнувши в результаті відокремлення ремесла від землеробства, міста поступово перетворювались у великі оборонні комплекси, осередки освіти і культури, торгівлі, ремесел і промислів. З переростанням останніх у більш високі форми суспільного виробництва тут виникали перші підприємства мануфактурного типу, а згодом — фабрики та заводи, формувався найпередовіший і найреволюційніший клас — пролетаріат, історичною місією якого є заміна капіталістичного ладу комуністичним. Оцінюючи значення середньовічних міст, Ф. Енгельс відзначав, що «...міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»². Не менш важливе значення мали міста для процесу централізації держави — «...цього наймогутнішого політичного засобу швидкого розвитку всякої країни»³.

У світі є чимало міст, які внесли особливий вклад у загальний прогрес людського суспільства, в утвердження дружби та єднання народів. Серед них одне з найпочесніших місць належить Києву — стольному граду Давньоруської держави, економічному й культурному центру українських земель, нині — столиці Радянської України. Він сконцентрував у собі всю багатовікову історію нашого народу, став уособленням його непримиренного ставлення до соціального й національного гніту, безправ'я та рабства.

Київ — одне з найдавніших слов'янських міст. Археологічні розкопки, які ведуться тут протягом багатьох років, дали змогу істотно уточ-

¹ «Прапор комунізму», 1 липня 1979 р.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 389.

³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 325.

нити початкові форми міського життя Києва. Як відомо, окремі слов'янські старожитності, виявлені в межах міської території, датуються рубезем нашої ери. Але з цілого ряду причин (належність їх до первіснообщинної доби, ізольованість від наступних етапів тощо) вони не можуть служити підставою для визначення часу виникнення Києва. Якісно новий період в історії всього східного слов'янства настав лише в VI ст. Він характеризується рядом важливих змін у соціально-класовій структурі суспільства, утворенням великих племінних об'єднань, заснуванням поселень міського типу. Археологічні матеріали свідчать, що саме таким поселенням був Київ кінця V — початку VI ст. Зосереджені в основному в межах гір Замкової, Старокиївської, Детинки, виявлені археологами рештки матеріальної культури підтверджують стаціонарний характер житлових та господарських будівель, що існували тут. Особливий інтерес викликає давнє городище на Старокиївській горі, кераміка якого датується VI ст.⁴ Ця обставина остаточно підтвердила попередні здогади вчених про те, що саме тут знаходився літописний «городок», виникнення якого пов'язується з діяльністю легендарного князя Кия⁵. Безперечно, заселення Києва не обмежувалося згаданими вище місцевостями — залишки кераміки, монети тощо знайдено, наприклад, в окремих частинах Подолу.

В міру свого розвитку Київ перетворюється на значний осередок ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Одночасно зростає його роль як політичного центру полянського міжплемінного союзу, а згодом (IX століття) він стає визнаним центром ранньофеодальної Давньоруської держави — спільної коліски російського, українського і білоруського народів. «Матір'ю міст руських» назвав літописець Київ. Проте не лише цим визначається його місце в історії Давньоруської держави. Трудовий люд східнослов'янських земель — селяни-смерди, ремісники, дрібні торговці, прості воїни завжди вбачали в Києві символ своєї етнічної належності до єдиної давньоруської народності. У тяжкі часи феодальної роздробленості, загрози поневолення з боку іноземних завойовників він залишався для давньоруського суспільства уособленням єдності й цілісності держави. Помітну роль в усіх сферах суспільного життя відіграв Київ і в наступні епохи, зокрема, він увійшов в історію як визначний центр визвольної та революційної боротьби трудящих мас.

У XIII ст. Русь стала могутньою перешкодою на шляху монголо-татарської навали. Мужні захисники Володимира-на-Клязьмі, Рязані, Суздаля, Переяслава, Києва, а також багатьох інших міст і сіл знекровили орди Батия, врятувавши народи Європи від поневолення і винищення. В період панування литовських, а пізніше польських феодалів трудовий люд міста активно боровся проти поневолювачів, масово вступав до селянсько-козацьких загонів, які хоробро билися за свободу рідного краю.

У тяжких умовах іноземного гніту, який гальмував економічний і культурний розвиток України, її народні маси все частіше звертали свої погляди на Північно-Східну Русь, де швидкими темпами йшов процес консолідації земель навколо Москви, а на рубезі XV—XVI ст. утворилася могутня Російська централізована держава. Кияни неодноразово виступали ініціаторами та організаторами повноважних посольств у Москву, які просили російський уряд прийняти українські

⁴ Детальніше про це див.: «Вісник Академії наук Української РСР», 1978, № 6, стор. 40—42.

⁵ Полное собрание русских летописей, т. 2, Ипатьевская летопись, М., 1962, стор. 7.

землі до складу Російської держави. Відомий громадсько-політичний діяч того часу київський митрополит Іов Борецький у листі (1624 р.) до російського царя Михайла Федоровича просив його допомогти українському народові у боротьбі із засиллям унії та католицизму й возз'єднати Україну з Росією⁶. Пізніше, у 1625 та 1630 роках, з подібними проханнями він звертався також до російських прикордонних воєвод.

Визначна роль належала Києву під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. «Містом нашим столичним» називав його Б. Хмельницький⁷. Це була не лише данина історичній традиції. Саме в Києві гетьман розпочав свої безпосередні контакти з російським урядом, звідси виїхало до Москви перше повноважне посольство Б. Хмельницького.

Тисячі киян, разом з трудящим людом інших міст і сіл України, брали безпосередню участь у визвольній війні. Представники міста були на історичній Переяславській раді, яка здійснила одвічні думи і прагнення українського народу, вивела його на нові рубежі історичного розвитку, і захоплено вітали її рішення.

Відзначаючи великий вклад киян у визвольну боротьбу українського народу і в зв'язку з 300-річчям возз'єднання України з Росією партія і уряд нагородили Київ орденом Леніна.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Київ виконував роль прикордонного форпосту країни на заході і відіграв помітну роль у боротьбі з експансією султанської Туреччини, загарбницькими намірами польських і шведських феодалів. Під час агресії наполеонівської Франції багато киян влилося у народні ополчення, брали участь у партизанських діях проти ворога.

Об'єднання російського і українського народів сприятливо позначилося на їх спільній боротьбі проти царського самодержавства та феодално-кріпосницького ладу. Поряд з Петербургом, Москвою та іншими містами країни Київ став значним центром революційно-визвольного руху в Росії. Тут для вироблення своїх програмних документів і плану повстання збиралися перші благовісники свободи — декабристи. Героїчні сторінки у літопис революційної боротьби вписали народники. Члени гуртків «Київська комуна», «Південні бунтарі» та інших підтримували тісні зв'язки з народницькими організаціями Росії.

У рядах всеросійського пролетаріату славну школу революційної боротьби пройшов робітничий клас України. Створений слідом за петербурзьким київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» розгорнув велику агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих, разом з іншими соціал-демократичними групами підготував ґрунт для організаційного оформлення партії нового типу — РСДРП.

Важливою подією в революційному житті Києва став приїзд сюди восени 1903 р. сім'ї Ульянових. Своєю кипучою енергією вони спрямували на розширення зв'язків ЦК РСДРП з місцевими партійними комітетами, боротьбу проти меншовиків, пропаганду рішень II з'їзду партії, поширення гворів В. І. Леніна.

У період першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. активну боротьбу проти царизму та буржуазії вели її керовані більшовиками пролетарі Києва. У літопис революції героїчні сторінки вписали робітники Південноросійського машинобудівного заводу, Головних майстерень Південно-Західної залізниці, мужні за-

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 1, М., 1953, стор. 46—47.

⁷ Документи Богдана Хмельницького, К., 1961, стор. 265, 286, 291.

хисники легендарної «Шулявської республіки». Іскри революції проникли і в солдатські маси — у листопаді 1905 р. повсталала дислокована у Києві саперна бригада на чолі з підпоручиком Б. П. Жаданівським. У місті було створено Раду робітничих депутатів.

Разом з усім пролетаріатом Росії робітники Києва брали діяльну участь у страйковому русі в роки нового революційного піднесення й імперіалістичної війни. Трудящі міста вітали повалення царизму та перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції у Петрограді. На площах і вулицях Києва відбулися масові демонстрації і мітинги на підтримку пролетарів столиці.

Як тільки в жовтні 1917 року в Петрограді прогрімів вікопомний залп «Авроры», робітничий Київ підтримав революційний клич російського пролетаріату пострілами гармат «Арсеналу». В місті вибухнуло збройне повстання робітників і революційних солдатів проти сил штабу Київського округу, які підтримували Тимчасовий уряд. У результаті запеклих вуличних боїв контрреволюційні війська були розгромлені. Київське жовтневе збройше повстання позитивно вплинуло на розгортання революційної боротьби у багатьох містах і районах України. Проте в ці дні влада Рад у Києві ще не була встановлена, оскільки буржуазно-націоналістична Центральна рада, прикриваючись «нейтралітетом», стягнула до міста куркульсько-націоналістичні загони, захопила владу в свої руки і намагалася поширити її на всю територію України. Величезну роль у викритті контрреволюційної суті Центральної ради відіграв написаний В. І. Леніним у грудні 1917 р. «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради»⁸.

Комуністи України оголосили Центральну раду ворогом трудящих, згуртовували свої сили для боротьби за встановлення Радянської влади. Було вирішено скликати в Києві Всеукраїнський з'їзд Рад, однак Центральна рада зірвала його проведення. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся у Харкові 11—12 (24—25) грудня 1917 р. Він прийняв історичне рішення про утворення справді вільної і суверенної Української Радянської Республіки.

Протягом січня 1918 р. Радянська влада перемогла у більшості міст України. Рішуче виступили проти контрреволюції більшовики Києва. У боротьбі за його визволення разом з київськими робітниками брали участь червоногвардійські загони Харкова, Донбасу, полк Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова, а також червоногвардійські загони Петрограда і Москви. За розпорядженням В. І. Леніна на допомогу революційним робітникам і селянам України був направлений двотисячний загін моряків. 26 січня 1918 р. після запеклих боїв до Києва ввійшли радянські війська. 30 січня сюди з Харкова переїхали ЦВК Рад України та Народний Секретаріат. Київ став столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак невдовзі радянське будівництво в республіці було перерване навалюю австро-німецьких військ, які, скориставшись зрадинськими діями Центральної ради, окупували Україну. Боротьбу проти окупантів очолили комуністи.

Київська організація більшовиків була однією з ініціаторів утворення всеукраїнського партійного центру в складі єдиної РСДРП(б). Ще напередодні проголошення Радянської республіки на Україні 3—5 грудня 1917 р. в Києві відбувся обласний (крайовий) з'їзд РСДРП, а 5—6 грудня в Харкові — партійна конференція Донецько-Криворізь-

⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 137—139.

кого басейну. Ці партійні форуми становлять важливий етап на шляху до організаційного оформлення Компартії України⁹. Перший з'їзд КП(б)У в липні 1918 р. проголосив утворення Комуністичної партії України, яка стала однією з організацій єдиної РКП(б), її бойовим загоном.

Український народ при братерській допомозі великого російського народу вигнав із своєї землі скупачійну армію німецьких імперіалістів, але Київ захопила контрреволюційна Директорія, яка проіснувала лише 52 дні. На Україну насувалися війська Денікіна. В результаті героїчної боротьби трудящих республіки і всебічної військової, економічної та політичної допомоги з боку Радянської Росії наприкінці 1919 — на початку 1920 р. Україна була визволена від білогвардійців. 16 грудня 1919 р. над Києвом знову замайорів Червоною прапором.

Але мирне життя Країни Рад тривало недовго. Цього разу воно було порушене вторгненням військ буржуазно-поміщицької Польщі та барона Врангеля, який із залишками білогвардійської армії засів у Криму. 6 травня 1920 р. польські інтервенти захопили Київ. ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін велику увагу приділяли польському фронтові. Сюди були направлені 1-ша Кінна армія, 25-та Чапаєвська дивізія, Башкирська бригада та інші частини. Вже 12 червня 1920 р. війська Червоної Армії визволили Київ.

Немеркнучою бойовою славою вкрив себе Київ і в грізні роки Великої Вітчизняної війни. Як богатырська застава, прийняло на себе місто удари добірних сил гітлерівської армії. В 1941 р. у запеклих боях під Києвом ворог втратив понад 100 тис. солдатів і офіцерів. У роки тимчасової окупації в районі міста безстрашно діяли тисячі партизанів і підпільників. Очолював боротьбу киян підпільний міський комітет партії. Близку бойовою операцією стало форсування радянськими військами Дніпра і визволення 6 листопада 1943 р. Києва. Близько 2,5 тис. чол., що особливо відзначилися під час її проведення, поспівнили славу когорту Героїв Радянського Союзу.

Столиця Української Радянської Соціалістичної Республіки — Київ — є одним з 11 міст-героїв нашої країни. Він був удостоєний цього високого звання за мужність і героїзм, виявлені воїнами Червоної Армії, ополченцями, партизанами, підпільниками та всіма трудящими міста під час 71-денної оборони, у чорні дні фашистської окупації та в ході визволення столиці Радянської України від гітлерівських загарбників. Для нагородження захисників міста-героя встановлено медаль «За оборону Києва».

Таким чином, з давніх-давен Київ був оплотом визвольної боротьби народних мас проти іноземних поневолювачів, осередком революційного руху. У роки Жовтневої революції і громадянської війни він відіграв значну роль у встановленні Радянської влади на Україні, став містом, де під керівництвом партійних організацій міцніли і гартувалися славні бойові і революційні традиції робітничого класу. Ці традиції міста-воїна з усією силою виявилися у грізні роки відсічі фашистської агресії.

Ще з часів Давньоруської держави Київ відомий як великий економічний і торговельний центр країни. У період найвищого піднесення Русі (кінець X — перша половина XI ст.) за кількістю жителів та загальною площею він був одним з найбільших міст Європи. Тут зосереджувалася значна кількість ремісничих майстерень, регулярно збирався торги і ярмарки. Далеко за межами держави заслуженим по-

⁹ Ю. Ю. Кондуфор. Бойовий загін КППС, К., 1978, стор. 9.

питом користувалися виробі київських ремісників — знаряддя праці, різноманітна зброя, ювелірні виробі тощо. І в наступні часи, незважаючи на розчленованість українських земель, Київ залишався природним економічним центром України. Він відігравав помітну роль у зміцненні та розширенні торговельних зв'язків українських земель з Російською державою.

Якісно новий етап у господарському розвитку міста розпочався після возз'єднання України з Росією. Значно позвявилося цехове виробництво, зростали масштаби товарообороту київських ярмарків, зароджувалися перші підприємства мануфактурного типу. Розвиткові прогресивних процесів і явищ у господарському житті Києва сприяли економічні зв'язки з Росією, зміст і форми яких після возз'єднання зазнали докорінних змін. В. І. Ленін зазначав, що «тільки новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле»¹⁰. У XIX ст. Київ перетворився на значний центр харчової та машинобудівної промисловості, зросла його роль як транспортного вузла.

Особливо бурхливо економіка міста почала розвиватися після перемоги Великого Жовтня. В роки Радянської влади Київ соціалістичний став великим економічним, науковим і культурним центром нашої країни. Протягом короткого часу після закінчення громадянської війни трудівники міста над Дніпром успішно відбудували зруйноване інтервентами та внутрішньою контрреволюцією господарство. Велику допомогу в цьому подали киянам робітники і селяни всієї України, російський народ, трудящі інших республік СРСР. Місто активно будувалося. Здійснюючи рішення XIV з'їзду ВКП(б), трудящі Радянської України при всебічній допомозі народів-братів добилися значних успіхів у індустріалізації республіки. Зокрема, в Києві були збудовані районна електростанція, залізничний міст через Дніпро, судноверф, взуттєві фабрики, хлібозавод, кінофабрика, виростили нові цехи і розширилися виробничі площі на заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», кабельному та ін. У проектуванні новобудов міста, спорудженні нових та розширенні діючих підприємств брали участь інженерно-технічні працівники з Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу. З різних союзних республік у Київ надходили досконалі машини, верстати та механізми.

Міцнів союз робітничого класу і селянства. Коли в країні на основі ленінського кооперативного плану розпочалася соціалістична реконструкція сільського господарства, робітники Києва подали значну допомогу селу.

Велике значення для дальшого розвитку Києва мало рішення XII з'їзду КП(б)У про перенесення до Києва столиці Радянської України. 24 червня 1934 р. сюди з Харкова переїхали ЦК КП(б)У і Раднарком республіки.

Тісне економічне співробітництво народів СРСР у роки перших п'ятирічок стало яскравим втіленням у життя ленінської національної політики, сприяло зростанню економічної могутності всіх союзних республік. У 1937 р. Радянська Україна випустила стільки промислової продукції, скільки її давала вся дореволюційна Росія в 1913 р. Значний вклад у досягнення цих успіхів внесли трудящі столиці республіки.

Трудова слава киян була примножена після закінчення Великої Вітчизняної війни. У кипучих трудових повоєнних буднях ліквідували трущоби міста-героя страшенні збитки, завдані фашистами. З усіх

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 143.

кінців країни в столицю республіки йшли ешелони з верстатами, цементам, іншими матеріалами. Через декілька днів після визволення міста Москва надіслала сюди радіоапаратуру, Ташкент — вироби з кольорових металів, Горький — компресори, Свердловськ — телефонні комутатори. Піднімати Київ з руїн приїхали робітники та інженери з багатьох братніх республік. Звертаючись до трудящих Української РСР під час вручення місту-герою Києву медалі «Золота Зірка», Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Україну разом з вами відбудовували Москва і Ленінград, Урал і Сибір, Кавказ і Середня Азія, Казахстан і Далекий Схід — вся наша країна»¹¹.

Протягом четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.) у Києві були повністю відбудовані і оснащені найновішою технікою всі фабрики і заводи, а промисловість міста в півтора рази перевищила свій довоєнний рівень. За цей час у столиці України стали до ладу 52 нові великі підприємства, у тому числі заводи — мотоциклетний, реле і автоматики, «Київприлад», асфальтобетонний, шлакоблоків та ін.

За роки соціалістичного будівництва Київ перетворився на важливий центр машино- і приладобудування, електроніки і хімії, енергетики, будівельної індустрії, легкої та харчової промисловості. У ході Всесоюзного соціалістичного змагання на підприємствах і на будовах Києва вирости новатори, славні діла яких відомі всій країні. Це, зокрема, токар «Ленінської кузні» А. Г. Чайковський, механік річкового порту Я. М. Ровний, трудівники «Арсеналу» Г. Я. Царик і С. М. Опанасенко, токар «Червоного екскаватора» В. К. Семинський та багато інших.

Значними віхами на шляху безперервного зростання економічного і культурного потенціалу країни, у тому числі Української РСР та її столиці — міста Києва, були восьма і, особливо, дев'ята п'ятирічки, коли темпи приросту промислової продукції та зростання добробуту народу відзначалися небаченою доти інтенсивністю.

Велике значення для дальшого вдосконалення діяльності київських підприємств мало укрупнення ряду виробництв і створення в роки дев'ятої п'ятирічки 66 науково-виробничих об'єднань. Це допомогло налагодити планування, прискорило запровадження засобів механізації і автоматизації, поліпшило організацію праці. Продукція об'єднань становила в 1975 р. 56% валового випуску всієї промисловості міста¹². Великим попитом у країні і за кордоном користується продукція таких київських об'єднань, як «Завод «Арсенал»», «Київ», «Кристал», «Київтрактородеталь», «Київпромарматура» та ін. Дев'яту п'ятирічку по збільшенню обсягу промислового виробництва кияни виконали у вересні 1975 р. Понад 200 тис. виробничників міста завершили п'ятирічку достроково, у тому числі понад 20 тис. — за чотири роки¹³.

Важливим етапом на шляху до побудови комуністичного суспільства в нашій країні є десята п'ятирічка — п'ятирічка ефективності і якості. Самовіддано борються за виконання її завдань кияни. Нині підприємства міста-героя виробляють кілька тисяч видів різної промислової продукції, у тому числі літаки, екскаватори, риболовні траулери, мотоцикли, електронно-обчислювальні машини, баштові крани, верстатно-автомати, радіоприймачі, телевізори, фотоапарати, технологічне об-

¹¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 232.

¹² С. В. Кульчицкий. Киев социалистический (1936—1977), К., 1977, стор. 10.

¹³ Там же, стор. 14.

ладнання для текстильної і харчової промисловості, одяг, взуття та багато інших виробів, які широко відомі не лише в Радянському Союзі, а й постачаються більш як у 60 зарубіжних країн¹⁴. Порівняно з 1940 р. обсяг промислового виробництва Києва в 1978 р. зріс у 27 разів.

Коллективи київських підприємств активно підтримали почини московських робітників працювати під девізом «П'ятирічці якості — робітничу гарантію» і ленінградців, які закликали змагатися під лозунгом «Від високої якості роботи кожного — до високої ефективності праці колективу». У Києві великого поширення набрав досвід підприємств Львівської області по комплексній системі управління якістю продукції. У 1977 р. кількість виробів з державним Знаком якості досягла 818, а підприємств, що їх випускали, — 96¹⁵.

Напередодні XXV з'їзду КПРС з важливою ініціативою виступили ткачі Дарницького шовкового комбінату Л. К. Кондратьєва, А. Т. Золотова і П. Г. Волковинська, які першими серед працівників галузі перейшли на обслуговування 104 верстатів при типовій зоні обслуговування — 40. Цей почин було схвалено Центральним Комітетом Компартії України.

В результаті самовідданої праці киян, багатогранної організаторської і політичної роботи столичної партійної організації досягнуто значних успіхів у виконанні завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС. Промисловими підприємствами міста за три роки десятої п'ятирічки понад план реалізовано продукції на 280 млн. крб., у тому числі товарів народного споживання — на 125 млн. крб. Освоєно 463 найменування нових видів продукції, вартість введених у дію основних фондів досягла 2,9 млрд. крб., здано в експлуатацію 3,6 млн. кв. м житла¹⁶.

Своїм визначним трудовим здобуткам кияни, як і всі трудящі Радянської України, завдячують животворній силі братерського співробітництва соціалістичних націй. В усі кінці нашої Вітчизни надходять з Києва різноманітні промислові вироби. У свою чергу, місто-герой над Дніпром одержує з Москви, Ленінграда і Мінська машини та верстати, з Горького — автомобілі, з республік Середньої Азії — бавовну. Всі братні союзні республіки надсилають у Київ свою продукцію. Трудівники міста уважно вивчають і запроваджують у себе передовий досвід виробничників усієї країни, підтримують трудові почини, що народжуються в Москві і Ленінграді, Мінську і Ташкенті та в багатьох інших містах Радянського Союзу.

Кияни, як і всі трудящі України, вносять свій гідний вклад у дальший розвиток загальносоюзної економіки. Спеціалісти із столиці УРСР активно працюють на спорудженні Байкало-Амурської магістралі, Камського автомобільного заводу, нафтопромислів Сибіру та інших новобудовах країни, які стали своєрідною кузницею, де міцніє і загартовується священна дружба народів СРСР. Водночас в успіхах, досягнутих киянами у справі розвитку економіки, науки і культури, — величезна частка праці російського і всіх народів нашої Батьківщини. В ході різноманітних зв'язків між націями і народностями СРСР ще більше міцніє нова історична спільність людей — радянський народ, відбувається процес дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя.

Двічі орденоносний Київ — великий науковий і культурний центр країни. Здавна славилися зведені творчою працею відомих і безімен-

¹⁴ «Прапор комунізму», 1 липня 1979 р.

¹⁵ «Вечірній Київ», 20 травня 1977 р.

¹⁶ «Прапор комунізму», 21 січня 1979 р.

них зодчих та будівничих величній архітектурній ансамблі Києва, а також створені тут чудові зразки літописання, живопису. Культурні традиції Київської Русі були ґрунтом, на якому сформувалася культура російського, українського і білоруського народів. Їх духовному взаємозбагаченню, розвитку і поширенню науки сприяла в XVII — XVIII ст. Києво-Могилянська колегія (згодом академія), яка стала визначним освітнім та науковим осередком усього слов'янського світу.

У XIX ст., незважаючи на реакційну політику самодержавства і панивних класів, взаємозв'язки між українським та російським народами у духовній сфері ще більше посилювалися. З ідеями російських революційних демократів перекликалася творчість Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, які в різний час жили й творили у Києві. Наукове та культурно-мистецьке життя міста тісно пов'язане з творчістю О. С. Пушкіна і М. С. Щепкіна, М. І. Пирогова і М. І. Гліпки, М. В. Гоголя і Д. І. Менделєєва. Велике значення для розвитку освіти і науки в Росії, особливо на Україні, мав Київський університет, відкритий у 1834 р. Його професори та вихованці внесли вагомий вклад у спільну наукову й культурну скарбницю обох братніх народів.

Справжнє духовне відродження принесла українському народові лише Велика Жовтнева соціалістична революція. Глибокі перетворення, здійснювані в країні під керівництвом Комуністичної партії, позитивно позначилися на всіх сферах культурно-мистецького та освітнього життя Києва. До Великого Жовтня у місті налічувалося тільки 7 вищих і 60 середніх навчальних закладів. Нині у столиці Радянської України — 18 вузів, у яких здобувають вищу освіту майже 150 тис. студентів, 253 школи, де навчається понад 230 тис. дітей, 38 вечірніх шкіл робітничої молоді, 40 технікумів, понад 30 училищ професійно-технічної освіти. Значну науково-дослідну роботу проводить Академія наук Української РСР, яка цього року відзначила своє 60-річчя. В її установах працює понад 70 тис. чол., серед них більш як 13 тис. наукових співробітників, у тому числі 995 докторів, 6,5 тис. кандидатів наук, 329 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР¹⁷.

Бурхливий розвиток промислового виробництва Києва багато в чому залежить від великого наукового потенціалу міста. У Києві на початок 1979 р. була зосереджена четверта частина всіх наукових співробітників, у тому числі третина кандидатів і понад 40% докторів наук, які працюють у республіці¹⁸. Наука у столиці Радянської України стала великою і важливою галуззю, в якій нині зайнятий майже кожний десятий киянин, що працює¹⁹.

У Києві виникла і набрала широкого розмаху така нова форма зв'язку науки з виробництвом, як укладення договорів про творчу співдружність між науково-дослідними інститутами, проектно-конструкторськими організаціями, кафедрами вузів і промисловими підприємствами. Вперше в країні такий договір було підписано у 1972 р. за ініціативою Інституту проблем лиття АН УРСР, а на початку десятиї п'ятирічки їх налічувалося вже 1147²⁰. Ці договори скорочують час впровадження у виробництво результатів науково-дослідних робіт і дослідно-конструкторських розробок з 2—3 років у середньому до одного року.

¹⁷ «Вісник Академії наук Української РСР», 1979, № 7, стор. 5.

¹⁸ «Радянська Україна», 21 січня 1979 р.

¹⁹ «Правда України», 25 січня 1976 р.

²⁰ «Коммунист», 1975, № 16, стор. 16.

З 1976 р. у Києві на базі провідних інститутів АН УРСР почали створюватися великі науково-технічні комплекси. Вони, зокрема, успішно діють в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інституті надтвердих матеріалів та ін. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки у народне господарство країни установами АН УРСР впроваджено понад 2700 розробок з економічним ефектом близько 900 млн. крб. За цей період Академія наук республіки одержала понад 5600 авторських свідоцтв, велику кількість ліцензій продано у промислово розвинуті країни²¹. ЦК КПРС схвалив діяльність Академії наук УРСР по підвищенню ефективності фундаментальних і прикладних досліджень і прискоренню впровадження досягнень науки у народне господарство.

На зборах партійного активу республіки 7 червня 1979 р. члени Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначив, що за останні три роки економічний ефект від впровадження в народне господарство розробок інститутів Академії наук УРСР підвищився проти перших трьох років дев'ятої п'ятирічки майже в два рази. Середньорічна кількість науково-дослідних робіт, які закінчуються впровадженням результатів у практику, зростає з 8,5 тис. до 11 тис.²²

Вчені Радянської України розробляють ряд важливих проблем, зокрема таких, як розвиток паливно-енергетичного комплексу країни, вдосконалення обчислювальної техніки та широке впровадження у народне господарство автоматизованих систем управління, підвищення якості матеріалів і створення високоефективної технології їх одержання і обробки.

В центрі уваги наукових установ АН УРСР — вивчення ряду принципових теоретичних положень сучасного суспільного розвитку, зокрема соціально-економічного та ідейно-політичного життя нашої країни, світового революційного процесу²³.

Великих успіхів досягла, як відомо, українська радянська культура, що розвивалася і розвивається у тісній взаємодії і взаємозближенні з культурами всіх братніх народів Країни Рад. У столиці Радянської України діють творчі організації письменників, композиторів, кінематографістів, художників, працівників театру, журналістів. Твори київських митців широко відомі не лише в республіці, а й за рубежем. Плідно працюють на ниві красного письменства прозаїки і поети Герої Соціалістичної Праці М. П. Бажан, О. Т. Гончар і М. П. Стельмах, а також П. А. Загребельний, Ю. О. Збанацький, М. Л. Нагнибіда, Б. І. Олійник, майстер сцени Герой Соціалістичної Праці Н. М. Ужвій, народні художники СРСР В. З. Бородай, В. Г. Пузирков, народні художники УРСР О. М. Лопухов, О. П. Скоблицов, народний артист СРСР, композитор Г. І. Майборода та багато інших митців, творчість яких служить мільйонам трудящих, правдиво відображає радянську дійсність, розкриває благородний образ нової людини — будівника комунізму.

До революції у Києві було тільки 6 міських бібліотек платного користування, а нині їх — 1231 з книжковим фондом понад 65 млн. томів. У місті діє 7 державних театрів, 19 музеїв, 18 видавництв, 71 кінотеатр і 152 кіноустановки, радіотелевізійний центр, цирк, філармо-

²¹ В. В. Щербицький. Советская Украина, М., 1977, стор. 43—44.

²² Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Матеріали зборів партійного активу республіки, К., 1979, стор. 38.

²³ «Вісник Академії наук Української РСР», 1979, № 7, стор. 20—22.

пія, 18 стадіонів, 380 спортивних залів, десятки басейнів для плавання, водних станцій та інших спортивних споруд²⁴.

Київ здавна відігравав помітну роль у міжнародному житті. У стольне місто Давньоруської держави прибували послы з усіх кінців світу, тут укладалися союзницькі угоди, вирішувалися складні міжнародні проблеми. Протягом багатьох століть місто підтримувало економічні, політичні та культурні зв'язки з Візантією, Німеччиною, Польщею, Чехією, Болгарією, Вірменією, Грузією, Середньою Азією. Історичні традиції Києва, його важлива роль у боротьбі проти турецької експансії, наявність культурно-освітніх центрів мали велике значення для поглиблення цих зв'язків у XVII—XVIII ст.

У місті мешкали сотні вихідців (переважно трудящі) із Сербії, Болгарії, Македонії, Польщі та багатьох інших країн. Вони не тільки знайшли на Україні свою другу батьківщину, а й внесли вагомий вклад у зміцнення дружби і взаєморозуміння між народами.

Значно розширилися міжнародні зв'язки Києва після Великого Жовтня. Нині тут діє ряд Генеральних консульств зарубіжних країн, Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, яке підтримує контакти більш як з 600 організаціями 102 держав²⁵. Республіканське Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном проводить велику і багатогранну роботу, спрямовану на ознайомлення наших земляків, що живуть за межами СРСР, з успіхами радянського народу в комуністичному будівництві. Розвиткові міжнародних контактів значною мірою сприяють постійні дружні зв'язки, що їх підтримує Київ з порідненими містами Краковом (ПНР), Братиславою (ЧССР), Лейпцігом (НДР), Тампере (Фінляндія), Кіото (Японія), Тулузою (Франція), Флоренцією (Італія). Київ бере активну участь у зовнішньоекономічних зв'язках Радянської держави. Продукція підприємств міста поставляється у десятки країн світу. Плідно розвивається співробітництво між науково-дослідними і проектно-конструкторськими інститутами Києва та міст країн соціалістичної співдружності у різних галузях науки та економіки. Рік у рік розширюються і вдосконалюються зв'язки київських вузів з вищими навчальними закладами зарубіжних країн, дедалі інтенсивнішим стає обмін між ними спеціалістами, студентами, аспірантами. Щороку багато київських художніх колективів, окремих митців виїжджають на гастролі за кордон, а кияни, у свою чергу, приймають у себе зарубіжних артистів.

Під керівництвом партійних організацій у Києві розгорнулася велика робота по перетворенню його в місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, а в перспективі — у зразкове комуністичне місто.

Інтенсивно зростає населення Києва. У 1897 р. в ньому мешкало 247 тис. чол. у 1926 р. — 513,6 тис., напередодні Великої Вітчизняної війни — понад 846 тис. Тепер за кількістю населення столиця України займає третє місце в СРСР. На 1 січня 1979 р. воно становило 2 млн. 144 тис. чол. Цікавий факт: у 1897 р. у Дарниці мешкало лише 120 чол. За адміністративним поділом вона відносилася до Остерського повіту Чернігівської губернії. Нині в цій частині Києва проживає понад 500 тис. чол., тобто кожний четвертий киянин.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду неухильно зростає добробут трудящих. Швидкими темпи-

²⁴ М. М. Шулькевич, Т. Д. Дмитренко. Київ (Архитектурно-історический очерк). К., 1978, стор. 5—6.

²⁵ В. В. Щербинський. Радянська Україна, К., 1978, стор. 115.

ми і в широких масштабах здійснюється в столиці Радянської України житлове та культурно-побутове будівництво. Понад мільйон киян за останні десять років поселилися в нових упорядкованих кварталах. З 1957 р. місто забудовується великими житловими масивами. На його карті з'явилися такі сучасні масиви, як Оболонь, Виноградар, Першогоградський, Відрадний, Нивки, Микільська Борщагівка, Воскресенка, Мінський, Комсомольський та ін. Намічається спорудження нових масивів Осокірки, Троещина, Позняки та ін. Якщо у довоєнному 1940 р. житлова площа міста становила 6327 тис. кв. м, то на початок 1977 р. вона дорівнювала 28 325 тис. кв. м²⁶, тобто збільшилася майже в 5 разів.

За останні роки у Києві споруджено ряд громадських будівель — Палац спорту, аеровокзал у Борисполі, Палац культури «Україна», готелі «Київ», «Москва», «Либідь», «Славутич», Будинок художника та багато ін. Будуються нові приміщення Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Будинку торгівлі та інші важливі об'єкти.

Рік у рік збільшується в Києві кількість шкіл, дошкільних дитячих закладів, лікарень, поліклінік, спортивних споруд. Місто славиться своєю зеленою зоною. Більше половини загальної площі міських земель становлять ліси, парки, сквери, бульвари.

Бурхливо розвивається міський транспорт. З 1960 р. діє Київський метрополітен ім. В. І. Леніна, який нині налічує вже 17 станцій, нещодавно збудовано Московський автомобільний міст через Дніпро, збільшується парк тролейбусів, трамваїв, автобусів, таксі. Місто повністю газифіковано, забезпечено водою, засобами зв'язку.

Партійні організації міста-героя виявляють постійну турботу про поліпшення ідеологічної роботи, ідейно-політичного та морального виховання людей, розвиток їх громадсько-політичної активності.

Трудящі Києва, як і весь радянський народ, урочисто відзначали видатні ювілеї в житті нашої країни, зокрема 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, 30-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Видатною політичною подією у житті всіх народів нашої багатонаціональної країни було прийняття 7 жовтня 1977 р. нової Конституції СРСР — основного закону розвинутого соціалізму, яка стала ще одним переконливим свідченням торжества ленінської національної політики КПРС. 20 квітня 1978 р. була прийнята нова Конституція Української РСР. Кияни разом з усіма трудящими республіки і країни взяли активну участь у всенародному обговоренні проектів Конституції СРСР і Конституції УРСР, внесли ряд цінних пропозицій, спрямованих на вдосконалення Основного Закону Радянської держави.

Урочисто і радісно відзначалося цього року 325-річчя воз'єднання України з Росією. «Це. — наголошувалося у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР партійним, радянським, громадським організаціям Російської Федерації та Української РСР, — спільне свято всіх народів нашої Батьківщини, яскраве свідчення торжества ленінської національної політики, морально-політичної єдності радянського народу — нової історичної спільності людей»²⁷.

²⁶ С. В. Кульчицкий. Назв. праця, стор. 17.

²⁷ «Комуніст України». 1979, № 3, стор. 11.

Нині у столиці Радянської України розгорнулася багатогранна робота по підготовці до святкування у травні 1982 р. півторатисячного ювілею Києва. Міськком Компартії України у червні 1979 р. на своєму III пленумі розглянув питання «Про завдання міської партійної організації по підготовці і проведенню 1500-річного ювілею міста Києва» і схвалив робочий план по реалізації організаційних та ідеологічних заходів у зв'язку з підготовкою до цієї знаменної дати²⁸. Згідно з планом уся робота партійних, профспілкових і комсомольських організацій, радянських і господарських органів спрямовується на мобілізацію творчої енергії трудящих на втілення в життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС, успішне виконання завдань державної п'ятирічки.

У вересні 1979 р. відбулася XI сесія Київської міської Ради народних депутатів, яка розглянула питання «Про організаційно-господарські та ідеологічні заходи, пов'язані з підготовкою і святкуванням 1500-річчя заснування міста Києва»²⁹.

У трудових колективах міста організовується широке читання лекцій і доповідей на ювілейну тематику. Оновлюються і поповнюються експозиції музеїв, влаштовуються виставки книг і стародруків у бібліотеках, ведуться роботи по створенню музею Києва.

Вчені столиці Радянської України спільно із своїми колегами з Російської Федерації та Білорусії готують до видання перший том три томної «Історії Києва», колективну монографію «Нове в археологічному дослідженні Києва», том «Київ» з «Історії міст і сіл УРСР» та ряд інших праць. Передбачається проведення наукових конференцій, присвячених історії та сучасності Києва.

Велику роботу у зв'язку з ювілеєм мають здійснити творчі спілки і організації, заклади культури міста. У 1981 р. в Києві буде організовано виставку творів художників Російської Федерації, України і Білорусії. Готується ряд фільмів та спектаклів. У першому кварталі 1982 р. в місті відбудуться Дні літератури РРФСР, УРСР і БРСР.

Значні роботи проводяться по реставрації пам'яток історії, культури і архітектури, яких на державному обліку налічується понад 700 одиниць, реконструюються площі, вулиці та сквери. Зокрема, підлягають реставрації Софійський собор, Золоті ворота, дзвіниця Успенського собору, будинок поштової станції, Московські ворота Печерської фортеці, фонтан «Самсон» на Червоній площі, церкви — Спас на Берестові, Покровська, Андріївська, Кирилівська.

У Києві заплановано спорудити монументи на ознаменування возз'єднання України з Росією, возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській державі, на честь заснування Києва, обеліск місту-герою, пам'ятники героям-комсомольцям, воїнам Дніпровської флотилії, видатним громадським діячам, ученим, письменникам — С. А. Ковпаку, В. І. Вернадському, М. В. Гоголю, О. Є. Корнійчуку, П. Г. Тичині. В історичній частині міста буде споруджено макет Києва X—XI ст., який стане музеєм просто неба³⁰.

До ювілею Києва завершиться будівництво філіалу Центрального музею В. І. Леніна, музеїв історії Великої Вітчизняної війни і народної архітектури та побуту УРСР. Передбачено реконструкцію та благоустрій площ Жовтневої революції, Московської, Червоної, Львівської, Поштової, Лесі Українки, Лівобережної, Мінської та площі по-

²⁸ «Прапор комунізму», 30 червня 1979 р.

²⁹ «Прапор комунізму», 20 вересня 1979 р.

³⁰ «Прапор комунізму», 30 червня 1979 р.

близу станції метро «Комсомольська». Будуватимуться нові готелі «Русь», «Червона зірка», «Турист», «Інтурист», реконструюватиметься оперний театр. Значно розшириться мережа підприємств торгівлі та громадського харчування, сфери побуту, охорони здоров'я.

Місто-герой Київ упевнено вийшов на широку спортивну арену. Спортсмени-кияни гідно відстоюють спортивну честь країни на багатьох міжнародних змаганнях. Нині столиця Радянської України, як олімпійське місто, активно готується зустріти учасників та гостей Олімпіади-80. Завершується реконструкція стадіонів Центрального, «Динамо», «Спартак», «Піонер», легкоатлетичного манежу та інших спортивних споруд, розвивається база туризму. В дні Олімпійських ігор 1980 р. до Києва прибуде 25 тис. чол. — радянські та зарубіжні спортсмени, представники національних і міжнародних футбольних федерацій, туристи.

Велику і багатогранну роботу, зокрема й спрямовану на розв'язання основних проблем розвитку міста, проводить Київська міська партійна організація. На 1 січня 1978 р. в її 12 районних парторганізаціях налічувалося 188 680 комуністів³¹. У 1975 р. вона була виділена із складу обласної партійної організації і підпорядкована безпосередньо ЦК Компартії України.

Міський, районні комітети партії, первинні партійні організації Києва постійно удосконалюють стиль і методи своєї діяльності, посилюють організаторську і політичну роботу по мобілізації трудящих на виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, соціально-економічних завдань десятої п'ятирічки.

Підготовка до 1500-річчя Києва увійшла органічною складовою частиною у рух за зразкове місто. Вже сьогодні у змаганні за право носити звання зразкових колективів бере участь близько 3 тис. підприємств, організацій та установ, 22 тис. бригад, змін, дільниць, цехів та відділів, 233 тис. робочих місць. На середину 1979 р. 33 підприємства і установи, тисячі підрозділів, 32 тис. робочих місць завоювали ці високі звання³². Партійні організації Києва, готуючись до ювілею міста-героя, постійно дбають про активізацію комуністичного виховання трудящих у світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Вони розгорнули широку організаторську й політичну роботу з тим, щоб, як наголошував на Київській міській партконференції товариш В. В. Щербицький, використати цей важливий у громадсько-політичному і культурному житті захід для дальшого посилення інтернаціонального виховання трудящих, для зміцнення вічної і непорушної дружби російського і українського народів, усіх народів нашої країни³³.

Таким чином, стародавнє місто над Дніпром, мов у фокусі, сконцентрувало в собі основні етапи багатовікової історії нашої Батьківщини. Воно було політичним центром Київської Русі — колыски трьох східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. З ним тісно пов'язана героїчна боротьба трудящих України проти іноземних загарбників — монголо-татар, турецьких, литовських і польських феодалів. Будучи природним господарським, політичним та культурним центром українських земель, Київ відіграв велику роль у боротьбі українського народу за возз'єднання з великим російським народом, за поглиблення й зміцнення дружби з ним. Трудящі Києва впи-

³¹ Бойовий загін КПРС, К., 1978, стор. 18—19.

³² «Прапор комунізму», 1 липня 1979 р.

³³ «Радянська Україна», 21 січня 1979 р.

сали яскраві сторінки в історію революційно-визвольного руху народів нашої країни.

У роки Радянської влади Київ став одним з найбільших міст Радянського Союзу, політичним, економічним, науковим і культурним центром Української РСР, містом, славні трудівники якого вносять вагомий вклад у побудову комуністичного суспільства.

КИЕВ — ГОРОД-ГЕРОЙ, ГОРОД-ТРУЖЕНИК

Резюме

В статье рассматриваются проблемы исторического развития Киева — «матери городов русских», естественного экономического, политического и культурного центра украинских земель, его роль в освободительном и революционном движении. Особое место уделено Киеву социалистическому — столице Советской Украины, одному из крупнейших городов нашей страны, трудящиеся которого вносят существенный вклад в строительство коммунистического общества.

Питання історичного краєзнавства

П. Т. ТРОНЬКО (Київ), Е. М. СКЛЯРЕНКО (Київ)

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ І ДАЛЬШІ ЗАВДАННЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок новій ері в історії людства. Відстоявши у жорстоких боях Радянську владу і подолавши неймовірні труднощі, трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії побудували суспільство розвинутого соціалізму. Величезні зміни відбулися в економіці СРСР, добробуті народних мас. Небачено зріс культурно-освітній рівень радянських людей. Значних успіхів досягла вітчизняна наука, роль якої у будівництві комунізму безперервно зростає. Зусиллями вчених створені фундаментальні історичні праці, в яких глибоко розкрито творчу активність мас, велич революційних звершень, досягнення радянського народу в будівництві нового життя, у боротьбі за мир, безпеку, міжнародне співробітництво. Широким фронтом ведеться розробка актуальних проблем історії робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції в Українській РСР. Певні досягнення є також у вивченні важливих питань історико-краєзнавчого характеру.

Вітчизняне історичне краєзнавство, як й історична наука, складовою частиною якої воно є, має багатовікову історію. Для його розвитку чимало було зроблено свого часу ще М. В. Ломоносовим, а також іншими прогресивними діячами минулого.

У широкому розумінні слова краєзнавство — це галузь наукового пізнання, пов'язана з всебічним вивченням певної частини території країни, області чи району в плані природничо-географічного, історичного та народногосподарського розвитку, етнографії тощо. Історичне краєзнавство користується значною популярністю серед трудящих й існує поряд з географічним, археологічним, геологічним, етнографічним та іншими видами краєзнавства.

Радянське краєзнавство на відміну від реакційного краєзнавства буржуазних країн з їх загарбницькими устремліннями, політикою національного гноблення має головним своїм завданням повсякденне активне сприяння розв'язанню широкими масами трудящих завдань комуністичного будівництва.

Після Великого Жовтня вітчизняне історичне краєзнавство завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянської держави було піднято на новий, незрівнянно вищий рівень і поставлено безпосередньо на службу соціалістичному будівництву. Тільки в радянський час з'явилися необхідні умови для творчої діяльності краєзнавців, як учених, так і численних аматорів.

Біля коліски радянського краєзнавства стояв В. І. Ленін. Його геніальні праці, а також рішення і настанови Комуністичної партії

стали методологічною основою радянської історичної науки. Володимир Ілліч надавав великого значення збиранню, вивченню і узагальненню місцевого досвіду. У своїх книгах, статтях, листах, замітках, виступах він часто порушував місцеві проблеми, розкривав різні сторони життя трудящих окремих районів, фабрик, заводів, трудових колективів. Ще в 1905 р. у праці «Революційні дні» В. І. Ленін писав: «Ми повинні робити постійну справу публіцистів — писати історію сучасності і намагатися писати її так, щоб наше побутописання приносило посилену допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій, — писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹.

Після перемоги Жовтня Володимир Ілліч, ознайомившись з книжкою О. І. Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом» — однією з перших радянських краєзнавчих праць, дав їй надзвичайно високу оцінку в статті «Маленька картинка для з'ясування великих питань». «Опис ходу революції в глухому повіті, — відзначав В. І. Ленін, — вийшов у автора такий простий і разом з тим такий живий, що переказувати його значило б тільки ослаблювати враження. Треба ширше розповсюдити цю книгу і висловити побажання, щоб якнайбільше число працівників, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду. Видання кількох сотень або хоча б кількох десятків кращих, найбільш правдивих, найбільш безхитрих, найбільш багатих цінним фактичним змістом з таких описів було б безмірно кориснішим для справи соціалізму, ніж багато які з газетних, журнальних і книжних праць завзятих літераторів, які часто-густо за папером не бачать життя»².

Висока оцінка згаданої книжки, а головне — виклад В. І. Леніним програми узагальнення і поширення кращого досвіду революційних перетворень, заклик до вмілого використання його у практиці соціалістичного будівництва є переконливим свідченням постійної уваги глави Радянського уряду, вождя Комуністичної партії до завдань, що їх розв'язували трудящі на місцях. Крізь призму місцевих фактів В. І. Ленін умів бачити загальне — життя мільйонів трудівників молододі Радянської країни, яка крок за кроком просувалася вперед по шляху соціалізму.

Ленінські настанови, викладені у згаданій статті, є актуальними і для нашого сьогодення, коли в буднях комуністичного будівництва дістають свій яскравий вияв героїчні справи робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції.

Творчі пошуки, спрямовані на всебічне узагальнення соціально-економічних процесів сучасності, глибоке вивчення героїчного минулого нашої Батьківщини здійснюють не тільки фахівці, а й безпосередні учасники подій. Це є одним з важливих результатів постійного піклування Комуністичної партії про розвиток творчої активності мас, викликаной загальним піднесенням інтелектуального життя радянського суспільства, величезними культурними перетвореннями, що відбулися в країні.

Рік у рік у містах і селах Радянського Союзу зростає число ентузіастів, зайнятих вивченням історії певних регіонів країни, її міст і сіл, заводів і фабрик, шахт і рудників, колгоспів і радгоспів. Серед них — учні і вчителі, студенти і робітники, колгоспники й пенсіонери. Значення цієї суспільно корисної праці важко переоцінити.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 390.

Досвід безпосередньої участі широких мас трудящих СРСР у здійсненні революційних перетворень та втіленні в життя грандіозних планів комуністичного будівництва — неоціненний скарб народу, дорогоцінне надбання всієї Радянської Вітчизни.

На новий, вищий рівень піднялося радянське історичне краєзнавство в повоєнний час. Досконалішими стали його організаційні форми, поглибився зміст. Вихід у світ 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», у підготовці якої брало участь близько 100 тис. науковців, викладачів, учителів, представників широкого кола трудящих, став своєрідним підсумком розвитку нового напрямку історико-краєзнавчих досліджень. Ця праця дістала високу оцінку наукової громадськості країни.

Успішне вирішення поставлених перед історичною наукою та її складовою частиною — історичним краєзнавством — завдань пов'язувалося з вихованням трудящих, особливо підростаючого покоління, у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Формуванням у них почуття відповідальності й законної гордості за свою соціалістичну Вітчизну, готовності віддати всі сили справі комуністичного будівництва.

Розгалужена мережа державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв, а також музеїв і музейних кімнат, що діють на громадських засадах на підприємствах, у навчальних закладах, організаціях і установах, є опорною базою історико-краєзнавчої роботи, її методичним центром. Тисячі ентузіастів — робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників, сотні тисяч школярів (краєзнавство у школах продовжує залишатися найбільш масовою формою краєзнавчої роботи) — віддають свій вільний час улюбленій справі вивчення рідного краю. Про їх пошуки громадськість республіки широко інформують радіо і телебачення, газети і журнали.

Робиться в цьому напрямі багато. Але, очевидно, вже назріло питання про організаційне оформлення у масштабі областей та й усієї республіки великої армії аматорів-краєзнавців з тим, щоб посилити координацію і цілеспрямованість їх дій, налагодити обмін кращим досвідом роботи, швидше розв'язувати ті чи інші проблеми. Це ж саме можна сказати й про потребу у виданні спеціального органу, на сторінках якого висвітлювалася б уся розмаїтість багатогранної краєзнавчої роботи. До речі, зазначимо, що свого часу при Академії наук УРСР діяла краєзнавча комісія, яка періодично видавала спеціальні бюлетені. Існував також відповідний орган при Укрголовнауці з журналом «Краєзнавство» та ряд інших організацій подібного плану.

Краєзнавство дає змогу глибше дослідити ті чи інші історичні явища й процеси. У зв'язку з цим дедалі більше посилюється роль установ історичної науки, кафедр університетів та педінститутів республіки, архівів, бібліотек та інших організацій, де працюють кваліфіковані кадри істориків, у справі їх залучення до краєзнавчих пошуків, створення окремих наукових розробок з цієї тематики, до збирання і первинної обробки матеріалів з історії районів, фабрик, заводів, колгоспів, радгоспів, виховання нового поповнення краєзнавців. Багато щодо цього вже зроблено, і, безперечно, що добре поставлена історико-краєзнавча робота відіграє і буде відігравати велику роль у зміцненні зв'язків радянської історичної науки з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Даліше розширення історико-краєзнавчих досліджень, у центрі яких перебувають безпосередні творці історії, носії прогресу — тру-

дівники заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів, радянська інтелігенція, — впливає із завдань будівництва комунізму в нашій країні.

Не можна не враховувати й тієї обставини, що краєзнавство — це своєрідний шлях до науково-дослідної роботи, важливе джерело розширення кругозору, вдосконалення майстерності та професійних навичок тих, хто присвячує цій важливій справі свою працю. Ще на Першій Всеросійській конференції з краєзнавства, що відбулася наприкінці 1921 р., ця галузь історичної науки була визнана одним з ефективних засобів науково-дослідної роботи, який сприяє поглибленню знань. Особливо це стосується численної групи вчителів історії, які підпорядковують краєзнавчу роботу виконанню завдань, що їх ставить Комуністична партія перед радянською школою. В процесі краєзнавчої роботи, що здійснюється під керівництвом педагогів, учні глибше завоюють навчальний матеріал з історії рідного краю. Саме тому в постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» вказувалося на необхідність включення до ряду предметів елементів краєзнавства. «Визнати необхідним, — зазначалося в цьому документі, — в навчальні програми по суспільствознавству, літературі, мовах, географії і історії ввести найважливіші знання, що стосуються національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також елементи краєзнавства СРСР (природні особливості, промисловість, сільське господарство, соціально-економічний розвиток і т. д.)»³

Наукове історичне краєзнавство тісно пов'язане з шкільним. Між ними існує плідна взаємодія. Їх, звичайно, слід розмежовувати, але не протиставляти одне одному, оскільки вони близькі за характером і, особливо, своїми практичними, виховними завданнями. Однак, безумовно, було б помилкою ставити знак рівності між дослідницькою роботою вчених і пошуками учнів. Головним у шкільному краєзнавстві є суто навчальні цілі, поглиблення історичних знань, патріотичне виховання. Тим часом у центрі уваги науковця перебуває серйозний, складний об'єкт дослідження. Хоч іноді об'єкти дослідження наукового і шкільного краєзнавства одні й ті ж — історія підприємств, колгоспів, радгоспів, сіл, адміністративних районів, — останнє спирається на дані наукового історичного краєзнавства, в основі якого лежить дослідницький метод, що має на меті самостійний пошук нового. Сучасні досягнення історичного краєзнавства ґрунтуються на фундаментальних наукових дослідженнях з історії краю, на результатах краєзнавчої роботи на місцях і в кінцевому підсумку служать поповненню наших знань з вітчизняної історії в цілому.

Історичне краєзнавство — важливе джерело для поглиблення характеристики тих чи інших подій, явищ і понять. Грунтовне вивчення матеріалів про героїчне минуле і славне сучасне нашої Батьківщини відіграє важливу роль у вихованні радянських людей, особливо молоді, в душі безмежної відданості і любові до своєї соціалістичної Вітчизни. «...Розширення свого кругозору, підвищення культурного рівня, політичної підготовки, знання рідного краю, фізичне загартування, — говорив у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ товариш Л. І. Брежнев, — все це дорогоцінний капітал. Нажитий у молоді роки і постійно поповнюваний, він служитиме вам, дорогі товариші, усе життя»⁴.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959. Збірник документів (1917—червень 1941), т. 1, К., 1959, стор. 585.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 48.

Навряд чи потрібно доводити, що успішне створення фундаментальних праць з історії СРСР, у тому числі її складової частини — історії Української РСР, значною мірою полегшується завдяки наявності детальних розробок і всебічного вивчення різноманітних процесів, що відбувалися і відбуваються на місцях. Історія району, області, республіки — невід'ємна частина загальної історії країни. В. І. Ленін у праці «До питання про діалектику» пише: «...Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого»⁵.

Дальший розвиток історико-краєзнавчих досліджень тісно пов'язаний з плануванням, всебічною координацією робіт у цій важливій галузі науки. Тут, зокрема, — широке поле діяльності для Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, органів народної освіти, культури, вищих навчальних закладів, громадських організацій республіки.

Велика й плідна робота в галузі історичного краєзнавства, виконувана установами різних відомств, на жаль, нерідко залишається без належної оцінки, а її результати використовуються недостатньо. Широко, із знанням справи залучати до краєзнавчих пошуків наявні кадри — завдання складне і відповідальне. Значну увагу слід, зокрема, приділити залученню до цієї роботи численних кадрів фахівців-істориків, підготовка яких ведеться в усіх університетах Української РСР. У кожній області нашої республіки є педагогічні інститути. Щоправда, не всі вони мають історичні факультети, однак це зовсім не применшує їх значення як своєрідних центрів вивчення рідного краю, в тому числі його історії. Наукові пошуки кафедр педінститутів та університетів часто-густо пов'язані з місцевою тематикою, а їх науково-методичну допомогу органам народної освіти, школам в організації і поліпшенні краєзнавчої роботи важко переоцінити. Прикладом щодо цього може бути Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського.

Історико-краєзнавча робота в школі, її великі досягнення, досвід і певні труднощі — предмет особливої розмови. Шкода, що редколегія журналу «Викладання історії в школі» — органу Міністерства освіти УРСР — приділяє цьому питанню лише епізодичну увагу.

Значний загін науковців зосереджений у партійних і державних архівах, музеях тощо. У столиці республіки діють Інститут історії АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, республіканські музеї. Їх допомога у розгортанні історико-краєзнавчих досліджень на місцях стає дедалі відчутнішою.

Президія Академії наук Української РСР, обговорюючи у березні 1979 р. питання «Про розвиток історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР», відзначила, що за останні роки в республіці проведено значну роботу по підготовці й виданню багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», створенню музеїв та музейних кімнат на громадських засадах, реставрації пам'яток історії і культури, розробці проблем історії фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, а також в інших галузях історичного краєзнавства.

Оскільки, як зазначалося вище, багатогранна історико-краєзнавча робота проводиться різними відомствами, установами та організація-

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 300.

ми, назріла потреба у створенні відповідного науково-методичного центру, який би здійснював теоретичні дослідження та координацію роботи в галузі історичного краєзнавства. Зокрема, в його обов'язки мають входити розробка методологічних і методичних принципів побудови і діяльності історичних та історико-краєзнавчих музеїв, підготовка наукових рекомендацій з питань конкретного дослідження пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з визначними подіями в соціально-економічній, політичній і культурній історії, визначення методичних засад дослідження історії фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів.

Президія АН УРСР накреслила основні напрями наукової роботи створеного в Інституті історії АН УРСР нового структурного підрозділу — відділу історико-краєзнавчих досліджень. Найважливіші серед них — дослідження методологічних і теоретичних проблем історичного краєзнавства та науково-методичне керівництво підготовкою праць з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Широко використовуючи нагромаджений досвід написання багатомовної «Історії міст і сіл Української РСР», необхідно, зокрема, забезпечити високий рівень названого видання російською мовою.

Наукова громадськість країни, у тому числі й нашої республіки, незабаром відзначатиме 50-річчя початку реалізації ідеї великого пролетарського письменника О. М. Горького про написання історії фабрик і заводів. «Нам необхідно вивчати нашу дійсність в усьому її обсязі, — писав О. М. Горький у вересні 1931 р., — нам необхідно знати в обличчя всі наші заводи і фабрики, всі підприємства, всі роботи по будівництву держави»⁶. До створеної в той час Головної редакційної колегії історії фабрик і заводів, крім О. М. Горького, ввійшли визначні громадсько-політичні діячі, історики, літератори. «Роботу слід поставити таким чином, — зазначав Олексій Максимович, — щоб в результаті одержати щось подібне до енциклопедії нашого будівництва в його постійному розвитку від виникнення заводу до наших днів»⁷.

Серед підприємств, історію яких, на думку О. М. Горького, слід було висвітлити в першу чергу, були й фабрики та заводи ряду міст нашої республіки — Макіївки, Краматорська, Кривого Рога, Юзівки (нині — Донецьк) та ін. У прийнятій 10 квітня 1932 р. постанові Головної редакційної колегії історії фабрик і заводів вказувалося на необхідність здійснити протягом 1932—1933 рр. видання 26 книг, у тому числі з історії підприємств, що знаходилися на Україні, — Дніпрогесу, металургійного заводу в Юзівці, Харківського паровозобудівного, шахти ім. Ілліча (колишня «Кадіївка»), заводу ім. Петровського в Дніпропетровську та ін.⁸

Реалізація горьковської ідеї істориками, письменниками і журналістами Радянської України дала чудові результати. За майже 50 років, що минули з того часу, підготовлено і видано велику кількість наукових та науково-популярних книг про історичний шлях, пройдений колективами провідних промислових підприємств УРСР, шахт, залізниць тощо. Особливо значна робота в цьому напрямі велася й ведеться в Донбасі, на Дніпропетровщині, Харківщині та в ряді інших місць. У цій справі нагромаджено величезний досвід. Його узагальнення і поширення — одне з найважливіших завдань наукового історичного краєзнавства. Слід ґрунтовно скоординувати цю роботу в

⁶ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, М., 1959, стор. 27.

⁷ Там же, стор. 28.

⁸ Там же, стор. 41.

масштабі республіки, визначити черговість підготовки тих чи інших праць, залучити до їх написання широке коло письменників, науковців, журналістів, ветеранів виробництва, інженерно-технічних працівників. Необхідно заздалегідь подбати про те, де ці книги будуть видаватися.

Почесне і відповідальне завдання краєзнавців, насамперед істориків, пов'язане із створенням ґрунтовних праць з історії фабрик і заводів, продиктоване необхідністю гідного увічнення героїчного шляху, пройденого славним робітничим класом Української РСР, всебічного висвітлення його великого вкладу в будівництво розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні.

Радянська історична наука, у тому числі історичне краєзнавство, має міцну основу для свого дальшого розвитку. Історики постійно відчувають піклування Комуністичної партії про піднесення ролі історичних досліджень у комуністичному вихованні трудящих. В їх розпорядженні неоціненна джерельна база — архівні фонди, періодичні видання і т. д. Піднести суспільну роль історичного краєзнавства, створити нові фундаментальні праці в цій галузі науки — важливе завдання радянських істориків, що впливає з нещодавно прийнятої постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи».

Історія і культура рідного краю, пов'язані з ним події класової боротьби, Жовтневої революції та Великої Вітчизняної війни, участь трудящих тієї чи іншої місцевості у будівництві розвинутого соціалізму — невичерпні, благодатні теми. Вони займають і надалі займатимуть провідне місце в історико-краєзнавчих дослідженнях.

Важливими осередками краєзнавчої роботи є музеї. В останні роки їх кількість зросла, а фонди поповнилися новими експонатами, цінними першоджерелами, пам'ятками матеріальної і духовної культури. В Українській РСР значну роботу по вихованню трудящих проводить близько 15 тис. музеїв та музейних кімнат, зокрема 155 державних. Тільки протягом минулої п'ятирічки відкрито 36 нових державних та 426 музеїв на громадських засадах.

Будівництво нових та розширення експозиційної площі діючих музеїв триває і в нинішній п'ятирічці. Вони поліпшили свою матеріальну базу, поповнилися кваліфікованими кадрами. Хоч музеї, створені на підприємствах, в установах і школах, діють на громадських засадах, вони проводять значну історико-краєзнавчу, культурно-освітню і виховну роботу, активно пропагують революційні, трудові і бойові традиції нашого народу. Тісний зв'язок з життям, використання досягнень радянської історичної науки дає можливість ентузіастам музейної справи емоційно впливати на тисячі відвідувачів, мобілізувати їх на нові творчі звершення. У своїй повсякденній роботі музеї спираються на численний актив, насамперед старих комуністів, ветеранів Великої Вітчизняної війни і праці, передовиків виробництва. Діяльність музеїв спрямовують місцеві партійні організації, подаючи їм постійну допомогу, узагальнюючи кращий досвід роботи.

Підвищення ролі культурно-освітніх закладів, у тому числі музеїв, у суспільно-політичному житті країни — одне із завдань, що впливає з рішення XXV з'їзду КПРС. Необхідно, наголошувалось у Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові, щоб зростання матеріальних можливостей «...постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей»⁹.

⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 87.

Музеї мають у своїх експозиціях важливі історичні документи, інші цінні матеріали, реліквії. Завдяки цьому вони стали справжніми осередками ідейно-політичної та виховної роботи. Їх зусилля спрямовані на розкриття великої організаторської ролі Комуністичної партії на всіх етапах комуністичного будівництва, всебічне висвітлення всенародної боротьби за втілення в життя рішень XXV з'їзду КПРС, за дальше підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

Історичні, особливо краєзнавчі, музеї та музеї на громадських засадах, створені на заводах, фабриках, у колгоспах і радгоспах, є важливою базою для проведення історико-краєзнавчих досліджень, оскільки в їх фондах зосереджено значний матеріал саме краєзнавчого характеру. Однак відсутність єдиної усталеної системи збирання класифікації та паспортизації експонатів, документів, спогадів дещо ускладнює їх використання. Тематико-експозиційні плани музеїв на громадських засадах мають часом дуже низький науковий рівень і не відповідають елементарним вимогам щодо їх створення.

Одним із завдань історичного краєзнавства є проведення теоретичних досліджень, які мають здійснюватися при відповідній координації цієї роботи. Зокрема, назріла потреба в розробці методичних принципів побудови і діяльності історичних, історико-краєзнавчих музеїв та музеїв на громадських засадах. Вивчення і узагальнення досвіду роботи кращих з них дасть можливість підготувати такі методичні рекомендації, в яких будуть обґрунтовані найважливіші принципи побудови музейних експозицій, викладені завдання, пов'язані із збиранням матеріалів та їх використанням в ідейно-виховній і культурно-освітній роботі серед різних верств населення.

Одним з найвидатніших історичних звершень Комуністичної партії і радянського народу є успішне здійснення ленінського кооперативного плану, всемірне зміцнення колгоспного ладу. «Колгоспний лад,— зазначав товариш Л. І. Брежнев у промові на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників,— приніс селянству нове життя, вільне від експлуатації, злиднів, постійного страху за себе, за сім'ю, за господарство... Колгосп звільнив селянина від тяжкого минулого, дав йому гріве місце в житті, зробив господарем своєї долі»¹⁰.

Перемога колгоспного ладу має неоціненне значення в розвитку політичного, економічного і суспільного життя першої в світі країни соціалізму. Історія колгоспного руху, радгоспного будівництва — могутня зброя в ідеологічному арсеналі Комуністичної партії, спрямованому на виховання сільських трудівників на славних революційних, бойових і трудових традиціях.

Всебічне, глибоке вивчення питань виникнення, економічного та культурного розквіту колгоспів і радгоспів займає важливе місце в історико-краєзнавчих дослідженнях. У цьому відношенні вже зроблено чимало. В різний час у республіці опубліковано понад 300 праць, присвячених історії становлення і розвитку окремих колгоспів і радгоспів Української РСР. Їх автори — ветерани колгоспного і радгоспного будівництва Макар Посмітний, Федір Дубковецький, Олександр Бузницький та багато інших, а також економісти, історики, журналісти, письменники.

Кращі видання здобули заслужену популярність серед читачів, сільських пропагандистів і агітаторів, які широко використовують ці книги у своїй повсякденній виховній роботі.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 467.

Робота над підготовкою і виданням історії колгоспів і радгоспів, що здійснюється під керівництвом партійних організацій, триватиме й далі. Фонди бібліотек мають збагатитися книжками, які висвітлюватимуть історію прославлених у республіці і в усій країні найбільш розвинутих в економічному відношенні колгоспних і радгоспних господарств Української РСР.

Значну допомогу в підготовці і виданні нових монографій, нарисів та інших праць, присвячених історії колгоспів і радгоспів, покликано подати науковці. Працівники відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР вбачають своє завдання в тому, щоб вивчати необхідні документальні джерела та основну літературу з цього питання, зробити її науковий аналіз, підготувати обґрунтовані рекомендації щодо дальшої роботи над створенням історії колгоспів і радгоспів, а також у тому, щоб подавати постійну науково-методичну допомогу авторським колективам праць з цієї тематики. Багато корисного тут можуть зробити відповідні кафедри державних університетів, педагогічних та сільськогосподарських вузів республіки.

XXV з'їзд КПРС в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» поряд з планами дальшого зростання промислового та сільськогосподарського виробництва розробив програму всебічного розвитку радянської культури. Він вказав, зокрема, на необхідність дальшого поліпшення роботи, пов'язаної з охроною та пропагандою пам'яток історії і культури¹¹.

В нашій республіці налічується понад 48 тис. пам'яток історії, архітектури, археології, монументального мистецтва. Збереження цих культурних цінностей, їх активне використання у комуністичному вихованні трудящих допомагає утвердженню «...в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму...»¹².

Здійснюючи грандіозну програму будівництва нового життя, Комуністична партія і Радянська держава завжди приділяла велику увагу збереженню пам'яток історії та культури. В Українській РСР робота по їх всебічному вивченню, класифікації і систематизації почалася ще в 1918 р. Відтоді вийшло десятки різноманітних видань про пам'ятки. Найбільш поширені серед них — альбоми (художні), фотоальбоми, науково-популярні книжки, довідники (наукові та для туристів) тощо. Останнім часом набули популярності видання довідково-енциклопедичного характеру. Значний інтерес становлять книги про пам'ятники і пам'ятні місця Москви, Ленінграда та ряду інших міст і областей країни. Радянська методологія класифікації, систематизації та публікації матеріалів про пам'ятки історії та культури, в основу якої покладено марксистсько-ленінські принципи подання історичної інформації, здобула визнання і в братніх соціалістичних країнах.

Важливою справою є також видання путівників по місцях революційних подій, містах, областях і районах. Вони допомагають не тільки обрати найкращий маршрут для ознайомлення з історією певного краю, а й більш наочно переконатися у змінах, що відбулися в радянський час у житті трудящих. Подібних путівників видається на місцях чимало. Однак рівень їх далеко не однаковий. Це — здебільшого популярні нариси з обмеженим висвітленням найголовніших питань.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 249.

¹² Там же, стор. 84.

У 1967 р. Президія АН СРСР спільно з Колегією Міністерств культури СРСР прийняли постанову «Про підготовку Зводу пам'яток історії і культури СРСР». Виконуючи її, органи Міністерств культури УРСР, Держбуд УРСР, Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури під керівництвом партійних та радянських органів провели значну роботу по обліку і систематизації пам'яток історії і культури, видали ряд спеціальних праць з цієї тематики. Але широкоосяжних, універсальних видань про всі типи пам'яток поки що немає. Враховуючи це, Президія АН УРСР розробила заходи, якими передбачено видати в найближчі роки каталог-довідник про всі типи стаціонарних пам'яток, що перебувають під охороною держави на території Української РСР.

Нині науковці Інституту історії АН УРСР разом з республіканським товариством охорони пам'яток історії і культури та іншими організаціями, археологами, мистецтвознавцями, архітекторами розгортають роботу над підготовкою фундаментального видання «Пам'ятки історії та культури Української РСР». Подібної зведеної праці в нашій республіці ще не видавалося. До цієї багатоілюстрованої книги ввійдуть відомості про пам'ятки, які мають загальносоюзне, республіканське і місцеве значення. Каталог-довідник у майбутньому стане основою для створення багатотомного Зводу пам'яток історії і культури Української РСР, буде відповіддю на основні положення Закону Союзу Радянських Соціалістичних республік «Про охорону і використання пам'яток історії та культури».

Перед радянською історичною наукою стоїть надзвичайно важливе і відповідальне завдання — розкрити всю велич звершень, досягнутих під керівництвом Комуністичної партії народами нашої країни у ході будівництва соціалізму і комунізму. Успішно виконати його можна лише спираючись на численний актив істориків, які працюють на місцях, на широкі кола ентузіастів-краєзнавців.

Підготовка узагальнюючих праць буде гідною відповіддю науковців, широкої громадськості республіки на постійне піклування Комуністичної партії і Радянської держави про дальший розвиток історичної науки.

П. Т. Тронько, Е. М. Склярени

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ И ДАЛЬНЕЙШИЕ ЗАДАЧИ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Резюме

В статье обобщены наиболее важные итоги историко-краеведческих исследований в Украинской ССР, которые, благодаря постоянному вниманию и заботе Коммунистической партии и Советского государства, получили в республике большой размах, предпринята попытка определить главные направления дальнейшего развертывания работы историков-краеведов и многочисленного отряда энтузиастов краеведческого дела.

Повідомлення

ДОПОМОГА ТРАНСПОРТНОЇ АВІАЦІЇ ПАРТИЗАНАМ УКРАЇНИ

П. М. ДУБРОВЧЕНКО (Київ)

Успішний розвиток партизанського руху в тилу ворога, озброєного новітньою технікою, залежав від достатнього матеріально-технічного оснащення партизанських загонів. В. І. Ленін у статті «Уроки Московського повстання» вказував: «Проти артилерії діяти юрбою і захищати з револьверами барикади було б безглуздя»¹. Керуючись настановами Володимира Ілліча, Комуністична партія і Радянський уряд здійснили величезну роботу по матеріально-технічному забезпеченню партизанських з'єднань.

Основним засобом зв'язку радянського тилу з партизанами України була транспортна авіація. Оцінюючи бойову діяльність льотчиків транспортної авіації, багато керівників партизанських загонів у листах і телеграмах, надісланих командирам частин і підрозділів цивільної авіації, відмічали, що успіхи, досягнуті партизанами значною мірою залежали від своєчасного забезпечення їх боеприпасами та іншими необхідними вантажами. С. А. Ковпак, зокрема, писав: «У найтяжчі дні боїв до нас прийшли на допомогу славні льотчики Цивільного Повітряного Флоту. Вони вміло розшукували нас і вчасно доставляли боеприпаси»².

Важливу роль транспортна авіація відіграла у посиленні партизанської боротьби в першу воєнну зиму. У цей найважчий період діяльності партизанів вона своєчасно доставляла їм зброю, боеприпаси, продовольство та медикаменти. Вже в 1941 р. підрозділи Цивільного Повітряного Флоту здійснили 1384 вильоти в тил противника, у тому числі 59 вильотів з посадкою у районах дії партизанських загонів. Тільки Київська особлива авіагрупа доставила партизанам України 734,2 т вантажів³.

Використання транспортних літаків для подання допомоги партизанам набувало дедалі більш організованого характеру. В міру поширення партизанського руху в тилу ворога зростала кількість посадочних площадок та місць для скидання вантажів. У зонах партизанських з'єднань були устатковані аеродроми, що дозволяло підтримувати надійний зв'язок партизанів із Великою землею. Кожна частина ЦПФ, як правило, мала серед партизанів своїх представників, які організовували повітряно-транспортну роботу радянських літаків у тилу ворога. Так, для підготовки першої площадки в Брянських лісах (с. Смілиж) був скинутий з парашутом штурман 101-го авіаполку Курдюков⁴. 6-й окремий полк у 1942 р. послав у тил ворога старшого лейтенанта С. Платонова, який з допомогою партизанів і місцевого населення підготував поблизу с. Смілиж аеродром, цілком придатний для посадки лі-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 351.

² 40 лет Гражданского Воздушного Флота, М., 1963, стор. 190.

³ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, спр. 105, арк. 90; ф. 57, оп. 3342, спр. 58, арк. 9.

⁴ «Вестник воздушного флота», 1961, № 3, стор. 73.

таків усіх типів. Крім того, він організував запасні аеродроми. І як тільки противник наближався до основного аеродрому, вся робота по прийому літаків негайно переносилася на запасний.

Начальникам «лісових» аеродромів, які постійно знаходилися серед партизанів і приймали літаки, доводилося проявляти кмітливість і винахідливість, щоб наявними засобами підготувати поле до прийому літаків⁵. Для утримування снігу застосовували дерев'яні трикутники, а найчастіше кілька сот партизанів і жителів навколишніх сіл, вишикувавшись у колону, утоптували сніг. Це давало змогу безперебійно приймати літаки.

Для позначення аеродромів вночі встановлювались умовні світлові сигнали. Здебільшого це були вогнища, що розкладалися у формі квадрата, конверта, трикутника, літери «Г» тощо.

Розміщення партизанів переважно в глухих лісисто-озерних і гірських районах створювало надзвичайно великі труднощі у виборі місць для посадки літаків. Базовий партизанський аеродром у Брянських лісах, наприклад, з трьох боків оточувався лісом, а з четвертого — ярмом. Розміри його були 800 м × 100 м⁶. Посадка важких транспортних літаків на цю площадку і зліт з неї були ризикованими і вимагали від командирів кораблів величезного досвіду й обережності.

На одному з партизанських аеродромів постійно базувалася ланка літаків ПО-2, що підтримували зв'язок з партизанськими загонами. Одержавши від розвідників дані про розташування будинків, у яких розміщувалися штаби противника, вони в ясні ночі точно накривали цілі фугасними бомбами, а потім на «бриючому» польоті розстрілювали з автоматів і кулеметів окупантів, що вибігали з будинків⁷. Сміливі дії партизанської авіаланки літаків ПО-2 викликали паніку противника, солдати якого говорили про «нальоти легких бомбардувальників з Москви»⁸. Ворог навіть і не підозрював, що літаки літали з аеродрому, розміщеного зовсім поруч.

В усі великі партизанські з'єднання були доставлені радіостанції, щоб підтримувати прямий радіозв'язок авіачастин з партизанами. Це дало можливість щодня одержувати відомості про погоду і стан площадок у пунктах посадки⁹.

Активний зв'язок радянського тилу з партизанами України здійснювався протягом 1942 р. з допомогою екіпажів 6-го, 7-го, 8-го, й 9-го окремих авіаційних полків, 1-ої авіатранспортної дивізії ЦПФ і 101-го полку авіації далекої дії. У зв'язку з цим 7-й авіапункт виділив ланку важких літаків ПС-35 і ПС-84, а 101-й авіапункт було повністю переключено на доставку партизанам України зброї, боеприпасів та інших вантажів¹⁰. З 1-ої авіатранспортної дивізії були виділені найкращі екіпажі Єромасова, Фроловського, Тарана, Русанова, Каліни, Ільченка та інших для польотів до партизанів України.

Масові польоти радянських транспортних літаків до партизанів викликали запобіжні заходи ворога. Авіація противника намагалася знищити партизанські аеродроми та посадочні площадки. Вона безперервно бомбила їх. Іноді фашисти вдавалися до висадки десанту з метою захоплення партизанського аеродрому. Німецько-фашистське командування підвищило навіть суму винагороди своїм льотчикам за

⁵ Архів МО СРСР, ф. 368, оп. 6476, спр. 56, арк. 215.

⁶ «Вестник воздушного флота», 1961, № 3, стор. 73.

⁷ Гражданская авиация СССР 1917—1967, М., 1967, стор. 158.

⁸ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 198.

⁹ Там же, оп. 2793, спр. 105, арк. 58.

¹⁰ «Вестник воздушного флота», 1961, № 3, стор. 74.

збитий літак ПО-2 до 2 тис. марок, у той час, як за збитий винишувач воно платило 1 тис. марок¹¹.

Намагаючись зірвати бойову роботу льотчиків транспортної авіації на маршрутах польотів і в районах цілей, ворог посилив зенітні засоби. Над усіма районами дії партизанів патрулювали спеціальні нічні повітряні «мисливці» противника. З метою дезорієнтації радянських льотчиків ворог обладнав несправжні аеродроми, застосовував радіонаведення, а також наведення сигнальними ракетами і спеціально встановленими прожекторами¹².

Але жити окупантами заходи не вплинули на розмах бойової роботи льотчиків Аерофлоту. Кількість польотів у далекий тил ворога з кожним днем зростала.

У тяжкий період війни, коли ворог з усіх сил рвався до Волги і Кавказу, Центральний Комітет КП(б)У, керуючись постановами ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. і Державного Комітету Оборони від 11 жовтня 1942 р. «Про розвиток партизанського руху на Україні»¹³, вжив ряд заходів по посиленню керівництва партизанським рухом. Це активізувало бойові дії партизанів на окупованій території України, де проходило багато важливих комунікацій противника й концентрувалися великі резерви його військ.

Особливо активно діяли частини та з'єднання Цивільного Повітряного Флоту в період підготовки й проведення рейдів партизанських з'єднань О. М. Сабурова і С. А. Қовпака на Правобережну Україну. 15 жовтня 1942 р. на партизанський аеродром Смілиж була доставлена оперативна група в кількості 8 чол. на чолі з уповноваженим ЦК КП(б)У і УШПР Я. І. Мельником¹⁴. 6-й окремий авіаполк виділив для польотів до партизанів України загін з 20 легких літаків, пілотованих найкращими льотчиками частини¹⁵. У перший же день загін зробив 35 літако-вильотів у тил противника. Забезпечуючи перевезення вантажів і евакуацію поранених із з'єднання О. М. Сабурова, льотчики цивільної авіації зробили по 6—7 вильотів за ніч. Долаючи потужні заслони зенітних батарей, вони приземлялися на площадку завширшки 40 м¹⁶. За 473 вильоти льотчики доставили у Брянські ліси 400 т зброї і боеприпасів¹⁷, 2,2 т спецвантажу, 147 кг пошти, 149 пасажирів і вивезли 307 поранених і дітей¹⁸.

За активну допомогу партизанам, стійкість, мужність, дисципліну й організованість особового складу частини наказом Наркома оборони від 8 лютого 1943 р. полк першим з фронтових частин ЦПФ був перетворений у 62-й окремий авіаполк, і йому було вручено гвардійський прапор¹⁹.

За період підготовки рейдів партизанських загонів транспортними літаками в Брянські ліси було доставлено 2 гармати, 1645 снарядів, 38 мінометів, 56 протитанкових рушниць, 20 ручних кулеметів, 410 автоматів, 50 гвинтівок, 2230 підіривних мін, більше 2 млн. патронів, понад 4,5 т толу, 708 пар чобіт, 500 плащ-палаток і багато іншої зброї,

¹¹ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, спр. 105, арк. 58.

¹² Там же с, оп. 3404, спр. 3, арк. 189.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 533.

¹⁴ ПА ПП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 165.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 368, оп. 6476, спр. 56, арк. 216.

¹⁶ В. В. Нескрасов. Друзья партизан, М., 1943, стор. 24.

¹⁷ ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, спр. 58, арк. 159.

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 368, оп. 6476, спр. 56, арк. 216.

¹⁹ ЦА МЦА, ф. 67, оп. 3333, спр. 72, арк. 1—2.

боєприпасів та військового майна²⁰. Одержавши це бойове підкріплення, обидва з'єднання пройшли по окупованій території близько 750 км. Вони провели десятки бойових операцій, знищили більше 2 тис. окупантів і багато бойової техніки ворога²¹.

Згідно з наказом начальника Головного управління ЦПФ від 26 грудня 1942 р. всі окремі авіаполки виділили для обслуговування партизанів спеціальні загони, укомплектовані 20—22 найкращими екіпажами та літаками. Фронтові авіатранспортні полки мали в бойовій готовності для польотів до партизанів 140—160 літаків²². Особливо активно була їх робота під час наступу радянських військ під Сталінградом.

З'єднання Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака перед новим рейдом для поповнення запасів зброї, боєприпасів та евакуації поранених і дітей, яких не встигли відправити на Велику землю, зупинилося в районі Червоного озера (130 км на північний схід від Овруча). Льотчики 1-ої авіатранспортної дивізії А. Груздін, Ф. Радугін, П. Єромасов, С. Фроловський, Г. Таран, В. Шутов, Б. Луцц та інші зробили десятки вильотів з посадкою на крижаній аеродром²³. Були підготовлені площадки за 33 км від села Кожушки (57 км на північний захід від Чорнобиля Київської області) і на південь від с. Груздова Ровенської області. З'єднання О. М. Сабурова приймало щодня з 12 березня по липень 1943 р. 15—20 літаків на посадочну площадку, розташовану на південь від Дубницьких хуторів (60 км на північний захід від м. Овруч). З цієї площадки після зимових операцій забезпечували партизанів боєприпасами й евакуювали поранених з'єднання Ковпака, Федорова, Бегми, Наумова та інших.

Друга посадочна площадка була розташована між селами Луки — Вілія (46 км на північний схід від Данитно). Всього партизани України підготували 14 площадок, придатних для посадки важких транспортних літаків²⁴.

У січні—травні 1943 р. літаками Аерофлоту, виділеними в оперативне підпорядкування УШПР, було доставлено в партизанські загони понад 400 т вантажів і вивезено звідти більше 500 чол. поранених і членів сімей партизанів, які залишилися без притулку та засобів до існування²⁵. Партизанські з'єднання і загони, що одержали зброю і боєприпаси, вийшли з житомирського і білоруського Полісся в бойові рейди на південь і південний захід республіки.

Весняно-літній план 1943 р. УШПР по перевезенню особового складу в тил противника і доставку вантажів партизанським загонам було виконано на 172,3%. Група транспортних літаків, яка перебувала у віданні УШПР, зробила за цей час 312 вильотів і доставила партизанам 400 т вантажів²⁶.

Завершальний етап битви за Радянську Україну характеризувався далішим наростанням народної боротьби в тилу ворога, посиленням взаємодії партизанів з регулярними частинами Червоної Армії. У

²⁰ 40 лет Гражданского Воздушного Флота, стор. 180.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 520.

²² ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, спр. 105, арк. 61.

²³ 40 лет Гражданского Воздушного Флота, стор. 180; А. М. Верховин. Самолеты летят к партизанам, М., 1964, стор. 89.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 218.

²⁵ Там же, оп. 62—1, спр. 1, арк. 127—128.

²⁶ Там же, арк. 128—130; ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1982, арк. 53—54; «Вестник воздушного флота», 1961, № 3, стор. 75; «Радянська Україна», 21 серпня 1945 р.

1944 р. льотчики 87-го гвардійського, 8-го, 9-го окремих авіаполків і 1-ої авіатранспортної дивізії доставили партизанам України понад 700 т бойових вантажів²⁷.

Ця неоціненна допомога партизанам відіграла важливу роль у їх успішній боротьбі за остаточне вигнання ворога з українських земель.

²⁷ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, спр. 105, арк. 56.

СЕЛЯНСЬКІ КОМІТЕТИ (ТОВАРИСТВА) ВЗАЄМОДОПОМОГИ В СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ПЕРЕБУДОВІ СЕЛА (1921—1932 рр.)

І. В. РИБАК (Кам'янець-Подільський, І. Д. МАЗУР (Київ)

В підготовці й проведенні суцільної колективізації сільського господарства нашої країни значну роль відіграли громадські організації трудового селянства. Діючи під керівництвом Комуністичної партії, вони сприяли формуванню на селі товариської братерської солідарності, підготовці селянства до спільної праці в колективних господарствах соціалістичного типу. Однією з таких організацій були селянські комітети (товариства) взаємодопомоги, що утворилися і діяли в 1921—1932 рр.

На жаль, їх багатогранна діяльність в селах Радянської України, вивчена ще недостатньо і заслуговує на поглиблене дослідження, систематизацію форм і методів роботи, практичне узагальнення досягнутих результатів.

Поява комітетів селянської взаємодопомоги як однієї з форм допомоги бідняцьким масам села була викликана переходом від продрозверстки до продподатку в 1921 р., а також особливо важкими умовами післявоєнної розрухи народного господарства, в тому числі сільськогосподарського виробництва. В зв'язку з цим видатки держави на соціальне забезпечення трудящих зменшилися¹.

Заміна продрозверстки скасувала перерозподіл продуктів на селі, в результаті чого певна частина бідноти, яка потребувала допомоги, отримувала її з перебоями². Крім того, в умовах розрухи та необхідності нагромадження коштів на відновлення і розвиток важкої промисловості Радянська держава не мала можливості повністю задовольнити потреби бідноти села в посівматеріалі, реманенті, машинах тощо.

В пошуках шляхів і форм поліпшення соціального забезпечення та різноманітної допомоги сільській бідноті, родинам червоноармійців, інвалідів війни Комуністична партія гаряче підтримала ініціативу селянства в організації комітетів взаємодопомоги (КВД). На них покладалося завдання шляхом внутрішнього самооподаткування, експлуатації землі та підприємств, переданих державою в їх користування, нагромаджувати грошові і натуральні фонди і подавати матеріальну допомогу бідноті села.

¹ Местное хозяйство и местные финансы Украины. (Обзор за 1922, 1922/23, 1924/25 гг.), Харьков, 1925, стор. 138.

² П. А. Алексанов. Развитие социального обеспечения советского крестьянства.— «Вопросы истории», 1974, № 9, стор. 21.

14 травня 1921 року В. І. Ленін підписав декрет «Про поліпшення постановки справи соціального забезпечення робітників, селян родин червоноармійців», який поклав початок створенню селянських комітетів взаємодопомоги в РРФСР³.

Використовуючи позитивний досвід в організаціях селянської взаємодопомоги в Російській Федерації, РНК України 23 грудня 1920 року прийняла постанову «Про комітети взаємодопомоги на селі» згідно з якою в 1922 р. розпочалося в республіці створення таких об'єднань. Проте з багатьох причин (неврожай 1921 р., куркульськико-націоналістичний бандитизм, недооцінка частиною відповідальних працівників необхідності створення комітетів взаємодопомоги) організаційний період в створенні КВД в 1922 р. не завершився. Не було також нагромаджено належних матеріальних фондів комітетами для подання матеріально-технічної допомоги бідності. На 1 жовтня 1922 р. на Україні існувало 692 волосних і майже 5 тис. сільських комітетів взаємодопомоги⁴. Їм вдалося зібрати (за даними на 1 грудня 1922 р., понад 14 тис. пудів зерна та 608 тис. крб., подати допомогу 2052 господарствам бідняків⁶⁻⁷.

Новий етап в розвитку селянської взаємодопомоги розпочався в 1923 р. ЦК КП(б) України, враховуючи значення КВД в справі посилення допомоги бідності села, в першу чергу родинам червоноармійців, інвалідам, а також вдовам і сиротам, звернувся 14 лютого 1923 р. з листом до губкомів партії, в якому запропонував рішуче поліпшити громадську взаємодопомогу на селі⁸. В результаті багатогранної роботи партійних, радянських організацій, комнезамів (КНС) по популяризації ідей взаємодопомоги серед широких селянських мас вдалося майже повністю завершити організацію КВД на Україні. 1 жовтня 1923 р. існувало 667 районних і 10 306 сільських комітетів взаємодопомоги⁹, які мали понад 337 тис. крб. та 1 млн. пудів зерна¹⁰. Протягом 1923 р. натурально-грошовою допомогою КВД України було охоплено понад 61 тис. бідняцьких господарств¹¹, а в наступному році — близько 114 тис.¹² Крім того, трудову допомогу в 1923—1924 рр. одержали близько 93,5 тис. господарств¹³.

Таким чином, вже в перші роки свого існування КВД внесли чималий вклад у зміцнення господарств сільської бідності і врятували частину їх від експлуатації сільськими глитаями та розорення. Все ж обсяг допомоги КВД був недостатнім для значного піднесення матеріального добробуту родин червоноармійців, інвалідів тощо. Ефективність роботи КВД в той час стримувалася відсутністю у них відповідних натурально-грошових фондів, реманенту тощо. Не можна не враховувати й того, що до комітетів взаємодопомоги України входили переважно бідняки, які не мали достатніх коштів для внесення у фонди КВД.

³ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР, 1921, № 48, ст. 236.

⁴ Сборник действующих на Украине законоположений по социальному обеспечению, Харьков, 1924, стор. 7.

⁵ IV з'їзд незаможних селян України 25—30 червня 1924 року, Харків, 1924, стор. 217—218.

⁶⁻⁷ Местное хозяйство и местные финансы Украины..., стор. 142.

⁸ «Взаимопомощь на селе», 25 лютого 1925 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 144, арк. 5.

¹⁰ Там же, спр. 77, арк. 5.

¹¹ Местное хозяйство и местные финансы Украины..., стор. 142.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 162, арк. 20.

¹³ Там же, спр. 97, арк. 55; ф. 1, оп. 2, спр. 3891, арк. 87.

В 1923—1924 рр. відбулося організаційне злиття КНС і КВД¹⁴, і це певною мірою зменшило самостійне значення КВД.

В пошуках нових форм союзу бідняка з середняком та посилення допомоги маломіщним селянським господарствам Комуністична партія звернулася до вже існуючих на селі комітетів взаємодопомоги. В травні 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) і VIII Всеукраїнська партійна конференція чітко визначили завдання і принципи побудови селянської взаємодопомоги як широкої громадської організації трудящого селянства. В резолюції VIII Всеукраїнської партійної конференції «Доповнення до тез ЦК РКП(б) про роботу на селі» вказувалося: «Сучасне село, що в величезній більшості складається з маломіщних господарств, потребує правильної організації господарської взаємодопомоги через комітети взаємодопомоги, які повинні охопити величезну більшість селян і залишити поза організацією тільки куркульські господарства»¹⁵.

23 січня 1925 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли нове Положення про селянські товариства взаємодопомоги¹⁶. В ньому чітко визначалися класовий склад товариств, шляхи, якими у майбутньому повинна була проходити їх робота, підкреслена величезна роль в їх діяльності членів КНС. Згідно з Положенням комітети взаємодопомоги реорганізовувалися у селянські товариства взаємодопомоги (СТВ), закріплювався громадський принцип у всій їх роботі. СТВ могли утворюватися лише на добровільних засадах за постановою загальних зборів громадян, які мали право вибирати до Рад згідно з Конституцією УРСР. Проголошення у Положенні принципу колективного членства мало на меті завдання об'єднати бідноту та середняків і створити єдину згуртовану силу проти наступу куркульта.

Водночас передбачалося вирішення й інших важливих завдань: економічне зміцнення бідняцьких господарств шляхом надання їм грошової, натуральної і трудової допомоги, а також залучення селян до соціалістичного сектору сільського господарства шляхом кооперування.

Незважаючи на окремі труднощі та недоліки, в 1925 р. було проведено реорганізацію КВД в усіх районах республіки. До правління СТВ було обрано 61,5% бідняків, 29,6% середняків, 0,9% заможних селян, 8% кустарів і службовців. 42,5% обраних були членами КНС¹⁷. Відбулося організаційне розмежування функцій КНС і СТВ, встановилися нормальні відносини між двома організаціями трудящого селянства.

Після реорганізації роль і значення селянської взаємодопомоги в житті села значно підвищилися. Зміцнилася економічна база СТВ. Так, їх бюджет в 1927 р. зріс до 7 млн.¹⁸, а в 1931 р. він становив 28 млн. крб.¹⁹ Економічному зміцненню СТВ після реорганізації значною мірою сприяло розширення соціальної бази селянської взаємодопомоги за рахунок середняцьких мас, закріплення за ними в 1924—1925 рр. 60 тис. десятин землі²⁰, передачі в оренду і повне користуван-

¹⁴ Там же, ф. 348, оп. 1, спр. 127, арк. 47.

¹⁵ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков, 1924, стор. 213.

¹⁶ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1925, відділ I, ст. 1, стор. 44—45.

¹⁷ Б. К. Мигаль. Комітети взаємодопомоги України в соціалістичному будівництві на селі в кінці відбудовного періоду.— «Питання історії народів СРСР», Харків, 1972, вип. 13, стор. 62.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 299, арк. 19.

¹⁹ Там же, спр. 72, арк. 228.

²⁰ «Взаимопомощь на Украине», 24 січня 1924 р.

ня 730 підприємств сільськогосподарського характеру²¹. Це дало можливість збільшити натурально-грошову допомогу бідняцьким господарствам. Якщо в 1925 р. її було подано на суму 1,3 млн. крб.²², то в 1927 р. — понад 5,5 млн. крб.²³

Особливо помітну роль відігравали СТВ під час посівних кампаній. В цей скрутний для бідняка час вони нерідко забезпечували його повністю або частково посівматеріалом, видавали зерно для харчування. Так, під час весняного й осіннього засіву 1929 р., за даними половини СТВ, бідноті було видано посівматеріалу на суму близько 6,6 млн. крб. і на харчування — понад 1,6 млн. крб.²⁴

Об'єднання взаємодопомоги, піклуючись про забезпечення бідняцько-середняцьких мас реманентом, зерном, продуктами харчування, сприяли піднесенню продуктивності селянських господарств, звільненню бідноти від економічного впливу куркулів. Важливу роль у піднесенні бідняцьких господарств відігравали грошові субсидії (позички) СТВ, які надавалися в тому разі, коли бідняк не мав змоги купити необхідний реманент, будівельні матеріали тощо.

Грошова допомога передбачала істотну підтримку селянського господарства. Наприклад, Мокрянське СТВ Вознесенського району Запорізького округу придбало для селян 40 коней і розподілило їх серед бідноти на пільгових умовах²⁵. В Полтавському окрузі у 1927 р. біднякам видали 40 тис. крб. для придбання будівельного лісу²⁶. Протягом 1925—1929 рр. натурально-грошовою допомогою СТВ було охоплено 1,8 млн. селянських господарств України²⁷.

Важливе значення мала трудова допомога маломісним селянським господарствам з боку СТВ. Цей вид допомоги бідноті села здійснювався шляхом влаштування суботників, недільників під час посівкампаній, жнив тощо. Так, комітети взаємодопомоги Київської губернії у дні «Червоного орача» весною 1923 р. зорали і засіяли 10,2 тис. десятин землі²⁸, що належали безреманентним селянським господарствам.

Не менш важливе значення мали й інші форми допомоги бідноті. За даними на 1929 р., СТВ республіки володіли 1051 прокатним та 1500 зерноочисним пунктами, 399 тракторами, мали більш як 10 тис. одиниць сільськогосподарських машин, 1250 підприємств (млини, кузні, цегельні, черепичні, шкіряні заводи тощо)²⁹. Завдяки цьому СТВ й подавали значну трудову допомогу селянству. Характерним прикладом може бути робота СТВ Чернігівського округу, які, володіючи у 1929 р. 40 прокатними пунктами з 12 тракторами, 24 підприємствами, зуміли надати допомогу більш як 13 тис. господарствам бідноти і середняків³⁰. На пільгових умовах в першу чергу обслуговувалася біднота: СТВ Понорницького району Глухівського округу за обмолот хліба молотарками у господарствах родин червоноармійців, вдів та

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 299, арк. 53.

²² Там же, оп. 1, спр. 165, арк. 16 зв.

²³ Там же, оп. 2, спр. 299, арк. 19.

²⁴ Основные итоги работы правительства УССР за 1929 и 1930 гг., Харьков, 1931, стор. 96.

²⁵ «Селянська правда», 3 лютого 1927 р.

²⁶ «Більшовик Полтавщини», 27 жовтня 1927 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 165, арк. 18 зв.; оп. 2, спр. 299, арк. 18; ф. 257, оп. 1, спр. 874, арк. 43.

²⁸ Там же, ф. 348, оп. 1, спр. 99, арк. 54 зв.

²⁹ Там же, оп. 2, спр. 299, арк. 53; спр. 72, арк. 227.

³⁰ Там же, спр. 81, арк. 11—12.

інвалідів, брали плату по 2 пуди зерна в день, в той час як куркулі вимагали за таку ж роботу 10—12 пудів³¹.

СТВ охпили трудовою допомогою досить значну кількість маломісних селянських господарств. Вартість виконаних ними робіт тільки протягом 1929 р. дорівнювала 636 тис. крб.³²

Натурально-грошова та інші форми допомоги СТВ, розвиток громадської свідомості селянства свідчили про велику організаторську роботу цих товариств. Від розорення був збережений не один десяток бідняцьких господарств, які в тих умовах могли стати жертвою куркульської експлуатації.

Одним з важливих завдань селянської взаємодопомоги після її реорганізації у 1924 р. було утворення трудових артілей і залучення бідноти до кооперативів. Необхідність і важливість значного поширення кооперативної роботи селянських товариств взаємодопомоги впливала з обстановки, що склалася на селі в кінці відбудовного періоду. При цьому слід мати на увазі, що частина бідноти внаслідок економічної слабкості своїх господарств була неспроможна внести вступні паї в кооперативні товариства і за їх допомогою підняти господарство. СТВ, вносячи за бідноту вступні паї, допомагали їм вийти на широкий кооперативний шлях. Кількість малосилих господарств, що змогли кооперуватися за допомогою СТВ, була досить значною, зокрема у 1927 р.— понад 60 тис.³³, а в 1928 р.— 100 тис.³⁴

Крім кооперування бідноти шляхом внесення за неї паїв, СТВ повсюдно створювали сільськогосподарські об'єднання селян для спільного використання робочої худоби, реманенту, а також трудові артілі по спільному добуванню каменю, піску тощо. Так, у 1928 р. товариства взаємодопомоги Проскурівського округу створили 156 постійних і 18 тимчасових артілей і виробничих об'єднань селян³⁵. Добрих успіхів досягли й інші СТВ, зокрема Харківського округу. В 1929 р. вони організували 144 постійних і 70 тимчасових виробничих кооперативних об'єднань селян і трудових артілей³⁶. Виробничі об'єднання селян, трудові артілі, створені СТВ, були важливим кроком до колективізації. Вони полегшували роботу партійних і радянських органів по створенню великих постійних колективних господарств. Особлива увага зверталася на утворення товариств по спільному обробітку землі. Зокрема, у 1928 р. СТВ Житомирського округу створили 34 ТСОЗи³⁷, а СТВ Глухівського округу — 12³⁸.

Селянські товариства взаємодопомоги внесли певний вклад в колгоспне будівництво в 1929—32 рр. Реальна участь СТВ у проведенні колективізації виявлялася в допомозі колгоспам під час проведення ними посівкампаній, поданні натурально-грошової допомоги бідноті, що вступила в колгосп, тощо. Так, колгоспи Харківського району весною 1931 р. отримали від СТВ 19,9 тис. пуд. посівматеріалу³⁹, Великокоткомацького району Запорізького округу — 15 тис. пудів зерна⁴⁰. Якщо деякі новостворені колективні господарства до проведення пер-

³¹ «Червоне село», 1928 р., № 7—8, стор. 18.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 72, арк. 226.

³³ Б. К. М и г а л ь. Назв. праця, стор. 62.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 582, арк. 211.

³⁵ Резолюції та постанови III окружного з'їзду СТВ Проскурівщини 7—8 липня 1928 р., Проскурів, 1928, стор. 31.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 91, арк. 105.

³⁷ Там же, арк. 134.

³⁸ Резолюції IV окружного з'їзду СТВ Глухівщини, Глухів, 1928, стор. 11.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 77, арк. 52.

⁴⁰ Там же.

ших жнив не мали можливості прохарчувати бідняків-колгоспників, то їм на допомогу приходили селянські товариства взаємодопомоги. Тільки в 1930 р. СТВ для харчування бідняків видали із своїх фондів 4 млн. 326 тис. пудів зерна і 1,5 млн. крб.⁴¹

Важливу роль виконували товариства взаємодопомоги також в економічному зміцненні колгоспів, передаючи в їх власність свої підприємства, прокатні пункти, трактори, натурально-грошові фонди. Навколо виробничо-матеріальної бази СТВ нерідко відбувалося об'єднання бідняцько-середняцького населення в колективні господарства. Такий якісний розвиток деяких СТВ спостерігався в багатьох місцевостях, зокрема в с. Веселі Терни Криворізького району, с. Григорівка Шишацького району Полтавського округу⁴² та інших.

Організації селянської взаємодопомоги відіграли чималу роль у підвищенні культурного рівня села. Обмежені матеріальні і фінансові ресурси молодого Країни Рад, особливо на початку 20-х років, не повністю задовольняли потреби районів і областей у розвитку народної освіти. Тому комітети (товариства) селянської взаємодопомоги часто приходили на допомогу школі. Так, в Кантакузинському районі Одеської губернії ними було оброблено 88 десятин землі, а всі кошти від прибутку за реалізований урожай витрачено на зміцнення матеріальної бази шкіл району⁴³. Селянські товариства взаємодопомоги в 1930 р. зібрали і передали 1,5 млн. крб. для розвитку початкової освіти на селі⁴⁴. Нерідко організації селянської взаємодопомоги брали на своє повне утримання школи та лікнепи. Вони надавали матеріальну допомогу вчителям, влаштовували суботники по ремонту шкіл, забезпечували їх меблями, обладнанням. Організації взаємодопомоги, надаючи матеріальну підтримку школам, лікнепам, хатам-читальням, внесли тим самим вклад у здійснення культурної революції на селі.

КВД брали активну участь і в поширенні періодичної преси на селі. Так, комітети взаємодопомоги Катеринославської губернії тільки в 1923 р. передплатили за свої кошти 7 тис. примірників газети «Селянська правда», 140 — «Крестьянская газета», 1500 примірників місцевої преси⁴⁵.

Селянські комітети взаємодопомоги турбувалися про охорону материнства і дитинства. Це виявилось, насамперед, в матеріальній підтримці дитячих закладів, в допомозі матері-селянці. Тільки в 1923 р. було подано матеріальну допомогу 91 дитбудинку⁴⁶. У 1928 р. при кожному СТВ був створений фонд матері-селянки⁴⁷. Наприкінці 1929 р. в нього надійшло від різних державних і громадських організацій 328 тис. крб., з них 258 тис. крб. становили відрахування СТВ⁴⁸. Це дало змогу посилити допомогу жінкам з бідняцьких родин у придбанні одягу, забезпеченні харчування немовлят, у влаштуванні пологових будинків.

Отже, комітети (товариства) взаємодопомоги провели за час свого існування значну роботу. Разом з іншими організаціями трудового селянства під керівництвом Комуністичної партії вони допомогли у розв'язанні складної проблеми соціального забезпечення інвалідів, родин червоноармійців, вдів, сиріт.

⁴¹ Там же, спр. 72, арк. 227.

⁴² Там же, спр. 88, арк. 493; спр. 76, арк. 79.

⁴³ «Южный селянин», 28 липня 1923 р.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 348, оп. 2, спр. 37, арк. 24.

⁴⁵ Там же, оп. 1, спр. 99, арк. 53.

⁴⁶ Там же, арк. 105.

⁴⁷ Там же, оп. 2, спр. 95, арк. 100.

⁴⁸ Там же, спр. 91, арк. 101.

Відчутною була роль селянської взаємодопомоги у мобілізації бідняцько-середняцьких мас на перехід до колективних форм господарювання, на успішне виконання політико-господарських завдань, економічне зміцнення колгоспів у період їх становлення.

Селянська взаємодопомога прискорила переборення вікових дрібно-власницьких звичок селянства, його інтересів і поглядів на життя, зміну психології, перетворення селянина-індивідуаліста в активного учасника колективної праці і громадського життя.

Перемога колгоспного ладу в СРСР висунула питання про долю селянських товариств взаємодопомоги. У 1932 р. вони припинили своє існування у зв'язку з їх реорганізацією у каси громадської взаємодопомоги колгоспів⁴⁹.

⁴⁹ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1932, відділ 1, ч. 19, ст. 128, стор. 123—124.

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ НА ЧОЛІ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ В РЕСПУБЛІЦІ (1920 р.)

Г. М. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

Становлення радянської вищої школи, як і системи народної освіти в цілому, проходило у важкі для молодого Республіки Рад роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Лише короткі місяці мирного перепочинку на початку 1918 р., навесні — влітку 1919 р. і особливо у 1920 р. дозволили приступити до цієї роботи. Проте, навіть за таких обставин, завдяки керівній і спрямовуючій ролі Комуністичної партії, вища школа — завершальна ланка у системі народної освіти — зазнала в цей час докорінної перебудови.

Проводячи цю грандіозну роботу, партія, радянські та профспілкові організації спиралися на ленінські ідеї про радянську єдину трудову політехнічну школу, на декрети та постанови про вищу школу*. У Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії (березень 1919 р.) передбачалося забезпечення широкого доступу для трудящих в аудиторії вищих учбових закладів; матеріальне забезпечення студентів з метою надання пролетарям і селянам фактичної можливості навчатися у вищій школі; залучення до роботи у вузах кращих викладацьких кадрів, які стоять на платформі Радянської влади або співчують їй¹.

На основі ленінських декретів перші законодавчі акти та постанови про вищу школу були прийняті у 1919 р. й на Україні*. Навесні — влітку 1919 р. КП(б)У здійснила важливі кроки у справі їх реалізації, проте більш широко будівництво нової вищої школи на соціалістичних

* Декрет «Про правила прийому до вищих учбових закладів РСФФР (2 серпня 1918 р.); постанова Наркомосу РРФСР «Про організацію робітничих факультетів при університетах» (11 вересня 1919 р.); декрет про створення робітфаків (17 вересня 1920 р.) та інші. Докладніше про це див.: В. І. Ленін. О науке и высшем образовании, М., 1971; Высшая школа СССР за 50 лет, М., 1967.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1917—1924), т. 2, К., 1979, стор. 48.

* Декрет «Про вступ до вищої школи» (2 березня 1919 р.); декрет, що передбачав створення у вузівських містах спеціального органу для щорічного переобрання викладачів та асистентів, скасував усі вчені ступені і звання та зв'язані з ними привілеї тощо (травень 1919 р.); постанова Наркомосу УРСР про утворення спеціальних рад — наукових, науково-навчальних, освітніх, господарських — для керівництва діяльністю вузів (10 березня 1919 р.) та інші.

засадах розгорнулося після визволення України від білогвардійців і велось протягом 1920 р.

У радянській історіографії в свій час існувала точка зору, що в ці роки робота по створенню принципово нової вищої школи практично не велася. Її відстоював Я. П. Ряппо, який стверджував, що «радянське будівництво вищої школи на Україні почалося фактично лише з 1921р.»². Ця теза підтримувалася й іншими істориками³. Навіть до цього часу ще можна зустріти твердження, що «перебудова на нових началах всього життя вищих учбових закладів на Україні практично почалася лише після закінчення громадянської війни, у кінці 1920 року»⁴.

Це положення спростоване істориками на основі глибокого вивчення і аналізу ними документальних матеріалів⁵.

У даному повідомленні зроблено спробу у певній мірі доповнити висвітлення питання про основні напрями діяльності Компартії України по перебудові республіканської вищої школи в роки громадянської війни, зокрема, у 1920 р.

Турбота більшовицької партії про докорінну перебудову життя вузів на Україні особливо яскраво виявилася навесні 1920 р., коли в республіці проходила виборча кампанія до Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У зверненнях губкомів партії до депутатів, як правило, формулювались і основні завдання місцевих органів Радянської влади щодо розвитку народної освіти, в тому числі й вищої школи. Так, Катеринославський губком Компартії України у квітні того року наказував своїм депутатам «зробити вищу школу доступною широким масам трудящих шляхом переробки програми, реорганізації управління курсів, залучення до нього робітничих організацій, здійснення безплатного навчання і широкого забезпечення неімущих студентів»⁶.

Питання розвитку вищої школи, її дальшої перебудови, зокрема на основі досвіду Радянської Росії, обговорювалися на Всеукраїнських нарадах працівників освіти, проведених у березні та серпні 1920 р. з ініціативи ЦК КП(б)У⁷.

Багато було зроблено Центральним Комітетом КП(б)У й для оперативної підготовки Наркомосом УРСР важливих документів про розвиток вищої школи в республіці. Відразу ж після визволення України від денікінців була розроблена тимчасова інструкція губнаросвітам, яка пропонувала створювати при них управління вищої школи⁸ — керівні органи вузами на місцях. У червні 1920 р. Наркомос України видав для них інструкцію⁹, яка на той час фактично виконувала функції статуту вузів і передбачала перегляд навчальних планів і програм,

² Я. Ряппо. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920—1924). Сборник статей и докладов, Харьков, 1925, стор. 137.

³ Див., наприклад: В. Н. Марков. Советская система народного образования УССР, Саратов, 1928, стор. 9.

⁴ Киевский политический институт (краткий исторический очерк) 1898—1973, К., 1973, стор. 10.

⁵ Див.: М. П. Ким. 40 лет советской культуры. М., 1957; В. В. Украинцев. КПСС — организатор революционного преобразования высшей школы, М., 1963; М. П. Рудько. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і початок будівництва радянської вищої школи (1917—1920 роки).— Наукові записки КДУ, т. XVI, вип. 12, К., 1957; Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917—1945 рр.), К., 1967 та ін.

⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 749.

⁷ Див.: Второе Всеукраинское совещание по просвещению. 17—25 августа 1920 г., Харьков, 1920; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 932, арк. 69.

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни... стор. 109.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 932, арк. 82—83.

поєднання навчання з виробничою практикою. В ній наголошувалося також на високій відповідальності управлінь за створення при вузах курсів для підготовки трудящої молоді до вступу у вузи. В цьому документі пропонувалося також організувати нові органи внутрішнього управління вузами — факультетські ради і президії, вузівські ради і правління, до складу яких мали входити й представники революційного студентства. Важливим положенням інструкції було й те, що склад кожного Управління вищої школи повинен був затверджуватися губревкома чи губвиконкома лише після узгодження з губернським комітетом партії¹⁰.

Для послідовного становлення радянської вищої школи та боротьби з саботажем реакційної професури велике значення мала й діяльність комісарів — повпредів партії і Радянської держави у вузах*. Спираючись на партійні і радянські органи, революційне студентство, вони розгорнули значну політико-організаторську роботу. Яскравим прикладом цього є робота члена РКП(б) з 1919 р. професора Є. М. Щепкіна, який був звільнений радянськими військами із денікінської в'язниці і очолив Комісаріат вищої школи Одеси.

Відразу після вигнання білогвардійців із міста відновлювалася дія всіх декретів і постанов Радянської влади про вищу школу, у кожний вуз направлявся уповноважений комісара вузів міста, який був там «політичним представником робітничо-селянської влади». В інструкції уповноваженим підкреслювалося, що кожний з них відповідає за те, «щоб всі органи управління в дорученій йому веденню вищій школі функціонували у повній відповідності з інтересами соціалістичної революції»¹¹.

Наприкінці березня 1920 р. Комісаріат вузів Одеси з ініціативи Є. М. Щепкіна передав Раді Новоросійського університету рішучий протест у зв'язку з незаконними діями реакційної професури, що намагалася зірвати реформу вищої школи. З усією принциповістю було заявлено, що претензії професорсько-викладацької корпорації на роль представників і вчителів робітників і селян можуть розглядатися тільки в межах їх вузької спеціальності. «У справі ж керівництва всім ходом російської революції, у питаннях про її завдання і про її будівництво, як показав 3-річний досвід, професорам і молодшим викладачам неминуче треба повчитися ще багато чому у передового пролетаріату, у трудящого селянства і у партії, що ними керує»¹². Висловлена у цьому документі думка перегукується з ідеями Ф. Енгельса про «освічених, вихідців з дворянських та буржуазних кіл, що не уявляють навіть, як багато чого вони повинні ще вчитись у робітників...»¹³, з його твердою вірою у те, що в соціально-політичному аспекті робітники «...насправді більш освічені, ніж звичайно гадають»¹⁴.

Цікавою сторінкою становлення і розвитку вищої школи на Україні є діяльність Кам'янець-Подільського державного українського університету, про який ще широко не писали дослідники. Утворений у 1918 р., університет почав активну роботу влітку 1920 р. після встановлення Радянської влади у місті. На чотирьох його факультетах: соціальних

¹⁰ Там же, арк. 83.

* Інститут уповноважених комісарів у вузах Радянської Росії був створений ще у 1918 р. Спираючись на цей досвід, КП(б)У запровадила його й на Україні навесні 1919 р.

¹¹ Одеський університет за 75 лет (1865—1940), Одесса, 1940, стор. 155—156.

¹² Там же, стор. 156—157.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 359.

¹⁴ Там же, т. 38, стор. 107.

наук, фізико-математичному, сільськогосподарському і технічному навчалось понад 1,4 тис. чол.¹⁵

Комісаром університету було призначено його студента, члена партії більшовиків з 1918 р., члена повітового ревкому А. Волянського, якого комуністи вузу характеризували як людину глибоко ідейну і енергійну. Під керівництвом партійної організації кількістю 15 чол. у цьому вузі розгорнув роботу революційний студентський виконком. З метою об'єднання студентства на платформі більшовицької партії проводилися мітинги, збори, видавалися спеціальні відозви. Прагнучи до збільшення робітничо-селянського прошарку в університеті, комітет заявив у серпні 1920 р., що при вступі до вузу перевага надається дітям робітників і селян¹⁶.

Партійна організація університету добилася того, що його професори і викладачі активно виступали з лекціями перед трудящими Кам'янка-Подільського і повіту. Ними було прочитано близько 500 лекцій їх прослухали майже 15 тис. чол.¹⁷

В ході реорганізації старих вузів на Україні у 1920 р. були допущені й окремі прораханки. Наркомос республіки не врахував у повній мірі досвіду Радянської Росії по збереженню університетів як важливих осередків системи народної освіти, а став на помилковий шлях розділу їх на окремі інститути. Університети в системі вищої освіти на Україні були, на жаль, ліквідовані до початку 30-х років.

Реорганізація старих університетів вилася в створення на їх базі інститутів народної освіти, на які покладалося важливе завдання підготовки кадрів педагогів для трудової загальноосвітньої і професійної школи, технікумів. Юридичні факультети університетів стали базок, факультетів права в інститутах народного господарства. Медичні факультети університетів та інші вищі медичні заклади об'єднувалися в єдиний вищий навчальний заклад.

Визначаючи першочергові завдання вузів республіки, Наркомос, як цього вимагали умови воєнного часу, ще навесні 1920 р. закликав «у першу чергу поставити на роботу повним ходом всі медичні і всі технічні навчальні заклади». Цю важливу роботу спрямував Головний Комітет професійно-технічної освіти (Головпрофос) РРФСР. 7 липня 1920 р. заступник голови Головпрофосу Радянської Росії О. Ю. Шмідт повідомляв у листі до Наркомосу України, що його основною роботою є, зокрема, «реформа вищої технічної школи» і пропонував «встановити тісний контакт у роботі і однаковість в організаційних формах її»¹⁸. Турбуючись про прискорений розвиток вищої технічної освіти, Раднарком України включив до створеного 10 серпня 1920 р. Головного комітету науково-спеціальної і професійно-технічної освіти України відділи вищих навчальних закладів професійно-технічного профілю²⁰. В той час крупними технічними вузами України були Катеринославський гірничий, Київський і Одеський політехнічні, Харківський технологічний інститути. «Все це міцні заклади,— говорилося у звіті Наркомосу УРСР за 1920 р.,— з великим технічним обладнанням... їх правління реоргані-

¹⁵ Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 465, спр. 446, арк. 1; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 878, арк. 13.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 878, арк. 1, 15, 18, 19.

¹⁷ Там же, арк. 11.

¹⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни..., стор. 109.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 934, арк. 14.

²⁰ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (далі—СУ УССР), 1920, № 22, ст. 454; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 1110, арк. 10.

зовано, введений інститут комісарів, організовані і ведуть досить напружену роботу комосередки»²¹.

5 червня 1920 р. Радянський уряд України, спираючись на відповідні рішення Раднаркому РРФСР, видав постанову «Про прискорений випуск інженерів». Вона передбачала «збільшення кількості освічених інженерів для відродження промисловості». Всі студенти прискорених випусків оголошувалися мобілізованими і разом із своїми викладачами одержували червоноармійський пайок. Після закінчення вузу інженери поступали у розпорядження відповідних відділів Рад народного господарства²².

Були видані також постанови про прискорений випуск лікарів і спеціалістів сільськогосподарських професій. Студенти-медики всіх курсів оголошувалися мобілізованими, а медичні вузи — воєнізованими²³. Всього на кінець 1920 р. у вузах республіки по прискореній програмі навчалось 4 тис. студентів, ще 32 тис. студентів були воєнізовані (63% від загальної кількості студентів)^{23-а}.

Зусилля ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР, спрямовані на прискорену підготовку спеціалістів вищої кваліфікації медичного, технічного і сільськогосподарського профілю дали практичний результат. Із 3 тис. випускників вузів України 1920 р. більше половини склали лікарі, інженери, агрономи та інші фахівці народного господарства²⁴.

Предметом постійної турботи партії було соціальне забезпечення студентства. Керований ЦК КП(б)У, Наркомос України зайняв у цьому питанні чітку класову позицію. У його доповіді «Про соціальне забезпечення студентства» до Раднаркому УРСР пропонувалося матеріально забезпечити передусім його робітничо-селянський прошарок, оскільки він «складає ядро майбутнього пролетарського робітничого студентства»²⁵. Декрет Раднаркому України про соціальне забезпечення студентів оголосив, що держава матеріально забезпечує тих, хто «належить до трудових елементів»²⁶.

Протягом 1920 р. багато робилося для зміцнення становища студентів-комуністів у вузах. З допомогою партійних організацій у вузівських центрах республіки створювалися колективи революційного студентства (ревколективи), членами яких могли бути тільки комуністи, комсомольці та співчуваючі Комуністичній партії. Ця робота постійно знаходилася в полі зору губкомів партії. Бюро Харківського губкому, наприклад, 13 червня 1920 р. розглянуло питання «Про комуністичну фракцію студентів» і затвердило «загальностудентський комуністичний колектив при губкомі»^{26-а}, що значно зміцнило авторитет і вплив ревколективу серед студентства міста. З ініціативи Одеського губкому партії 22 липня 1920 р. пройшли загальноміські збори студентів-комуністів і комсомольців, де були обговорені питання організації ревколективу, введення його представників до органів управління вузами, соціального забезпечення студентів тощо²⁷.

Справами студентського ревколективу постійно цікавився й Катеринославський губком партії. Його представники допомагали в органі-

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 3 зв.

²² Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1 (1917 — червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 65.

²³ СУ УССР, 1920, № 12, ст. 229, 230; № 18, ст. 356; № 26, ст. 549, 550.

^{23-а} Вестник проф-технического образования, 1921, № 11—14, квітень—липень, стор. 164.

²⁴ Там же.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 271, арк. 48—49.

²⁶ Там же, спр. 227, арк. 47.

^{26-а} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 42, арк. 16.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 930, арк. 96.

зації студентських зборів і мітингів, виступали на них. На одному із таких мітингів було прийнято резолюцію, що закликала студентів «віддати свої знання і сили справі зміцнення робітничо-селянської влади»²⁸.

При безпосередній допомозі міськкому і губкому партії на початку серпня 1920 р. у Києві було обрано бюро ревколективу у складі 7 комуністів. Завданням комуністичної організації київських студентів було «сприяння органам робітничо-селянської влади у справі реформи вищої школи»²⁹. З ним студенти-комуністи успішно справлялися. «Так як він (ревколектив — Г. М.) складався із комуністів, а також тих, хто, безумовно, співчував реформі школи,— підкреслювалося у звіті Управління вищої школи м. Києва за 1920 р.,— то він став міцною опорою для проведення ідей реформи в життя. Представники ревколективу були у всіх приймальних комісіях і добилися того, що в школу почали приймати пролетарський елемент...»³⁰.

Завдяки турботі партії, ревколективи стали єдино правомочними представницькими осередками студентства у всіх органах управління вищою школою, вони брали активну участь у здійсненні заходів партії і уряду в перебудові вищої школи.

Проте у 1920 р. у вузах України, як і всієї країни, діяло немало студентських організацій, в яких ще значний вплив мали есери, меншовики, анархісти. Вища школа залишалася ареною гострої класової боротьби. У роки громадянської війни пролетарське студентство ще не змогло до кінця об'єднати навколо себе непролетарські маси студентства, які складали тоді переважну більшість. Таке завдання розв'язувалося в наступні роки. Але перші важливі кроки на цьому шляху були зроблені.

Немало було досягнуто також у справі залучення кращих представників старої професури до соціалістичного будівництва. 24 травня 1920 р. Наркомос України видав постанову про мобілізацію професорсько-викладацького складу вищої школи з метою забезпечення нормальної роботи вузів і припинення саботажу реакційної професури. «Ніхто не має права,— говорилося у ній,— відмовитися від обов'язків, що покладаються на нього Наркомосом в галузі творчої роботи по проведенню реформи вищої школи»³¹.

Одночасно партія і уряд багато уваги приділяли поліпшенню побуту вчених і викладачів вузів, забезпеченню їх продуктами харчування, паливом. Ці питання знаходилися під контролем губкомів партії в крупних вузівських центрах. Так, у серпні 1920 р. Київський губком партії організував видачу для викладачів вузів міста спеціального пайка, що прирівнювався до фронтового червоноармійського пайка³². Тоді ж у республіці було прийнято декрет про поліпшення матеріального становища вчених.

Прогресивна частина старої професури підтримувала політику партії в галузі вищої школи, переходила на бік Радянської влади. Газета Київського губкому партії «Коммунист» повідомляла 23 липня 1920 р.: «Керівники Управління вищої школи м. Києва відмічають великі зрушення в настроях місцевої професури. Професура виразно

²⁸ «Коммунист» (Харків), 6 квітня 1920 р.

²⁹ «Коммунист» (Київ), 8 серпня 1920 р.

³⁰ М. П. Рудько. З історії вищої школи на Україні в перші роки Радянської влади (1917—1920).— Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 6, К., 1956, стор. 15.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 932, арк. 22.

³² «Коммунист» (Київ), 12 серпня 1920 р.

орієнтується на Радянську владу, вона усвідомила і переконалася на досвіді у тому, що єдиним будівником життя є пролетаріат»³³.

У роки громадянської війни у вузах України плідно працювали видатні прогресивні вчені: історики Д. І. Багалій (Харківська Академія теоретичних знань), В. П. Бузескул (Харківський університет), геохімік і біохімік В. І. Вернадський (Таврійський університет), ботанік-фізіолог Є. П. Вотчал (Київський політехнічний інститут; КПІ), історик Б. Д. Греков (Таврійський університет), біохімік О. В. Палладін (Харківський інститут сільського господарства і лісівництва), вчений в галузі електрозварювання і мостобудівництва Є. О. Патон (КПІ), гідромеханік Г. Ф. Проскура (Харківський технологічний інститут), терапевт М. Д. Стражеско (Київський жіночий медичний інститут, Одеський університет) та інші. Справді, як говорив у 1920 р. А. В. Луначарський, «можна назвати цілий ряд блискучих імен..., які, по суті кажучи, стали радянськими вченими»³⁴.

Ці люди в ті роки хоч і не були членами партії, але сприйняли великі ідеї ленінської партії і залишилися вірними їм до кінця свого життя. Вчені не тільки викладали у вузах, але й брали активну участь у суспільно-політичному житті республіки. Наприклад, Д. І. Багалій і О. В. Палладін працювали в комісії консультантів при Наркомосі УРСР, створеній у травні 1920 р.³⁵

Професор КПІ Є. О. Патон пізніше згадував: «В двадцятому і в двадцять першому роках серед студентів з'явилися зовсім нові для мене люди — люди в шинелях і будьонівках... З гвинтівкою чи шаблею в руках вони завоювали перемогу радянської влади і зараз з величезною жадобою знань накинулися на навчання... Поряд з цією молоддю і мені якось не думалося у важкі роки про власні незгоди, про холодну квартиру...»³⁶.

У жовтні 1920 р. ректором Таврійського університету було обрано академіка В. І. Вернадського, першого президента Академії наук Української РСР. Виступаючи з цього приводу на Вченій раді університету в жовтні 1920 р., він заявив, що в Республіці Рад «розвиток науки не перервано», а навпаки «в Радянській Росії помітний величезний рух науки вперед»³⁷.

У світлі цих фактів особливо яскраво вимальовується неспроможність домислів запеклих антирадянщиків типу Г. Струве, які стверджують нібито всі діячі науки і культури стали ворогами Радянської влади і опинилися в еміграції³⁸.

Насправді ж, кращі представники старої інтелігенції, справжні сини Батьківщини залишилися із своїм народом і самовіддано працювали в ім'я ідеалів соціалізму. Це підтверджує і досвід Компартії України, яка у 1918—1920 рр. добилася певних успіхів у справі залучення старих кадрів вищої школи до соціалістичного будівництва. ЦК КП(б)У виявив, говорячи словами В. І. Леніна, уміння у справі «залучення спеців, уміння знайти їх, уміння використати їх, уміння здійснити співробітництво спеца-педагога і комуніста-керівника...»³⁹.

³³ Там же, 23 липня 1920 р.

³⁴ А. В. Луначарський. О воспитании и образовании, М., 1976, стор. 77.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 932, арк. 23.

³⁶ Є. О. Патон. Спогади, К., 1956, стор. 63—64.

³⁷ Ф. С. Загородских, В. Л. Зайцев, С. А. Секиринский. История Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе (1918—1959), Симферополь, 1960, стор. 9.

³⁸ Ю. Н. Жуков. Критика современной англо-американской буржуазной историографии развития культуры в СССР.— У кн.: Роль рабочего класса в развитии советской культуры, М., 1976, стор. 294.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 313.

Виконуючи вимогу Програми РКП(б) і ленінські вказівки, партійні, радянські та профспілкові організації України наполегливо працювали в напрямі пролетаризації вищої школи. Інструкція Наркомосу УРСР від 8 травня 1920 р. ще раз підтвердила його вірність ленінському принципу першочергового прийому до вищої школи дітей робітників і селян, для яких при вузах створювалися підготовчі курси. Восени 1920 р. за прикладом Радянської Росії в Одесі було організовано перший робітничий факультет, що поклав початок здійсненню на Україні ленінського декрету від 17 вересня 1920 р. про організацію робітфаків з метою підготовки для занять у вузах вихідців з середовища пролетаріату і трудящого селянства. Турбуючись про організацію мережі робітфаків у республіці 24 листопада 1920 р. ВУЦВК ухвалив рішення про повне грошове і натуральне забезпечення робітників і селян, які туди приймаються⁴⁰. Такий відповідальний, партійний підхід до створення і діяльності робітфаків зумовив у майбутньому їх ріст та успішну роботу в УРСР*.

Вся робота по будівництву вищої школи на Україні проходила при безпосередній допомозі В. І. Леніна, ЦК РКП(б), Раднаркому РРФСР, Наркомосу Радянської Росії. Досить сказати, що у вересні 1920 р. Колегія Наркомосу РРФСР за участю А. В. Луначарського заслухала звіт наркома освіти УРСР про стан народної освіти на Україні і всебічно обговорила стан справ у вищій школі республіки. Увага Наркомосу України зверталася, зокрема, на помилкову лінію у справі перебудови університетської освіти і підкреслювалося, що «вищі учбові заклади повинні бути організовані по всій Федерації на одних і тих же засадах»⁴¹. Наркомос РРФСР надавав практичну допомогу і в справі підготовки для України кадрів вищої кваліфікації⁴².

Таким чином, діяльність КП(б)У по створенню і розвитку радянської вищої школи на Україні в роки громадянської війни, зокрема протягом 1920 р., була спрямована передусім на неухильне втілення в життя ленінських декретів про вищу школу, закладення і зміцнення соціалістичних основ вищої школи та її пролетаризацію, прискорену підготовку спеціалістів для відбудови народного господарства. Ця діяльність мала важливі результати.

По-перше, завдяки допомозі ЦК РКП(б), Раднаркому і Наркомосу РРФСР, величезним зусиллям ЦК КП(б)У, Раднаркому і Наркомосу УРСР в кінці 1920 р. в республіці діяли 38 вузів, в яких налічувалося майже 57 тис. студентів і працювали 2,1 тис. викладачів⁴³ (у 1914 р. було 19 вузів і 26,7 тис. студентів)*.

За своїм профілем і кількістю студентів вузи України у 1920 р. розподілялися таким чином: інститутів індустріально-технічного профілю було 6 (кількість студентів у них — 14 тис.); сільськогосподарських інститутів — 6 (5,8 тис. студентів); медичних інститутів — 4 (17,2 тис. студентів); інститутів народного господарства — 4 (9,7 тис. студентів);

⁴⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни..., стор. 170.

* Вже у 1921 р. на Україні діяли 12 робітфаків, де навчались 2 тис. чол. У 1922 р. кількість робітфаківців подвоїлася. (Я. Ряппо. Реформа высшей школы на Украине в годы революции, Харьков, 1925, стор. 82).

⁴¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни..., стор. 152.

⁴² Вища школа Української РСР за 50 років, стор. 60.

⁴³ Вестник проф-технического образования, 1921 р., № 11—14, квітень—липень, стор. 164.

* Слід зауважити, що це кількісне зростання відбувалося не стільки за рахунок створення нових вузів, скільки — розукрупнення старих; серед студентів у 1920 р. було немало таких, які рахувалися у списках, але не вчилися постійно.

педагогічних інститутів — 18 (10,1 тис. студентів)⁴⁴. Як і вимагали умови воєнного часу, більше половини (54,4%) студентів навчалися в медичних і технічних вузах. Одночасно КП(б)У прагнула забезпечити підготовку сільськогосподарських кадрів та спеціалістів інших професій для відбудови зруйнованого народного господарства республіки (понад 27% від загальної кількості студентів).

Турбота партії про підготовку кадрів радянських учителів виражалася у тому, що майже кожен п'ятий студент навчався в педагогічних вузах⁴⁵.

По-друге, у 1920 р. вузи України випустили перший загін народної інтелігенції — близько 3 тис. радянських спеціалістів, досягнувши тим самим рівня 1914 р. Серед них — понад 1,1 тис. лікарів, 270 інженерів, у тому числі 40 гірничих, 110 спеціалістів з Київського інституту народного господарства, 240 агрономів і 20 ветеринарів⁴⁶. Це був важливий практичний результат діяльності КП(б)У по будівництву радянської вищої школи в республіці. Компартія України багато зробила для того, щоб уже у 1920 р. із вузів вийшов, говорячи словами Ф. Енгельса. «той пролетаріат розумової праці, який покликаний пліч-о-пліч і в одних рядах з своїми братами робітниками, зайнятими фізичною працею, відіграти значну роль у ...революції»⁴⁷. Проте вузи України у 1920 р. ще знаходилися у стані організаційної перебудови, їх структура і мережа остаточно не визначилися. Вирішення цих завдань було досягнуто у наступні роки.

По-третє, партія добилася суттєвих змін в соціальному складі студентства. Якщо до революції робітники і селяни практично не мали доступу до вищої школи і їх прошарок серед студентів був мізерний, то у 1920 р. у вузах України робітники і селяни складали близько 10%⁴⁸. Цифра може здатися незначною, але в дійсності це був великий успіх Компартії України, яка у надзвичайно складних умовах громадянської війни і боротьби проти іноземних інтервентів зробила перші практичні кроки на шляху пролетаризації вузів. Стала помітною чітка тенденція до збільшення прошарку робітничо-селянської молоді у вищій школі республіки*. Діти службовців у той час складали близько 40% студентів.

З іншого боку, у 1920 р. у вузах України вже практично не було вихідців із великої буржуазії, дворянства, які становили напередодні Великого Жовтня більшість студентства. Проте близько половини студентів республіки у 1920 р. все ще були представниками дрібнобуржуазних прошарків населення.

По-четверте, Компартія України і Раднарком УРСР визначили чітку програму дальшої перебудови вищої школи, подолання труднощів на цьому шляху. У концентрованому вигляді вона була викладена в резолюції III сесії ВУЦВК про стан народної освіти на Україні від 24 листопада 1920 р.: «У найкоротший строк закінчити розпочату вже

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. Підрахунки автора.

⁴⁶ «Коммунист» (Київ), 25 листопада 1920 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 3—4.

⁴⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 410.

⁴⁸ Я. Ряпко. Назв. праця, стор. 138—139.

* У 1921 р. серед студентів було вже 5% робітників і 8,2% селян, у 1922 р. (відповідно) — 6% і 10,5%, у 1923 р. — 12,9% і 21,4%, у 1924 р. — 15,6% і 24,9% (Я. Ряпко. Назв. праця, стор. 138—139; Народна освіта на Україні, Харків, 1924, стор. 70).

повну реорганізацію всіх вищих спеціальних учбових закладів, планомірно вводячи до них через робітничі факультети пролетарський елемент і обновлюючи їх викладацький склад новими, особливо комуністичними, силами»⁴⁹.

Творча робота партії по будівництву радянської вищої школи на Україні, розгорнувшись вже у роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, поклала початок практичному втіленню в життя ленінських декретів про нову вищу школу. Саме в ті роки закладався міцний фундамент нині діючої радянської вищої школи.

⁴⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни..., стор. 170.

Г. І. ПЕТРОВСЬКИЙ У РАДЯНСЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ НА УКРАЇНІ (1919—1920 рр.)

М. К. БОЙКО (Чернігів)

Навесні 1919 р. становище на Україні було надзвичайно тяжким. Інтервенти і внутрішня контрреволюція майже повністю зруйнували господарство, знищили завоювання соціалістичної революції в республіці. В. І. Ленін у березні 1919 р. писав з цього приводу: «Німці розорили Україну до такої міри, що там тільки починає складатися якийсь апарат; там цілковитий хаос. Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»¹.

За вказівкою ЦК РКП(б) Україні подавалась велика фінансова і господарська допомога, посилались кадри досвідчених працівників. В. І. Ленін рекомендував направити на Україну Григорія Івановича Петровського. Я. М. Свердлов запропонував III Всеукраїнському з'їзду Рад обрати Г. І. Петровського головою ВУЦВК. Делегати з'їзду одностайно проголосували за його кандидатуру, і на першій сесії Рад він був обраний головою Президії ВУЦВК².

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет основну увагу в галузі державного будівництва спрямував на організаційне зміцнення Рад. Г. І. Петровський наголошував, що головне завдання ВУЦВК полягає в більш тісному об'єднанні діяльності всіх виконкомів Рад і залученні до радянського будівництва якнайширших верств трудящих республіки³. У виступі на Пленумі ВУЦВК, що відбувся 12 квітня 1919 р., Григорій Іванович конкретизував названі вище завдання і висловив упевненість в успіху боротьби, яка «веде до неминучого зміцнення Радянської влади»⁴.

Президія ВУЦВК зосередила увагу насамперед на зміцненні центрального державного апарату. Керуючись рішеннями партії про посилення контролю за виконанням постанов Радянської влади і спираю-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 65.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1918 р.—серпень 1919 р. Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 101.

³ «Вісті ВУЦВК», 13 квітня 1919 р.

⁴ «Коммуніст», 13 квітня 1919 р.

чись на практичний досвід радянського будівництва в РСФРР, Г. І. Петровський запропонував зміцнити комісаріат соціалістичної інспекції, створити Верховний революційний трибунал для охорони диктатури пролетаріату⁵. У цей час було розроблено організаційну структуру комісаріатів, чіткіше визначено їх функції і повноваження. Протягом травня 1919 р. комісія, яку очолював Г. І. Петровський, проводила перевірку роботи наркоматів. Було визнано доцільним створити Малий Раднарком УСРР, що сприяло більш оперативній діяльності уряду республіки в той період. Г. І. Петровський подавав значну практичну допомогу народним комісаріатам та іншим центральним органам. Колишній працівник Наркомзему України Є. Г. Колегаєва згадувала, що «особливо велику допомогу Наркомзем та його місцеві земельні органи одержували від Голови ЦВК України Г. І. Петровського...— людини великої душі і високої комуністичної моралі, який користувався великою любов'ю у трудящих»⁶.

Президія ВУЦВК постійно спрямовувала роботу органів диктатури пролетаріату на зближення їх з трудящими. За пропозицією Г. І. Петровського при Президії ВУЦВК було створено «комісію 50», до якої ввійшли делегати I Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів, що відбувся у Києві 31 травня—6 червня 1919 р. Члени цієї постійно діючої комісії перевіряли роботу народних комісаріатів, а також виїжджали на місця з метою взаємного інформування про стан радянського будівництва та для подання безпосередньої допомоги місцевим органам влади⁷.

При комісії існувало бюро у складі трьох осіб, які брали участь у розробці проектів декретів, а також виносили питання селянського життя на розгляд Президії ВУЦВК. Повітвиконкоми мали не менше трьох разів на тиждень інформувати членів комісії про становище на місцях і потреби⁸. «Комісія 50» стала важливою ланкою, яка не тільки допомагала об'єднати діяльність усіх державних органів влади на Україні, а й сприяла залученню трудящих до управління.

Разом з членами «комісії 50», працівниками наркоматів і ВУЦВК Г. І. Петровський проводив велику організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу на місцях. З 22 червня по 20 липня він побував у Волинській, Подільській, Херсонській та Полтавській губерніях, виступав перед робітниками Вінниці, Єлисаветграда, Кременчука, Голти, Бірзули, Козятина, Жмеринки, подавав практичну допомогу у створенні органів влади в селах Ставровської, Пасицельської, Нестоїцької та інших волостей на Херсонщині, в селі Верблюжому Єлисаветградського та в ряді сіл Кременчуцького повітів⁹.

Комуністична партія боролася за удосконалення і поліпшення роботи органів Радянської влади, викоренення бюрократизму і тяганини, очищення Рад від ворожих робітничо-селянській владі елементів. Ще у квітні 1919 р. Г. І. Петровський звернувся до всіх робітників і селян України із закликком вести рішучу боротьбу проти бюрократів, просив усі заяви і скарги до ВУЦВК про хиби в діяльності органів влади або про неправильні дії у розв'язанні питань робітничо-селянського життя надсилати поштою, телеграфом чи через ходаків¹⁰. ВУЦВК спільно з Наркоматом внутрішніх справ України розпочав чистку радянських

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 16.

⁶ «УІЖ», 1963, № 5, стор. 100.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1-дод., спр. 1, арк. 92; «Большевик», 23 липня 1919 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1-дод., спр. 17, арк. 10.

⁹ «Большевик», 23 липня 1919 р.

¹⁰ «Вісті ВУЦВК», 4 травня 1919 р.

установ¹¹. Одночасно Президія ВУЦВК за пропозицією Г. І. Петровського створила Центральну інструкторську школу для 500 слухачів яких після закінчення навчання направляли на роботу безпосередньо в повіті¹².

Процес радянського будівництва на Україні було перервано наступом денікінщини. На тимчасово загарбаній території білогвардійці відновили буржуазно-поміщицький лад і чинили жорстоку розправу над комуністами, революційними робітниками та селянами. Питання відновлення Радянської влади на Україні перебувало в центрі уваги ЦК РКП(б), воно неодноразово розглядалося на об'єднаних нарадах Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б) за участю членів ЦК КП(б)У, що перебували в цей час у Москві. В нарадах брав участь і Г. І. Петровський. Прийняті на них резолюції були затверджені VIII конференцією РКП(б), яка відбулася у Москві 2—4 грудня 1919 р.

За постановою ЦВК і РНК України 11 грудня 1919 р. було створено Всеукраїнський революційний комітет — тимчасовий орган революційної влади на Україні. До його складу ввійшли Г. І. Петровський (голова), В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський та ін. До завдань Всеукрревкому, якому передавалися функції ЦВК і РНК України, крім організації всебічної допомоги Червоній Армії у справі остаточного розгрому білогвардійців, входило: налагодження нормального економічного життя; встановлення твердої влади трудящих на території Радянської України; підготовка і скликання IV Всеукраїнського з'їзду Рад¹³. Всеукрревком звернувся до робітників і селян України з «Маніфестом», у якому містилася широка програма в галузі політичного і економічного життя республіки¹⁴.

З метою укомплектування кадрами партійних і радянських органів визволених районів України в листопаді 1919 р. в центральних губерніях Радянської Росії проводилася мобілізація відповідальних працівників. Г. І. Петровський займався доборою і розстановкою кадрів¹⁵. 14 січня 1920 р. він звернувся до В. І. Леніна з листом, у якому просив направляти на Україну працівників, які знають місцеві умови¹⁶. Завдяки заходам, вжитим ЦК РКП(б), особисто В. І. Леніним, за період з грудня 1919 р. по лютий 1920 р. на Україну було відряжено 801 працівника, а за період з березня по вересень 1920 р. сюди прибуло ще понад 1000 комуністів¹⁷. Спираючись на партійні й радянські організації, Г. І. Петровський за порівняно короткий строк уміло підібрав і розставив на найбільш відповідальних ділянках досвідчених і відданих справі соціалістичної революції керівників.

Під керівництвом ЦК РКП(б) Всеукрревком розгорнув широку роботу по відновленню і зміцненню Радянської влади в республіці. На першому засіданні Всеукрревкому, що відбулося 22 грудня 1919 р., було створено відділи фінансів, освіти, землеробства, продовольства і юстиції. Здійснюючи загальне керівництво, Петровський очолив відділ внутрішнього управління, який відав організаційною роботою і радян-

¹¹ «Вестник НКВД УССР», 1919, № 9, стор. 28.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1 — дод., спр. 1, арк. 29 зв.; «Большевик», 17 квітня 1919 р.

¹³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 13.

¹⁴ Там же, стор. 17.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 1, арк. 34, 38, 39; спр. 2, арк. 4; спр. 11, арк. 16.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 79, арк. 12.

¹⁷ «Известия ЦК РКП(б)», 1920, № 22, стор. 3.

ським-будівництвом¹⁸. Центральний апарат Радянської влади сформувався наприкінці січня — на початку лютого 1920 р. 4 лютого Пленум ЦК КП(б)У ухвалив розгорнути відділи Всеукрревкому до масштабів комісаріатів¹⁹.

Створення місцевих ревкомів відбувалося протягом грудня 1919 р.— січня і лютого 1920 р. Всеукрревком керував організацією губернських ревкомів, ті, в свою чергу,— повітових, а останні — створенням волосних і сільських ревкомів. Місцеві ревкоми використовували принцип структури Всеукрревкому, тобто залежно від масштабів створювалася відповідна кількість відділів. Успішно проходила організація влади в Чернігівській, Полтавській, Харківській губерніях. На Чернігівщині вже на початку січня діяло 11 повітових і 1 вузловий ревкоми, на Полтавщині ревкоми існували в усіх повітах, а в Кременчуцькому повіті — в усіх волостях і селах²⁰. Створення місцевих органів влади викликало високу революційну активність робітників і селян. Численні телеграми, одержані Г. І. Петровським з місць, свідчили, що робітники і трудяще селянство з повним довірям ставляться до комуністів, активно підтримують Радянську владу²¹.

Всеукрревком приділяв велику увагу налагодженню тісного зв'язку з трудящими масами, залученню якнайширших верств робітників і селян до державного будівництва. З цією метою Г. І. Петровський запропонував обирати при ревкомах комісії — по 2 представники від повітів при губревкомах і по 1 — від волостей при повітрревкомах. Він радив використовувати у цій справі досвід «комісії 50», а представників трудящих обирати на робітничо-селянських конференціях²². Практичне здійснення цих заходів відіграло певну роль у створенні Рад робітничих і селянських депутатів.

Коли Україну було визволено від денікінців, Всеукрревком вичерпав свої функції. 21 лютого 1920 р. Український Радянський уряд у зверненні, підписаному Г. І. Петровським та Д. З. Мануїльським, заявив усім народам і урядам про визволення України від інтервентів і білогвардійців та про відновлення діяльності ВУЦВК і Раднаркому²³. У будівництві Української Радянської держави наступив новий етап. 25 лютого 1920 р. Президія ВУЦВК, заслухавши доповідь Г. І. Петровського, ухвалила повсюдно провести вибори до Рад. Було створено Центральну виборчу комісію (Центрвиборком)²⁴. ЦК КП(б)У заголосив увагу комуністів на неослабному контролі за тим, щоб до складу Рад обиралися представники трудящих — робітники і селяни.

Виборча кампанія, яка розгорнулася в березні — квітні 1920 р., проходила успішно, особливо в промислових губерніях, де більшість депутатів були комуністами. 14 квітня 1920 р. Луганська міська Рада повідомляла ВУЦВК, що червоний Луганськ обрав до Ради краших представників більшовицької партії²⁵. На початку березня робітники і червоноармійці Харкова одностайно проголосували за кандидатуру

¹⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 24.

¹⁹ «Коммунист», 12 лютого 1920 р.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 79, арк. 32; ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 12, арк. 95; ф. 5, оп. 1, спр. 307, арк. 78.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 307, арк. 78; ф. 2360, оп. 1, спр. 5, арк. 4 зв.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 79, арк. 27.

²³ «Вісті ВУЦВК», 21 лютого 1920 р.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 325, арк. 1—2; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 2; «Вісті ВУЦВК», 26 лютого 1920 р.

²⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 306.

Григорія Івановича Петровського, який ввійшов до складу міськради²⁶.

Проте в окремих губерніях через засильство куркулів і бандитизм вибори проходили в складних політичних умовах. Дезорганізаторську роботу в політичному й економічному житті намагалися проводити «децисти» в Харківській губернії, які на деякий час захопили тут керівництво в партійних і радянських органах. У зв'язку з цим Пленум ЦК КП(б)У 15 квітня 1920 р. запропонував очолити губревком Г. І. Петровському. 18 квітня Президія ВУЦВК затвердила Григорія Івановича на посаді голови Харківського губревкому і доручила йому ліквідувати становище, яке створилося в губернії²⁷⁻²⁸.

Губревком, очолюваний Г. І. Петровським до 12 травня 1920 р. провів велику роботу по зміцненню органів Радянської влади в Харківській губернії. Його діяльність була спрямована на беззастережне втілення в життя ленінської політики Комуністичної партії. 28 квітня Григорій Іванович виступив на Харківському повітовому з'їзді Рад з доповіддю про міжнародний стан і завдання Радянської влади. «Будівництво нового життя нелегке,— відзначав тоді він,— але глибокі творчі сили, приховані в нашому народі, подолають будь-які труднощі»²⁹. Яскравим доказом розуміння і підтримки ленінської політики партії трудящими було те, що до складу новообраного виконкому ввійшли тільки комуністи³⁰.

Немало зусиль доклав Г. І. Петровський для підготовки і проведення Харківського губернського з'їзду Рад, який розпочав свою роботу 11 травня. Відкриваючи з'їзд, Г. І. Петровський привітав делегатів від імені ВУЦВК і Харківського губревкому і запропонував шанувати хвилиною мовчання бійців Червоної Армії, які віддали своє життя у боротьбі за Радянську владу. Бурхливими оплесками делегати прийняли його пропозицію надіслати вітальні телеграми В. І. Леніну, III Інтернаціоналу, Московській і Петроградській Радам робітничих депутатів³¹. З'їзд заслухав доповіді про завдання Радянської влади на місцях, зовнішнє і внутрішнє становище, продовольче та земельне питання і про стан народної освіти на Україні. Г. І. Петровський виступив на з'їзді із звітною доповіддю. Він вказав у ній на ті надзвичайно великі зусилля, які довелося докласти губревкомові, щоб установити дійсно революційний порядок у місті та губернії, покласти край безладдю у господарській роботі. У галузі державного будівництва, зазначив Петровський, губревком особливу увагу звертав на централізацію управління, налагодження міцного зв'язку з органами влади на місцях. Григорій Іванович підкреслив, що ці питання і надалі повинні бути в центрі уваги губревкому. Делегати з'їзду схвалили діяльність губревкому і обрали його новий склад³². До середини травня 1920 р. в УСРР було створено широко розгалужений низовий радянський апарат — близько 2000 волосних виконкомів і майже 15 000 сільських Рад³³.

Підсумки радянського будівництва підвів IV Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 16—20 травня 1920 р. Відкриваючи з'їзд, Г. І. Петровський запропонував обрати його почесним головою В. І. Леніна. У

²⁶ «Вісті ВУЦВК», 6 березня 1920 р.

²⁷⁻²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 52, арк. 3; «Коммунист», № 84, 17 квітня 1920 р.

²⁹ «Известия ВУЦИК и Харьковского губревкома», 29 квітня 1920 р.

³⁰ Там же.

³¹ «Известия ВУЦИК и Харьковского губревкома», 12 травня 1920 р.

³² «Коммунист», 14 травня 1920 р.

³³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. VII.

короткій промові Григорій Іванович відзначив досягнення трудящих України за період мирного будівництва. Він висловив тверду впевненість, що з'їзд успішно розв'яже всі насувні питання. Делегати з'їзду заслухали доповідь про діяльність уряду, а також співдоповіді про взаємовідносини між Радянською Україною і Росією, продовольче питання, про освіту та ін. На з'їзді було обрано ВУЦВК, а 23 травня на першому засіданні ВУЦВК — Президію на чолі з Г. І. Петровським³⁴.

ВУЦВК розробив повноваження Президії, положення про Всеукраїнський з'їзд Рад, визначив компетенції місцевих Рад³⁵. Чергові завдання радянського будівництва полягали в дальшому організаційному зміцненні всіх місцевих органів влади. Для забезпечення їх кадрами ВУЦВК створив постійно діючі центральні курси радянського будівництва. Г. І. Петровський разом з Д. З. Мануїльським, В. Я. Чубарем та іншими брав найдіяльнішу участь у їх організації, був постійним лектором курсів³⁶. Важливу роль в організаційному зміцненні радянських органів відіграла перевірка їх роботи. 16 травня 1920 р. ВУЦВК затвердив склад Центральної комісії, яка займалася перевіркою радянських установ. Комісія провела велику роботу по очищенню державних органів від буржуазних і куркульських елементів³⁷.

Г. І. Петровський часто виїжджав безпосередньо в робітничі центри, повіти і волості. Це давало йому можливість реально оцінювати становище, знаходити найбільш дійові засоби зміцнення робітничо-селянської влади. Водночас тісне спілкування з працівниками місцевих державних органів було важливим засобом контролю вищої ланки державної влади над низовим радянським апаратом, виявлення недоліків у роботі не тільки місцевих, а й центральних установ. Лише за період з 22 серпня по 15 грудня 1920 р. Г. І. Петровський на чолі агітпоїзда ім. В. І. Леніна об'їхав Катеринославську, Полтавську, Київську, Волинську, Чернігівську і Кременчуцьку губернії, побував майже в усіх повітових містах, багатьох селах. Г. І. Петровський поєднував у собі глибоку практичну підготовку, комуністичну діловитість і невтомну працездатність. Результати перевірки роботи відділів радянських органів, скарги від населення виносилися на обговорення колегії, яка розробляла практичні заходи, окремі з них одразу ж втілювалися в життя.

Г. І. Петровський приділяв велику увагу роботі відділів управління виконкомів і ревкомів, які здійснювали безпосередній зв'язок з волостями та селами, інформували селянство про заходи Радянської влади. В тих населених пунктах, де не було воєнних дій, Г. І. Петровський запропонував розмежувати роботу відділів управління радянських органів і відділів по роботі на селі при парткоммах, завдяки чому чіткіше розділялася організаційна й агітаційно-пропагандистська робота³⁸. В результаті губернські і повітові відділи управління досягли значних успіхів у ліквідації відірваності міста від села, налагодили регулярну інформацію у волостях і селах про заходи і розпорядження Радянської влади.

Створення відділів Робітничо-селянської інспекції (РСІ) при виконкоммах Комуністична партія вважала головним засобом налагодження найтіснішого зв'язку органів Радянської влади з трудящими масами і залучення їх до управління. В. І. Ленін, зокрема, вказував, що мета

³⁴ Історія Української РСР, т. 5, К., 1977, стор. 482.

³⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР, 1920, № 10, стор. 291.

³⁶ «Вісті ВУЦВК», 7 липня 1920 р.

³⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР, 1920, № 12, стор. 460.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 180, оп. 1, спр. 9, арк. 28.

органів Робсельінспекції полягає в тому, щоб залучити до них усю трудящу масу³⁹. Г. І. Петровський при обстеженні цих органів прийшов до висновку, що до інспекційної роботи ще недостатньо залучаються робітники й селяни, а в апарат РСІ потрапило багато чиновників «від контрольних палат», що надавало їй лише вузького характеру державного контролю⁴⁰. Григорій Іванович допомагав парткомам і виконкомам посилювати органи РСІ шляхом залучення до їх роботи членів профспілок, комсомолу, комнезамів. З цією метою він запропонував створити спеціальні курси радянського будівництва з незаможників і групи сприяння РСІ в селах. Практичну допомогу було подано органам Робітничо-селянської інспекції в Житомирській, Київській, Кременчуцькій, Полтавській губерніях⁴¹. Г. І. Петровський підкреслював, що через органи Робсельінспекції трудящі повинні вчитися управляти державою, а тому завдання цих органів — широко вникати в усі галузі радянського життя, проводити тверду політичну лінію⁴². В результаті уже наприкінці 1920 р. в органах РСІ працювали широкі верстви трудящих, які глибше знайомилися тут із структурою радянського апарату, вчилися управляти ним. Так, відділи РСІ добре працювали в багатьох повітах Полтавщини, в Лохвицькому і Роменському повітах було створено численні групи сприяння їх роботі⁴³.

Дбаючи про посилення впливу Комуністичної партії в Радах, Г. І. Петровський багато зробив для встановлення правильних взаємовідносин між центральними й місцевими радянськими органами, для посилення партійного керівництва в Радах. Зокрема, Катеринославському губпарткому і губвиконкому він запропонував зміцнити відділи виконкомів комуністами, здійснювати постійний контроль за їх роботою, частіше виїжджати на місця, щоб глибше знати життя народу⁴⁴. Особливо дійовими Ради стали там, де на допомогу їм прийшли робітники промислових центрів — Донбасу, Харкова, Катеринослава, Миколаєва тощо. Так, на виборах до Рад у Городнянському та Конотопському повітах селяни голосували тільки за комуністів, а спроба обрати «безпартійний» виконком у Кролевіці закінчилась повним провалом. До виконкому було обрано 14 комуністів і 6 безпартійних⁴⁵.

Успіхи Радянської влади вирішальною мірою залежали від освітнього рівня трудящих. Ліквідація неписьменності була головним завданням органів народної освіти. Г. І. Петровський звертав увагу виконкомів насамперед на ремонт шкіл, турбувався про матеріальне забезпечення вчителів. Завдяки поданій практичній допомозі органи народної освіти значно активізували свою роботу. Відрадным явищем було те, що трудяще селянство зрозуміло роль і значення освіти, активно допомагало радянським органам у її розвитку. Так, під час проведення тижня захисту дітей селяни Київщини, Волні, Чернігівщини ремонтували школи, підвозили паливо, охоче відводили ділянки із своїх площ для сільськогосподарських шкіл, як це було в Житомирському повіті, а також у Сосниці та Макошині на Чернігівщині⁴⁶.

Створенню і зміцненню органів Радянської влади Г. І. Петровський віддав багато сил, енергії і досвіду. Своєю багатогранною діяль-

³⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 63.

⁴⁰ «Робітник і селянин» (орган політвідділу агітпоїзда ім. В. І. Леніна), 8 жовтня 1920 р.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 200, 202, 239, 245, 297.

⁴² Там же, арк. 167-а.

⁴³ «Робітник і селянин», 18 грудня 1920 р.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 186.

⁴⁵ «Робітник і селянин», 8 жовтня 1920 р.

⁴⁶ Там же.

ністю він довів, що особистий безпосередній контакт партійного і державного діяча з трудящими — невід'ємна частина його політичної роботи. Завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії Радянська влада на Україні зміцніла, «виросла,— за висловом Г. І. Петровського,— в могутній дуб, який уже ніякі контрреволюційні бурі не зламують»⁴⁷. Однією з умов цієї перемоги було те, що партія увібрала в себе кращих бійців з народу, виховала з них славу когорту, яку ми по праву називаємо ленінською гвардією і до якої належав Григорій Іванович Петровський.

⁴⁷ «Робітник і селянин», 18 грудня 1920 р.

ФЕОДАЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ДЖЕРЕЛА ЙОГО ЗРОСТАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Питання феодального землеволодіння на Лівобережній Україні у ХVІІІ ст. досліджувались ще в дореволюційний час. Зокрема, значний фактичний матеріал знаходиться в працях О. М. Лазаревського, І. В. Лучицького, В. О. Барвінського, В. А. Мякотіна. Дослідники підкреслюють гостроту соціально-економічних, аграрних відносин між панівною верхівкою і найбіднішими верствами трудящого населення, наводять значну кількість прикладів, які свідчили про загарбання землі українськими магнатами, цікаві дані відносно земель феодалів, що були приватною власністю¹.

Проте буржуазні історики не зробили дійсно наукового аналізу тих соціально-економічних умов, при яких відбувався процес швидкого зростання феодального землеволодіння, панських господарств, взагалі системи феодальної експлуатації. Піддавши гострій критиці погляди буржуазних істориків, В. І. Ленін підкреслював, що ними «кріпацтво змальовується не як певна форма господарської організації, що породжувала таку-то експлуатацію, такі-то антагоністичні класи, такі-то політичні, юридичні та ін. порядки,— а просто як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян»².

Справді наукове розв'язання проблем соціально-економічної історії України доби феодалізму стало можливим лише завдяки марксистсько-ленінській методології. Розробляючи кардинальні питання історії СРСР, радянські науковці спростували різного роду «теорії» буржуазно-націоналістичних істориків про «демократичність», «безкласовість» українського народу, «відрубність» економічного розвитку України.

В радянській історичній науці окремі аспекти, пов'язані з дослідженням періоду феодального землеволодіння на Лівобережній Україні в ХVІІ—ХVІІІ ст., висвітлювались в працях В. О. Голобуцького, В. А.

¹ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения и управления, т. I, Полк Стародубский, К., 1888; т. II, Полк Нежинский, К., 1893; т. III, Полк Прилуцкий, К., 1902; А. Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), К., 1908; И. Лучицкий. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века.— «Отечественные записки», Спб., 1882, № 11; В. Барвинский. Крестьяне в Левобережной Украине в ХVІІ—ХVІІІ вв., Харьков, 1909; В. Мякотин. Очерки социальной истории Украины в ХVІІ—ХVІІІ вв., т. I, вып. 1, 2, 3, Прага, 1926.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. I, стор. 318—319.

Дядиченка, К. І. Стецюк³. В загальних рисах це питання порушувало в «Історії селянства Української РСР» та в II томі «Історії Української РСР»⁴. Наявні документальні матеріали (друковані і архівні) дозволяють ґрунтовно розглянути питання про феодальне землеволодіння дати характеристику його формам.

Переможне завершення визвольної війни українського народ 1648—1654 рр. привело до знищення землеволодіння польських магнатів, шляхти та католицького духовенства⁵. Їх землі юридично і фактично перейшли у власність новоутвореної старшинської адміністрації очолюваної гетьманом. На землях, які раніше знаходились у володінні польських магнатів і шляхти, утворилась велика кількість так званих вільних військових поселень, що тільки формально вважались вільними і входили до фонду володінь Війська Запорізького, а насправді являв собою державну власність, якою так само «вільно» розпоряджались гетьман і генеральна старшина. Згідно з тогочасною офіційною термінологією ці села перебували «під правлінням сотенним в відомстві полковника і в диспозиції (розпорядженні.— О. Г.) гетьмана». Частину «вільних» земель селяни, козаки і міщани займали явочним порядком (займанщина). Спочатку вони не тільки обробляли, але й обмінювали і, навіть, продавали їх. Проте займанщина не була юридично оформлена, а діяла як форма звичаєвого права⁶. Цим швидко скористалися українські феодалі і вже в XVIII ст. почали дивитись на більшість цих земель, за образним висловом О. Лазаревського, «як на чужие» (тобто не належні селянсько-козацьким масам.— О. Г.), посилаючись при цьому на Литовський статут 1588 р., який відкидав право трудящих на земельну власність⁸.

Існували також землі сільської громади, яка об'єднувала селян і козаків одного або кількох сіл, що вважали вільні землі своєю спільною власністю. Але панівна козацька верхівка не бажала миритися з таким становищем.

В першій половині XVIII ст. у зв'язку з дальшим розвитком феодальних відносин, на які мала певний вплив кріпосницька політика російської монархії, відбувався процес швидкого зростання феодального землеволодіння, що проходив в умовах посилення соціального гніту, зубожіння та поступового обезземелення рядового козацтва, селян, міської бідноти. Земельні феодалі, не гребуючи засобами (включаючи насильство, шахрайство, хабарництво, використовуючи протекції та родинні зв'язки), прибрали до своїх рук велику кількість маєтків. На цю обставину звернув увагу Петро I в окремому указі гетьману І. Скоропадському від 29 квітня 1722 р. «Від малоросійського народу,— говорилося в ньому,— доходить до нас численні скарги про податки і безпорядки, які чиняться як генеральним судом і старшиною, так і полковниками... В генеральних судах мають місце через хабарі великі не-

³ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957; його ж. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період, К., 1970; В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст., К., 1959; К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960.

⁴ Історія селянства Української РСР, т. I, К., 1967; Історія Української РСР, т. II, К., 1979.

⁵ До визвольної війни на Україні (Наддніпрянщині) було близько 1400 приватновласницьких маєтків (Див.: І. Крип'якевич. Український державний скарб за Богдана Хмельницького, ЗНТШ, т. 130, Львів, 1920, стор. 79).

⁶ Див.: А. Й. Пашук. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782), Львів, 1967, стор. 10, 78—79.

⁷ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. II, стор. 307.

⁸ А. Лазаревский. Малороссийские помещичьи крестьяне, стор. 20.

правди, від чого бідні козаки бувають обвинувачені... Полковники в своїх судах допускають неправди відносно козаків і посполитих... відбирають грунти, ліси, млини... примушують їх працювати на будівництві своїх будинків, хуторів, млинових гребель і тим самим примушують з козацької служби йти до себе в підданство»⁹. І хоча форми такого зростання були різноманітними, суть завжди залишалась єдина: антинародна, кріпосницька. Право феодалів на землю захищали царський уряд й гетьмани. Так, гетьман Д. Апостол в 1728 р. одним із своїх «решительных пунктов», які згодом були затверджені російським урядом, заборонив відбирати з козацької старшини вислужені та куплені маєтності¹⁰.

За даними «Генерального слідства про маєтності» 1729—1730 рр. земельні володіння по окремих полках розподілялись так¹¹: в Чернігівському із загальної кількості 368 маєтностей з 10 369 дворами посполитих приватновласницьких маєтностей на правах повної власності було 248 з 6445 дворами посполитих (при 2 маєтностях кількість дворів не визначена), монастирських — 70 з 2025 дворами, рангових — 21 з 389 дворами, ратушних — 6 з 158 дворами, вільних військових — 13 з 636 дворами (при 2 маєтностях кількість дворів не визначена), спірних — 10 з 716 дворами (при одній маєтності кількість дворів не визначена)¹². В Київському полку всіх маєтностей налічувалось 195 з 7965 дворами, з яких приватновласницьких було 34 з 702 дворами, монастирських — 118 з 4364 дворами, рангових — 21 з 702 дворами, вільних військових — 10 з 614 дворами, спірних — 12 з 614 дворами¹³. В Гадяцькому полку з 75 маєтностей з 5718 дворами приватновласницьких було 31 з 2066 дворами, гетьманських — 29 із 2673 дворами, монастирських — 5 з 215 дворами, рангових — 5 з 704 дворами, спірних — 3 з 10 дворами¹⁴. В Прилуцькому полку з 108 маєтностей з 5510 дворами приватновласницьких — 51 маєтність з 2995 дворами, монастирських — 12 з 618 дворами, рангових — 8 з 278 дворами, отписних — 6 з 164 дворами, вільних військових — 31 з 1455 дворами¹⁵. В Переяславському полку з 174 маєтностей з 4130 дворами (при 9 маєтностях кількість дворів не вказана) було приватновласницьких — 56 з 937 дворами (при 2 маєтностях кількість дворів не вказана), монастирських — 30 з 1052 дворами, рангових — 11 з 153 дворами, ратушних — 6 з 336 дворами (при 7 маєтностях кількість дворів не вказана), вільних військових — 42 з 1203 дворами (6 маєтностей без зазначення кількості дворів), спірних — 20 з 449 дворами¹⁶. В Ніжинському полку з 258 маєтностей приватновласницьких було 89, монастирських — 61, рангових — 51, отписних — 23, ратушних — 10, вільних військових — 16, спірних — 8. В Полтавському полку, за неповними даними, з 66 маєтностей з 4 284 дворами приватновласницьких було 37 з 2144 дворами, монастирських — 7 з 458 дворами, рангових — 4 з 655 дворами, спірних — 11 з

⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), т. VI, № 3988.

¹⁰ ПСЗ, т. VIII, № 5324, стор. 78.

¹¹ У нас зовсім немає відомостей про Лубенський полк, дані по Стародубському — неповні, а у відомостях Ніжинського полку не вказана кількість дворів.

¹² Підрахунки зроблені на основі «Генерального следствия о маєтностях Чернігівського полка», Чернігов, 1908, стор. 150—198.

¹³ «Киевская старина», 1894, № 4, стор. 3—4.

¹⁴ Там же, стор. 2.

¹⁵ «Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка». — «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XI, К., 1896, стор. 5.

¹⁶ «Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка», Харьков, 1896, стор. 3.

553 дворами, вільних військових — 4 з 450 дворами, отписних — 3 з 24 дворами (при двох маєтностях кількість дворів не вказана)^{17–18}.

Таким чином, наведені дані переконливо свідчать, що на Лівобережній Україні в цей час (в 7 з 10 полків) понад 60% загальної кількості дворів посполитих перебувало в тій чи іншій залежності від великих землевласників. Причому, основну масу (більше 50%) становили посполиті приватновласницьких і монастирських маєтків. І тільки 30% дворів вважались вільними.

Слід відзначити, що кількість дворів посполитих «на ранг» протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. не була точно визначена. За Зборівським договором (1649 р.) і за царським «Привілеєм Війську Запорізькому» (1654 р.) козацькій старшині за службу на певній посаді (на ранзі) жалували найчастіше лише млини¹⁹ і тільки гетьман одержував «на булаву» Чигиринське староство з прилеглими до нього маєтностями (а згодом і «Гадяцький ключ»)²⁰. Проте вже в 30-ті роки XVIII ст. на кожний ранг генеральній, полковій і сотенній старшині визначається певна кількість дворів посполитих. Так, за ревізією 1731 р. з усіх 5350 дворів, що були визначені на ранги, генеральній старшині належало 1915 дворів²¹, обозному генеральному — 8 сіл (402 двори), першому судді генеральному — 7 сіл (299 дворів), другому судді генеральному — 8 сіл (300 дворів), підскарбію малоросійському генеральному — 10 сіл (302 двори), першому осаулу генеральному — 7 сіл (200 дворів), другому осаулу генеральному — 5 сіл (197 дворів)²². Але через рік, в 1732 р., кількість дворів на ранги генеральній старшині була збільшена до 2543²³. Причому подаровані їй маєтності знаходились в різних полках і сотнях. Це пояснюється тим, що в окремих полках на той час на ранги не вистачало достатньої кількості вільних земель, а деякі з них й зовсім не мали її. Так, у Ніжинському полку не було маєтностей на ранги: обозного полкового, осавула, підосавула, 17 сотникам²⁴. Певна частина заможних козаків, що не одержала землі в свою власність, намагалася різними шляхами заволодіти нею. Особливо великих розмірів набули хабарництво, використання родинних зв'язків і протекції. Наприклад, генеральний писар А. Безбородько призначав полкову й сотенну старшину або за власним бажанням, або за гроші. За сотенні ранги він брав по 70—100 карбованців, роздаючи своїм родичам деякі ранги безкоштовно: полкового обозного і судді, двох сотників²⁵. Сам гетьман Д. Апостол, якому було пожалувано царською грамотою (26 травня 1730 р.) «Гадяцький ключ», відібрав у вдови попереднього гетьмана І. Скоропадського окремі маєтності, передані останнім своїй дружині в приватне володіння. Всього ж «на булаву» гетьману в 1730 р. приходилось 4167 дворів²⁶.

^{17–18} Підрахунки зроблені на основі «Генерального следствия о маєтностях Нежинского полка», Чернігов, 1901, стор. 1—86, а також рукопису «Генерального следствия о маєтностях Полтавского полка», що зберігається в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві.

¹⁹ Акты Юго-Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. X, Спб., 1830, стор. 439, 448, 479.

²⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. III, М., 1953, стор. 568, 570; Акты ЮЗР, т. X, стор. 476, 497—500.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 51 (Генеральна Військова Канцелярія), оп. 3, спр. 4167, арк. 102.

²² Там же, арк. 2—3.

²³ Там же, арк. 18.

²⁴ М. А. Литвиненко. Джерела історії України XVIII ст., Харків, 1970, стор. 84—85.

²⁵ «Русский архив», кн. I, ч. 3, М., 1875, стор. 313.

²⁶ «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка», стор. 172.

Вони й надалі залишалися найбільшими землевласниками на Лівобережній Україні (протягом першої половини XVIII ст.). Так, гетьман І. Мазепа (1687—1708 рр.) мав 19654 селянські двори, І. Скоропадський (1708—1722 рр.) — 19882. Д. Апостол (1727—1734 рр.) — 8997. Не відставала від них і козацька старшина. За офіційним документом 1743 р., опублікованому в журналі «Киевская старина», за козацькою старшиною (в кількості 314 чоловік) було записано 19 547 селянських дворів²⁷.

Починаючи з двадцятих років XVIII ст., коли значно зміцніли позиції царизму на Україні, тут швидко почала зростати земельна власність російських поміщиків, які сконцентрували значну кількість земель. Одним з найбагатіших українських землевласників був князь Меншиков — всевладний міністр Катерини І. Про розміри володінь Меншикова на Україні дають уявлення такі цифри: в 1727 р. у нього було конфісковано 4 міста, 187 сіл, 14 слобід і 1 волость. Маєтностями на Україні володіли Г. Долгорукий, Г. Головкин, П. Шафіров, Б. Шереметев та інші російські вельможі. Значно зросли володіння й грузинських князів, що в 20-х роках XVIII ст. переселились в Росію, а в кінці 30-х — з'явилися на Україні. Так, в 1743 р., за неповними даними, в Полтавському, Миргородському, Лубенському і Прилуцькому полках в їх володіннях налічувалось 2345 дворів посполитих²⁸. В 1764 р. загальна їх кількість на Лівобережній Україні перевищила 5000 дворів²⁹.

Однією з поширених форм зростання феодального землеволодіння були різного роду «пожалування». Цілі волості, міста, містечка, села, хутори, окремі угіддя, «грунти» роздавались як в спадкове («зуполне», «вічне»), так і в тимчасове («на підпору дому», «до ласки військової», «по жизнь» і т. п.) приватне володіння³⁰. Такі земельні пожалування були особистою феодальною власністю. Першорядне значення при цьому мали роздачі гетьманів. Так, тільки гетьман І. Мазепа видав понад 1000 земельних універсалів. І. Скоропадський, за неповними даними, в 1708—1722 рр. роздав 122 села з 3703 селянськими дворами із загальною кількістю 155 сіл з 4550 дворами³¹. Його земельну політику продовжили й наступні гетьмани Д. Апостол і К. Розумовський. Про велику кількість таких роздач гетьманами яскраво свідчать архівні матеріали³².

Гетьманам намагалися наслідувати і генеральна старшина, полковники, представники старшинської адміністрації. І хоча в свій час О. М. Лазаревський висунув тезу, що тільки гетьмани та деякі полковники мали прерогативу подібних роздач³³, на наш погляд, вона не відповідає дійсності.

Право пожалування маєтностей використовували всі без винятку малоросійські полковники³⁴, хоча це і робилось найчастіше з дозволу

²⁷ Сюди ввійшли: генеральна старшина (16 чол.), полковники, полкова і сотенна старшина (229 чол.), їх «знатные вдовы» (56 чол.), військові канцеляристи (6 чол.), сотники вакантні (6 чол.). Підрахунки зроблені автором за журн. «Киевская старина», 1891, № 8, стор. 285—296.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 64, арк. 6—8 (підрахунки наші.— О. Г.).

²⁹ «Киевская старина», 1883, № 6, стор. 328.

³⁰ «Генеральное следствие о маєтностях Гадяцького полка», Полтава, 1893, стор. 3, 4, 5; «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», «Український архів», т. 1, К., 1929, стор. 93, 97, 98 і далі.

³¹ В. А. Дядиченко. Назв. праця, стор. 56—57.

³² ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 2917, 3549, 4167, 4754.

³³ «Киевская старина», 1882, № 9, стор. 111.

³⁴ «Генеральное следствие о маєтностях Переяславського полка», стор. 3.

гетьмана або тоді, коли полковник відчував за собою безпосередню підтримку царя.

Тільки за документальними матеріалами «Генерального слідства про маєтності Стародубського полку» полковниками цього полку було видано 23 листи на маєтки, млини і на право заснувати слободи, Чернігівського полку — 25³⁵. В 1714 р. полковник І. Черняк своїм універсалом передав у володіння кобеляцькому сотнику (Полтавський полк) ґрунти і право «відбирати послушення» у посполитих «на встарі дому его до ласки ясновельможного его милости пана гетмана и нашеї полковничей». Подібний універсал видав і генеральний хорунжий І. Сулима баришівському сотнику (Переяславський полк)^{36–37}.

Слід відзначити також, що в кінці XVII — на початку XVIII ст. поступово зникає відмінність між «пожалуваннями» в спадкове і тимчасове приватне володіння. При цьому характерне збільшення володінь на засадах «зуполного». Інколи окремі маєтки та угіддя одночасно надавалися як в «зуполне», так і «до ласки військової». Універсалом гетьмана І. Мазепи (1700 р.) вдові полкового чернігівського сотника Івановій-Мокриєвичій було пожалувано с. Звеничів «зо всеми до него прислухаючими угодиями», яке передавалось «до ласки військової». Їй ньому вказувалось, що вдова може це село «в такой зуполной мести диспозиции и владзи, в которой и небожчик муж ей за живота своего мевал»³⁸. Хоча в недалекому минулому (1688 р.) с. Звеничів разом з угіддями знаходилось в тимчасовому володінні³⁹. Аналогічний універсал видав гетьман І. Скоропадський в 1710 р. полковому хорунжому Д. Нащинському на с. Брусевку⁴⁰.

Основним фондом пожалувань протягом першої половини XVIII ст. були вільні військові села. В 1729—1730 рр. в них * налічувалось 27969 дворів, в 1743 р. — 19684 двори, а вже в 1751 р. залишилось тільки 6952 двори й 5469 бездворних хат⁴¹.

Не менш важливою формою зростання феодального землеволодіння було скуповування землі. Щоб поповнити казну, гетьманський уряд вже в другій половині XVII ст. частину земель, яка була власністю державного скарбу, продавав окремим представникам козацької старшини⁴². Але, звичайно, основний фонд становили земельні ділянки, які за безцінок скуповувались у зубожілого селянства, рядового козацтва та міської бідноти. В сімейних архівах найбагатших козацько-старшинських родин (Апостоли, Галагани, Горленки, Лизогуби, Полуботки, Скоропадські) зберігались сотні купчих від селян, козаків, міщан та ін. осіб⁴³.

Особливо слід наголосити на тому, що скуповування землі у селянсько-козацької бідноти мало примусовий характер. Часто при цьому застосовувались груба фізична сила і обман. Миргородський полковник В. П. Капніст доповідав у Сенат, що бунчуковий товариш І. Остроградський «при складанні ревізії» (1740 р.) в містечку Говтві «мошенчески» скупив 50 дворів, а в селі Хорошки — «всех посполитых

³⁵ Підрахунки зроблені автором на основі «Генерального слідства про маєтності Стародубського полку» і «Генерального следствия о маєтностях Черниговского полка».

^{36–37} ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 59410, 65148.

³⁸ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 277—278.

³⁹ Там же, стор. 276.

⁴⁰ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 57749.

* Тобто в 9 полках: в Гадяцькому полку вільних військових сіл не було.

⁴¹ В. Барвінський. Назв. праця, стор. 114.

⁴² К. Стецюк. Назв. праця, стор. 86—87.

⁴³ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. II, №№ 18969, 25658—25797, 25798—25862, 26313—26425, 25512—25588, 25234—25268 та ін.

обивателів хати», залякуючи тим, що після ревізії селянам значно збільшать податки. Він купив хати по 1 крб. за кожену, а «грунтами» заволодів силомість⁴⁴. Не відставали від нього і його брати — полковий суддя Ф. Остроградський і сотник Г. Остроградський⁴⁵.

Поряд з подібним скуповуванням ґрунтів в найбіднішого населення України нерідко зустрічались випадки відвертого загарбання земель духовними феодалами, українською шляхтою і козацькою старшиною. Вже з кінця XVII ст. землі дуже часто відбирались за несплату боргів.

Привласнивши чужі маєтки, старшина, багаті козаки, духовні феодалы, шляхта намагались відразу отримати на них у гетьмана універсал або царську жалувану грамоту, які б закріплювали право приватного володіння за ними. При цьому перевага надавалась жалуваним грамотам царів, що були більшою гарантією, ніж гетьманські універсали⁴⁶.

Коли ж селянин чи козак, у якого було пограбовано майно, худобу або відібрано землю, відважувався звернутися за справедливою в суд чи до якогось представника гетьманської адміністрації, то найчастіше не тільки не знаходили захисту, але й суворо карались. В одному з листів до прилуцького полковника гетьман І. Скоропадський давав настанову, щоб селянина В. Лавриченка, який скаржився на свого сотника, «за такіе неслухание доноси, не тилко достойно оногo туремним теснити вязанем», але й побити киями⁴⁷.

Все це неодмінно вело до одного: до зубожіння і обезземелення народних мас — з одного боку, й швидкого збагачення і зміцнення влади феодалів — з другого. Про це переконливо свідчать факти зменшення кількості дворів козаків і зростання підсусідків, що не мали свого власного господарства. Так, за даними ревізії 1723 р. на Лівобережній Україні козацьких дворів налічувалось 68415, а підсусідків — 7459 дворів⁴⁸⁻⁴⁹. Ревізія 1751 р. показала, що у козаків було 50227 дворів і 12677 бездворних хат, а підсусідків вже стало 27634⁵⁰.

Про тяжке соціально-економічне становище, в якому опинились народні маси Лівобережної України в першій половині XVIII ст., дають уявлення «Права, по котрым судится малороссийский народ». Вони остаточно були скодифіковані в 1743 р., але з цілого ряду причин не набули законодавчої санкції. Литовський статут, Магдебурзьке право, поточне судочинство, а також звичаєве право були основним юридичним джерелом «Прав».

«Права» встановлювали границі розмежування між шляхетством та людьми військового стану — з одного боку, і посполитими — з другого. Посполити вважались нижчою, неповноправною суспільною групою⁵¹. Перебуваючи в маєтках власників, вони повинні виконувати «надлежащее послушение и повинность», в протилежному разі, власник миг їх карати⁵². Землею піддані лише користуються, а не володіють⁵³. При переході до іншого хазяїна вони лишають нерухоме майно й засіяний хліб. Разом з цим, визначались привілеї шляхетського та вій-

⁴⁴ Там же, № 1886.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ «Русский архив», кн. I, ч. 3, стор. 312.

⁴⁷ ЦІБ АН УРСР, ф. II, № 25607.

⁴⁸⁻⁴⁹ А. Л. Перковський. Народонаселення України в XVIII ст., К., 1968, стор. 170, 174.

⁵⁰ ЦІБ АН УРСР, ф. I, № 57940.

⁵¹ «Права, по котрым судится малороссийский народ», К., 1879, гл. IV, арт. I, п. 2-й, арт. 9; п. 3-й, арт. 10.

⁵² Там же, арт. 8, п. 1-й.

⁵³ Там же, арт. 9, п. 1-й і 2-й.

ського станів, їх виключне право займати урядові посади⁵⁴, володіт землею, будувати підприємства (майстерні, кузні) і т. п.⁵⁵

Таким чином, на кінець першої половини XVIII ст. на Лівобережній Україні більша частина землі, придатної до обробітку, зосередилась у руках козацької старшини, православного духовенства, української шляхти.

Після переможного завершення визвольної війни 1648—1654 рр. пануючий клас (козацька старшина, українська шляхта, вище духовенство) не тільки зберіг своє землеволодіння, а й захоплював нові землі та промисли, які належали раніше польським магнатам. Він прагнув не лише відновити, а й значно посилити феодальний гніт.

Процес утворення феодального землеволодіння в другій половині XVII — на початку XVIII ст. на Лівобережній Україні мав певні особливості, які обумовлювалися в першу чергу характером самого заселення краю. Починаючи з 30-х років сюди постійно «доходять руки» російських поміщиків та грузинських князів. Вони зосередили багатство землі, ставши чи не найбагатішими українськими землевласниками. Великими власниками були й монастирі. В той же час значно зменшилася кількість землі, що становила власність селян, козацької бідноти, міщан. Безправне становище народних мас українські феодали намагалися закріпити законодавчо. Це яскраво характеризують «Права, по которым судится малороссийский народ».

З документів того часу видно, що основними формами зростання феодального землеволодіння були пожалування, скупівля, відбирання за борги, а також відверте загарбання земельних ділянок селян, рядових козаків, міської бідноти.

Архівні матеріали і друквані джерела дають повне уявлення про форми зростання феодального землеволодіння на Лівобережній Україні і крайнє зuboжіння та розорення найбідніших верств населення.

⁵⁴ Там же, арт. I, п. 2-й.

⁵⁵ Там же, арт. 3, 4, 5.

ПРО КЛАСОВУ ТА ІДЕОЛОГІЧНУ СПОРІДНЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ І СІОНІЗМУ

Л. А. РУВИНСЬКИЙ (Одеса), В. А. СТОКЯЛО (Одеса)

Рік у рік зростають і міцніють позиції соціалізму, міжнародного робітничого та національно-визвольного руху. Це викликає шаленість імперіалістів, які намагаються будь-що повернути колесо історії назад, перешкодити поступальному розвитку світового революційного процесу. При цьому буржуазна пропаганда покладає особливі надії на розпалювання націоналізму, який завжди був і лишається зброєю реакційних кіл у боротьбі проти визвольних рухів, інтернаціонального згуртування трудящих. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм, — писав В. І. Ленін, — ось два непримиренно-ворожозвучні, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»¹.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 120.

За сучасних умов антикомуністична пропаганда дедалі настирливіше намагається поширювати різного роду націоналістичні, антирадянські «теорії». З цією метою ще у березні—квітні 1972 р. провідні «радянологи» США провели в Далласі і Вермонті конференції, а в Колумбійському університеті організували симпозіум з питань національного будівництва в СРСР, на яких настійно рекомендували їх учасникам якомога ширше розпалювати антирадянську пропаганду. «Саме на націоналістичні тенденції, і особливо ті з них, які набирають форми антирадянщини, — наголошував на XXIV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»².

У боротьбі проти країн соціалістичної співдружності, насамперед Радянського Союзу, міжнародна реакція широко використовує сіоністів і українських буржуазних націоналістів. «Намагаючись ослабити позиції світового соціалізму, внести розкол у ряди міжнародного комуністичного руху, імперіалісти роблять ставку на націоналізм, активізують підривну діяльність зарубіжних антирадянських центрів українських буржуазних націоналістів і сіоністів, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у доповіді на урочистих зборах, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією. — Надто вже хотілося б їм укоренити демагогічні, націоналістичні ідейки у свідомість радянських людей, посіяти отруйне насіння розбрату між народами»³.

В основу ідеології і політики як українського буржуазного націоналізму, так і сіонізму покладено антикомунізм та антирадянщину. Показовою щодо цього є заява одного з лідерів сіонізму Бен-Гуріона, який ще у 1946 р. говорив: «Якщо Англія погодиться на створення єврейської держави в Палестині, ми готові гарантувати їй, що вона (єврейська держава. — Авт.) буде базою проти Росії»⁴. З трибуни XXV з'їзду КПРС генеральний секретар ЦК Компартії Ізраїлю М. Вільнер заявив, що в його країні «шалена антирадянщина стала прапором правлячих сіоністських кіл. Вони продають батьківщину за доларову юшку, приносять... молодь у жертву на вівтар війни. Як комуністи, як ізраїльські патріоти, ми рішуче засуджуємо антирадянську кампанію ізраїльського уряду і сіоністських лідерів»⁵⁻⁶.

Контакти між сіоністами та українськими буржуазними націоналістами встановилися вже давно. Відстоюючи інтереси експлуататорських класів, вони, насамперед, намагалися будь-якою ціною ізолювати трудящих українців і євреїв від революційної боротьби пролетаріату всієї Росії. З перших же днів після перемоги Жовтневої революції українські буржуазні націоналісти і сіоністи разом з російською контрреволюцією єдиним фронтом виступили проти завоювань трудового народу.

Висунувши гасло «Україна для українців!», націоналісти вчинили у ряді міст і містечок масові єврейські погроми. Для «обґрунтування» подібних дій вони спиралися на брехливу тезу про те, ніби український народ експлуатує не «свої» гнобителі, а «чужі». Такі ж погроми влаштовували й російські білогвардійці. Гоніння проги євреїв сіоністські ватажки використовували для «обґрунтування» тверджень про необхідність переселення всіх євреїв у Палестину. Про спорідне-

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 23.

³ «Комуніст України», 1979, № 3, стор. 26.

⁴ «США: економіка, політика, ідеологія», 1973, № 3, стор. 48.

⁵⁻⁶ «Правда», 5 березня 1976 р.

ність класових інтересів українських і єврейських буржуазних націоналістів та білогвардійців говорить те, що верховоди сіоністів входили навіть до складу «урядів» Денікіна, Врангеля, Скоропадського, Центральної ради і Директорії.

Восени 1920 р. делегація українських буржуазних націоналістів вітала з'їзд сіоністських організацій, що зібрався у Львові. У відповідь на це привітання сіоністи закликали їх до спільних дій у боротьбі проти першої в світі держави робітників і селян.

У вересні 1921 р. В. Жаботинський (згодом — організатор єврейської фашистської партії «Херут») уклав з Петлюрою угоду про створення спеціальних єврейських військових частин для використання у разі збройної інтервенції проти Радянської країни⁷.

Ганьбою вкрили себе сіоністи і українські буржуазні націоналісти у роки другої світової війни. Вони всіляко допомагали фашистським окупантам встановлювати «новий» порядок. З цією метою у Львові українські націоналісти створили так званий «Український центральний комітет», а сіоністи — юденрат (єврейську раду). На їх совіє десятки тисяч убитих українців, євреїв та представників інших національностей — патріотів Радянської Батьківщини, які не схиляли голову перед гітлерівськими катами та їх поплічниками з числа націоналістичного і сіоністського охвістя.

Нині брудний альянс сіоністів і українських буржуазних націоналістів, зумовлений їх класовою та ідеологічною спорідненістю, здійснюється по різних напрямках. Це, зокрема, шалені атаки на всесвітньо історичні досягнення соціалізму, фальсифікація ленінської національної політики, соціалістичної демократії, зовнішньополітичного курсу КПРС і Радянської держави та ін.

Розуміючи величезну притягальну силу марксистсько-ленінського шляху розв'язання національного питання в Радянському Союзі, правлячі кола імпералістичних держав та їх вірні слуги — українські буржуазні націоналісти і сіоністи — свідомо фальсифікують його. Основні зусилля емігрантських націоналістичних організацій спрямовані на протиставлення народів СРСР один одному, насамперед російському народу, на розпалювання антирадянських настроїв і сепаратистських тенденцій. Так, в інструкції для радіостанції «Голос Америки» під назвою «Як створювати пропагандистські радіопередачі» з цинічною відвертістю ставиться завдання «нацьковувати народи один на одного, нацьковувати меншість на більшість, нацьковувати естонців литовців, білорусів, українців та інших на росіян. Розпалювати національну ворожнечу»⁸.

Ідеологи сучасного буржуазного націоналізму знову піднімають на щит застарілі тези про «відособленість» українського народу від російського, намагаються довести якісь особливі шляхи його економічного, політичного і культурного розвитку. Викриваючи реакційну суть подібних сепаратистських ідей, В. І. Ленін ще у праці «Критичні замітки з національного питання» писав: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁹. Націоналісти твердять, нібито невід'ємною рисою українців є індивідуалізм. Зокрема, націоналістичний ідеолог В. Янів писав, що «індивідуалізм українця більше наближає нас до індивідуалістичної Європи, віддаляючи водночас від... Моск-

⁷ Сионизм: теория и практика, М., 1973, стор. 218.

⁸ Ю. Б. Кашлев. Мирное сосуществование и идеологическая борьба, М. 1973, стор. 37—38.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

ви»¹⁰. Просторікування націоналістів про «індивідуалізм» українського народу потрібні їм лише для того, щоб посяяти ворожнечу між народами СРСР, викликати у них недовір'я до російського народу, велетенська революційна енергія, творчий геній і глибокий інтернаціоналізм якого по праву здобули йому любов і повагу не тільки народів нашої Батьківщини, а й усього світу.

Історичні факти повністю спростовують також буржуазно-націоналістичні концепції «безбуржуазності» української нації, те, що до Великого Жовтня український народ був начебто «єдиним» в соціальному і національному відношенні, «єдиним національним організмом», вільним від класових антагонізмів. Але ж напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні з 44 млн. десятин орної землі лише 15 млн. належало 2640 тис. бідняцько-середняцьких господарств, а решта землі перебувала в руках дворян, куркулів, купців, духовенства. Серед них виділялися 97 великих поміщиків — Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Бобринські, Харитоненки, Довгоруки та інші — власники майже 2 млн. десятин. В середньому на кожного з цих поміщиків її припадало близько 20 тис. десятин¹¹.

Сіоністські лідери також намагаються довести наявність «класового миру» в середовищі євреїв. Згідно з їх концепціями, в «єврейській нації» існують цілковита єдність і згода, а між євреями ніколи не було і немає ніяких класових суперечностей. Звідси робиться висновок про «спорідненість» єврея-банкіра і єврея-бідняка, про «безглуздість» та «шкідливість» класової боротьби серед євреїв. Як тут не згадати висловлювання В. І. Леніна про те, що «серед євреїв є робітники, трудівники, — їх більшість. Вони наші брати по пригнобленню капіталом, наші товариші по боротьбі за соціалізм. Серед євреїв є куркулі, експлуататори, капіталісти, як і серед росіян, як і серед усіх націй... Багаті євреї, як і багаті росіяни, як і багаті всіх країн, в союзі один з одним, душать, гноблять, грабують, роз'єднують робітників»¹².

Наприклад, у сучасному Ізраїлі 10% населення, що перебувають на найнижчих щаблях соціальної драбини, одержують менше 2% національного доходу, а 10% населення, що належать до вищих кіл суспільства, — 25%. Іноземні монополії і 10% ізраїльтян, що входять до сіоністської еліти, присвоюють таку ж частину національного доходу, як і половина населення країни. Навіть за визнанням офіційних осіб, щонайменше третина населення Ізраїлю живе на рівні, «нижчому від рівня бідності»¹³.

Ідеологи сіонізму всіляко силкуються приховати його класову суть. Так, один з них — В. Жаботинський — писав: «Ми не визнаємо ніякої оцінки сіонізму з класової точки зору, пролетарської чи буржуазної»¹⁴. Однак усі концепції і діяльність сіоністів переконливо свідчать про те, що їх ідеологія — класова. Яскравим показником цього є, зокрема, соціальне обличчя сучасних керівників сіоністських організацій і тих, хто їх фінансує. Так, одним з керівників американських сіоністів є бруклінський мультимільйонер Б. Дойч. Він регулярно виділяє значні кошти для фашистсько-сіоністської партії «Херут» і так званих «борців за великий Ізраїль», а також для штурмовиків з «Ліги захисту євреїв». Американський мільйонер Г. Шіфф керує так званим «Єврей-

¹⁰ Цит. за кн.: Н. Возняк. Їх справжнє обличчя, Львів, 1974, стор. 42.

¹¹ Історія Української РСР, т. 1, К., 1969, стор. 531—532.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 235—236.

¹³ Ідеологія і практика міжнародного сіонізму, М., 1978, стор. 127.

¹⁴ Цит. за кн.: Антикомунізм и антисоветизм — профессия сионистов, М., 1971, стор. 11.

ським центром», організацією «Бнай Бріт» та ін., які займаються вербуванням емігрантів для проведення шпигунсько-диверсійної роботи і соціалістичних країнах. Мільйони доларів витрачає на антирадянську і антикомуністичну діяльність сіоністів американський банкір, директор багатьох промислових компаній Д. Блауштейн. Загарбницьку політику ізраїльських агресорів фінансують єврейські магнати — барони Ротшільди, мільйонери Бронфмани, Кауфмани, Лазари, банкіри Гугенгейми, власник найбільших в Європі універсальних магазинів Вольфсон та інші.

Про масштаби діяльності міжнародного сіонізму красномовно свідчить такий факт. Лише в Сполучених Штатах Америки капітал, який належав сіоністам у середині 70-х років, становив 1,5 трильйони доларів, що перевищує обсяг валового національного продукту США¹⁵.

Отже, сучасний сіонізм — це реакційно-націоналістична ідеологія і практика великої єврейської буржуазії, що підтримує тісні зв'язки з монсполітичними колами США та інших імперіалістичних держав.

Як відомо, ідеолог українського буржуазного націоналізму М. Грушевський висунув концепцію «винятковості» української нації, яка нібито була покликана здійснити «велику історичну місію створення найвищих форм суспільно-політичного ладу». Згідно з цією концепцією український народ виник і розвивався окремо від російського та інших слов'янських народів. Останні ж начебто негативно впливали на його прогресивний розвиток, що, кінець кінцем, призвело до занепаду. Безумовно, ця концепція не мала нічого спільного з історичною дійсністю і переслідувала єдину мету — протиставити два братні народи.

Расистські теорії сіоністів також ґрунтуються на ідеї «винятковості» єврейської нації. Ще в статті «До єврейського питання», опублікованій у 1844 р., К. Маркс гнівно картав націоналізм багатой верхівки єврейських общин Європи і Північної Америки, яка вважала «єврейський народ обраним народом»¹⁶. Сіоністська «теорія» про «винятковість єврейської нації» є антинауковою і реакційною, що переконливо показав В. І. Ленін. «Цілком неспроможна в науковому відношенні ідея про окремих єврейський народ, — писав він, — є реакційною щодо свого політичного значення»¹⁷.

Автори сіоністського міфа про «винятковість» євреїв оголошують інші народи неповноцінними, нижчою расою. Н. Гольдман, будучи президентом Всесвітнього сіоністського агентства, на сесії виконкому цієї реакційної організації, що проходила в березні 1964 р. в Єрусалимі, заявив: «Єврейський народ — особлива історична сутність. Він є особливим народом, релігією, расою, носієм особливої цивілізації, і жодне з неєврейських понять, що характеризують «народ», «націю», «релігію», не може як слід визначити це особливе явище, що називається в історії «єврейським народом»¹⁸. Поширення подібних поглядів, по суті, являє собою проповідь расизму, який становить основу сіоністської ідеології і практики. Так, 14% населення Ізраїлю — араби — вже протягом багатьох років зазнають жорстокого національного гноблення, дискримінації і переслідувань. У листопаді 1975 р. ХХХ сесія Генеральної Асамблеї ООН затвердила прийняту раніше резолюцію третього комітету про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Вона констатувала, що «сіонізм є формою расизму і расової дискримінації».

¹⁵ «Рабочий класс и современный мир», 1976, № 3, стор. 122.

¹⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 356.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 70.

¹⁸ Цит. за кн.: Против сионизма и израильской агрессии, М., 1974, стор. 10—11.

Відомо, що в першому ж державному акті — «Декларації незалежності» — правителі Тель-Авіва визначили доктрину сіонізму як панівну в ідеології і політиці країни. Відтоді сіоністські лідери постійно проводять експансіоністську, агресивну політику щодо сусідніх арабських держав з метою створення «великого Ізраїлю». Нині територія, на якій халяйнують тель-авівські яструби, у чотири з лишком рази перевищує площу Ізраїлю, визначену рішенням ООН у 1947 р. Половину з трьох мільйонів палестинських арабів ізраїльські агресори вигнали з рідних домівок. Натомість на споконвічних арабських територіях створюються воєнізовані поселення ізраїльтян. З часу ізраїльської агресії 1967 р. Тель-Авівом споруджено вже понад 150 таких поселень¹⁹. Крім того, уряд Бегіна поширив на мільйон арабів, що проживають на окупованих Ізраїлем західному березі Йордана і в секторі Газа, дію ізраїльських законів. У виступі по телебаченню в січні 1978 р. міністр сільського господарства Ізраїлю генерал Шарон обнародував план збільшення вдвічі до кінця нинішнього століття населення країни шляхом створення нових ізраїльських поселень. Він, зокрема, заявив, що між Голанськими висотами на півночі і сектором Газа на півдні має бути розселено два мільйони ізраїльтян²⁰.

На окупованих Ізраїлем арабських територіях встановлено режим грубого насильства. Лише за 10 років — з 1967 по 1977 р., за свідченням бейрутського журналу «Фалестин», у тюрмах було ув'язнено близько 60 тис. палестинців²¹⁻²². Колишній міністр юстиції Ізраїлю Шапіро, який добре знав становище в країні, визнавав, що «режим, встановлений у Палестині..., не має рівних. Навіть у нацистській Німеччині не було таких законів»²³. А колишній генеральний секретар робітничої партії Ізраїлю А. Еліав у книзі «Драбина Ізраїлю» писав: «У нас — один мільйон чоловік, які не є громадянами Ізраїлю, безправних палестинських арабів на окупованих територіях; півмільйона громадян — ізраїльських арабів, що живуть у постійній тривозі; один мільйон ізраїльських євреїв, головним чином східного походження, які відчувають себе зайвими; і над ними, щаблями вище, перебувають «всілякі буржуа», а на самому верху — новий клас «знаті», головним чином друге покоління сіоністів»²⁴.

Українські буржуазні націоналісти всіляко підтримують і вихваляють агресивну політику ізраїльських екстремістів. У 1967 р. в Парижі українські націоналісти організували біля будинку ізраїльського посольства демонстрацію солідарності з мракобісом М. Даяном. А «президент емігрантського уряду» Левицький навіть надіслав тоді в Тель-Авів листа, в якому висловив «сердечну симпатію» ізраїльським загарбникам і «солідарність» з ними.

Альянс сіоністів і українських буржуазних націоналістів на антирадянській основі знаходить свій вияв також у тому, що останні підтримують наклепницьку сіоністську версію про нібито існуючу в СРСР «дискримінацію» єврейського населення. Так твердить, наприклад, один з «теоретиків» українського буржуазного націоналізму Левицький, що спеціалізується на фальсифікації національної політики КПРС і Радянської держави²⁵.

¹⁹ «Правда», 17 травня 1979 р.

²⁰ «За рубежом», 1978, № 5, стор. 15.

²¹⁻²² «Известия», 8 грудня 1977 р.

²³ «Блокнот агитатора», 1975, № 11, стор. 31.

²⁴ Цит за: «Литературная газета», 2 червня 1976 р.

²⁵ В. Леуытзкуј. Die Ukrainische SSR, Köln, 1971, стор. 16.

Радянський письменник А. Вергеліс, відповідаючи на подібні інсинуації, писав: «Факти говорять про велику роль радянських євреїв у нашій економіці, літературі і мистецтві, в медицині. Подумайте самі чи можливе це в державі, де офіційна політика — антисемітизм?..»²⁶ Додамо також, що понад 300 тис. осіб єврейської національності нагороджені орденами і медалями СРСР, а майже 200 євреїв удостоєні високих звань Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці²⁷, більше 35 тис. їх — депутати Рад²⁸.

Зміна тактики і вивісок, гарячкові спроби ідеологічної мімікрії в антикомуністичній і антирадянській боротьбі — це ще одне свідчення ідейного та політичного банкрутства українського буржуазного націоналізму та сіонізму. У зв'язку з 60-ю річницею Великого Жовтня націоналісти і сіоністи розгорнули широку антирадянську кампанію, спрямовану на дискредитацію історичних завоювань народів СРСР, фальсифікацію ленінської національної політики, історії соціалістичної революції. На сторінках націоналістичної преси вони твердять, нібито соціалістична революція була силоміць нав'язана українському народові.

Один з ідеологів українського буржуазного націоналізму Р. Смаль-Стоцький свого часу писав: «Дві революції почалися в Росії у 1917 р. — руська революція на руській території з політичними спочатку, а потім з соціалістичними цілями і антируські революції на всіх неруських етнографічних територіях»²⁹. Перемога Радянської влади в національних окраїнах Росії — це, на його погляд, результат інтервенції.

З метою принизити величезне значення Жовтневої революції для долі раніше пригноблених народів Росії сіоністські ідеологи намагаються прикрасити становище євреїв за царизму. Наприклад, «радянським»-сіоніст доктор М. Дектер заявляв, що «за півстоліття до Жовтневої революції єврейське національно-культурне життя переживало справжнє відродження»³⁰. І це говориться про народ, який тероризували і жорстоко експлуатували російський царизм і «своя», єврейська буржуазія, що разом з рабінатом тримала маси в кабалі і темряві. Понад 68% трудящих євреїв були до революції неписьменними³¹.

З метою очорнити радянську демократію, нову Конституцію СРСР буржуазні націоналісти всіх мастей знову піднімають на щит наклепницькі вигадки реакційної пропаганди про «порушення» в нашій країні прав і свобод людини. Наприклад, український буржуазний націоналіст із США А. Білінський твердить, нібито в Радянському Союзі відбувається боротьба якоїсь міфічної опозиції за «демократичні права»³². Ця інсинуація легко спростовується нашою соціалістичною дійсністю, правами і свободами, які надійно гарантовані новою Конституцією СРСР та конституціями союзних республік.

Інший ідеолог українського буржуазного націоналізму Д. Поспіловський, коментуючи проект нової Радянської Конституції, просторікував про ущемлення національних прав громадян Радянської України, що, зокрема, нібито знаходить свій вияв у «дискредитації української мови, насадженні зверху російської мови»³³⁻³⁴.

²⁶ Цит. за: «Дружба народів», 1971, № 4, стор. 218.

²⁷ «Радянська Україна», 11 травня 1979 р.

²⁸ «Литературная газета», 1 грудня 1976 р.

²⁹ Цит. за кн.: Л. Нагорна. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні, К., 1971, стор. 123.

³⁰ Д. Розенблюм, В. Савцов. Чорні сотні сіонізму, К., 1975, стор. 43

³¹ А. И. Эдельман. Иудаизм: прошлое без будущего, Ужгород, 1977 стор. 94.

³² «Osteuropa», 1978, № 1, стор. 40.

³³⁻³⁴ «Osteuropa», 1977, № 3, стор. 215.

Однак дальший розквіт української мови є незаперечним свідченням наклепницького характеру подібних націоналістичних вигадок. Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1970 р., українську мову вважають рідною 85,7% українців, які проживають в усій країні, і 91,4% тих, хто живе в нашій республіці.

Нині у 82% загальноосвітніх шкіл УРСР навчання проводиться українською мовою. Кожні три книжки з чотирьох, виданих у республіці за роки Радянської влади, вийшли українською мовою.

Сіоністи і українські буржуазні націоналісти спілкуються з найреакційнішими силами сучасності. Навесні 1977 р. в Мюнхені на Ерлінгенштрассе з'явилася нова диверсійна організація під назвою «Міжнародний дослідницький центр». Як повідомляє газета західнонімецьких комуністів «Унзере цайт», слово «дослідницький» вдумане лише для маскування. Насправді ж, вона займається збиранням антирадянських наклепів, виданням і розповсюдженням антисоціалістичної літератури. Серед «засновників» цього «дослідницького центру» — «професор» Леонард Шапіро (Лондонський університет). Так називає себе Леонід Мойсейович Шапіро, син головного рабіна м. Каунаса, що провітав у Литві в часи буржуазного уряду. З 1941 р. Шапіро — член однієї з сіоністських організацій США. У 1949 р. працював у Міністерстві закордонних справ Великобританії, був зв'язаний з англійською розвідкою, є експертом у «радянських справах».

Інший «професор» — Богдан Бочюркін (Карлтонський університет, Канада). Справжнє ім'я і прізвище його — Ростислав Іларіонович Бочюркін, уродженець Тернопільської області, давній активіст емігрантських організацій українських буржуазних націоналістів, постійно співробітничав з ОУН³⁵.

В ідеологічній боротьбі проти Радянського Союзу буржуазні націоналісти використовують велику кількість періодичних видань, які утримуються на кошти імперіалістичних розвідок, зокрема ЦРУ³⁶. Так, на сторінках журналу «Сучасність» (видається в Мюнхені) друкуються еревно творчі махрові націоналісти, які під виглядом «дискусій» амагаються всіляко очорнити досягнення українського народу в усіх алузях суспільного життя і ввести в оману читачів з числа емігрантської інтелігенції.

Фінансована імперіалізмом націоналістична преса не відображає інтересів української трудової еміграції, а є найманою силою імперіалістичної реакції. На її сторінках українські буржуазні націоналісти еодноразово галасували про «спільну долю» українців і євреїв, про «спільних ворогів», про «нерозв'язані українське і єврейське питання» в Радянському Союзі. В націоналістичних газетах «Українське слово», «Вільне слово», «Гомін України», що видаються у Франції та Канаді, містяться заклики до проведення спільних з сіоністами антирадянських акцій³⁷.

В антикомуністичній, антирадянській діяльності українські буржуазні націоналісти поряд з пресою широко використовують засоби радіо-пропаганди. З початку 50-х років, коли «холодна війна» проти СРСР а інших соціалістичних країн досягла апогею, вони одержали значно більше можливостей через радіоцентри капіталістичних країн пропагувати свої ворожі погляди. Найбільший обсяг ідеологічних диверсій проти Радянського Союзу здійснює великий державний радіоцентр США

³⁵ «Правда», 4 грудня 1977 р.

³⁶ Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму, К., 1974, гор. 8.

³⁷ Докладніше про це див.: Правду не здолати, Львів, 1974, стор. 248—249.

«Голос Америки», підпорядкований Центральному інформаційному агентству країни. В «українському» відділі «Голосу Америки» працює ряд махрових націоналістів.

Особлива роль у здійсненні антирадянських ідеологічних диверсій належить радіоцентру «Свобода». В його штаті налічується близько 1,5 тис. співробітників, з яких майже 200 — білоемігранти і зрадники, що втекли з СРСР. Радіостанції «Свободи», розмішені в Мюнхені і на острові Тайвань, ведуть передачі дев'ятьма мовами Радянського Союзу зокрема українською³⁸. В «українському» відділі радіоцентру «Свобода», що знаходиться в Мюнхені, працюють багато націоналістів на чолі з М. Добрянським — одним з керівників контрреволюційної «Української національної ради». Під час другої світової війни він входив до так званого «Українського центрального комітету», створеного гестапо³⁹.

Сіоністи також співробітничали з колишніми гітлерівськими кадрами, що брали участь у масовому знищенні євреїв на окупованих територіях. На радіостанції «Свобода» часто виступають колишні радянські громадяни, що свого часу емігрували до Ізраїлю, — Левін, Гордіна, Маєвський (він же Мирський), Кабачник, Федосеева, Свірський⁴⁰ та інші. Сіоністи, що окопалися в радіоцентрах «Свобода» і «Вільна Європа», використовують їх мікрофони для антирадянської пропаганди, яку маскують базіканням про «демократію», «національний комунізм» тощо. Ізраїльська агентура бере активну участь і в підготовці провокаційних передач радіостанції «Голос Ізраїлю» на соціалістичні країни.

Крім «Свободи», радіопропаганду проти соціалістичних країн провдить радіостанція «Вільна Європа». Обидві ці радіостанції повністю субсидує ЦРУ. Так, у 1979 р. сенат США виділив їм 88 млн. доларів⁴¹.

Українські буржуазні націоналісти, як і сіоністи, покладають великі надії на війну «західних союзників» проти СРСР. Коментуючи зокрема, ратифікацію у 1972 р. договорів ФРН з Радянським Союзом і ПНР, націоналістичні трубадури війни писали: «В наших інтересах не зближення, а конфлікт з Москвою»⁴².

Один з найреакційніших діячів українського буржуазного націоналізму М. Сосновський виношував маячні плани «відторгнення» України від СРСР за допомогою агресивних сил імперіалізму. Він закликав «вільний світ» добиватися того, щоб «наступ на Росію став глобальним». Саме таким шляхом, цинічно заявляв Сосновський, «статус УРСР став би подібним до становища держав-сателітів, а... українська проблема перестала б бути внутріросійською»⁴³. Антинародний характер діяльності українських буржуазних націоналістів свого часу блискуче розкрив відомий партійний і державний діяч УРСР Д. З. Мануїльський. «Український націоналізм, — говорив він, — ніколи не був національним, бо він завжди відображав інтереси чужоземних пануючих класів. Він ніколи не був самостійним, оскільки ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а орієнтувався на багнети іноземців»⁴⁴. Ця характеристика залишається актуальною і понині.

³⁸ М. М. Варварцев. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму, К., 1974, стор. 55.

³⁹ Докладніше про це див.: К. Дмитрук. Безбатченки, Львів, 1972, стор. 38.

⁴⁰ «Коммунист Вооруженных Сил», 1977, № 6, стор. 86.

⁴¹ «Известия», 18 травня 1979 р.

⁴² М. М. Варварцев. Назв. праця, стор. 26.

⁴³ М. Сосновський. Україна на міжнародній арені. 1945—1965, Торонто—Оттава, 1966, стор. 53—54.

⁴⁴ Д. З. Мануїльський. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, Львів, 1945, стор. 39.

На противагу життєвим інтересам народів, що борються за збереження і зміцнення миру, політичні авантюристи, збанкрутілі діячі українського буржуазного націоналізму та сіонізму, вислужуючись перед екстремістськими силами імперіалізму, з маніакальною впертістю закликають до «хрестового походу» проти СРСР. Сіоністи, особливо їх праве крило — «Ліга захисту євреїв», очолювана М. Кахане, відверто закликають «завдати удару по розрядці» міжнародної напруженості і «проводити акції, які можуть не лише розвіяти всі надії на розрядку», а й «втягнути обидві сторони (СРСР і США. — Авт.) в кризу»⁴⁵. Із сторінок «Християнського голосу» та інших зарубіжних уніатських і націоналістичних газет та журналів особливо часто лунають ці войовничі заклики⁴⁶. Ультрареакційна діяльність імперіалістичних «яструбів» типу Б. Голдуотера і Г. Джексона в США, Ф.-Й. Штрауса в ФРН також надихає українську емігрантську контрреволюцію і сіоністських агресорів на нові провокації проти соціалістичних країн.

Нині, в період різкого загострення ідеологічної боротьби, імперіалістична пропаганда намагається будь-якою ціною применшити досягнення ленінської національної політики, фальсифікує миролюбний характер зовнішньої політики Радянського уряду, проводить наклепницьку кампанію проти СРСР та інших соціалістичних країн, проти всіх прогресивних сил сучасності. Неабияку роль у цьому вона відводить своїм лакузам — українським буржуазним націоналістам і сіоністам.

⁴⁵ «США: економіка, політика, ідеологія», 1973, № 3, стор. 50.

⁴⁶ К. Е. Дмитрук. Свастика на сутанах, М., 1976, стор. 183.

Замітки

М. Г. СТАНЧЕВ (Харків)

РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ РАДЯНСЬКОЮ І БОЛГАРСЬКОЮ МОЛОДДЮ

Побудова соціалізму у НРБ і розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР створила сприятливі умови для розширення радянсько-болгарського співробітництва, в якому велику роль відіграла молодь обох країн. ВЛКСМ та його складова

частина — комсомол України — брали активну участь у розвитку радянсько-болгарського культурного співробітництва, тим самим сприяючи розв'язанню багатьох важливих завдань розвинутого соціалізму, інтернаціональному вихованню молоді, її духовному збагаченню.

Комсомольські організації шкіл і вузів УРСР та НРБ обмінювалися молодими вчителями, делегаціями, інформаційними матеріалами, спільно проводили науково-теоретичні і практичні конференції з проблем комсомольської роботи, допомагали в організації науково-дослідної роботи радянських і болгарських студентів. Так, під час проведення «Днів радянської педагогіки» в НРБ в квітні— травні 1962 р. ЦК ВЛКСМ надіслав на адресу ЦК ДКСМ матеріал про досвід роботи комсомольських організацій середніх шкіл і молодих спеціалістів народної освіти¹, а ЦК ЛКСМУ — літературу, яка висвітлює методи роботи педагогів УРСР, а також фотонабір «В школах України»².

Вихованню юнаків та дівчат у дусі пролетарського інтернаціоналізму сприяють клуби радянсько-болгарської дружби, які почали створюватись у школах України на початку 60-х років. Вже в середині 60-х років їх налічувалося близько 1500³. У 1975 р. майже в кожній школі УРСР діяли клуби, кімнати, куточки радянсько-болгарської дружби. Особливо інтенсивну роботу по здійсненню радянсько-болгарських культурних зв'язків проводять шкільні клуби інтернаціональної дружби Одеської, Полтавської, Кіровоградської, Сумської, Ворошиловградської, Київської, Херсонської, Тернопільської, Хмельницької та Ровенської областей. Досвід роботи таких клубів заслуговує схвалення і поширення.

Важливим напрямом у розвитку культурних зв'язків між СРСР і НРБ є взаємодопомога у справі підготовки кадрів спеціалістів, яка здійснюється на основі угод про культурне співробітництво (1956, 1966, 1976 рр.) та про взаємне навчання громадян СРСР і НРБ у вищих навчальних закладах (1952, 1960 рр.)⁴. Радянська вища школа подає Бол-

¹ М. Шинкевич. Другари, единомишленици, братя, София, 1975, стор. 147.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 5110, оп. 1, спр. 1545, арк. 45.

³ Там же, спр. 2092, арк. 7.

⁴ Советско-болгарские отношения. 1948—1970 гг. Документы и материалы, М., 1974, стор. 52, 85, 200; Советско-болгарские отношения. 1971—1976 гг. Документы и материалы, М., 1977, стор. 517.

гарії велику допомогу у підготовці висококваліфікованих спеціалістів. У 1972 р. в нашій країні навчалося близько 2 тис. болгарських студентів і 1 тис. аспірантів⁵.

Багато болгарських юнаків і дівчат здобувало вищу освіту і у вузах України. Лише у 1959—1965 рр. їх закінчили 189 громадян із НРБ⁶, а в 1964—1965 рр. у вузах Києва, Донецька, Одеси і Харкова навчалося більше як 200 болгарських друзів⁷. З 72 болгарських студентів, які закінчили навчання за кордоном у 1964 р., 49 здобули освіту у вузах УРСР⁸; у 1971 р. їх кількість становила понад 400⁹. За 1945—1975 рр. дипломи вузів УРСР одержали 1123 болгарських спеціаліста¹⁰.

Під час навчання в УРСР болгарські комсомольці знайомляться з життям і культурою українського народу, вивчають досвід роботи радянських комсомольців. Комсомольські організації вузів і технікумів організують для болгарських студентів лекції, культпоходи, перегляди кінофільмів, вечори інтернаціональної дружби, відвідування підприємств, культурно-освітніх закладів. Комсомольські організації вузів проводять цю роботу разом з Міністерством вищої і середньої освіти УРСР, Українським відділенням товариства радянсько-болгарської дружби та іншими громадськими організаціями.

В міру розвитку братніх взаємовідносин між ВЛКСМ і ДКСМ розширились і зміцніли зв'язки українських і болгарських комсомольців у різних галузях культури. Результатом розвитку культурного співробітництва комсомолу України і Болгарії є творче зростання молодих діячів літератури і мистецтва, ефективне вирішення проблем естетичного виховання молоді.

В процесі пошуку нових шляхів співробітництва в цій галузі у 1967 р. було створено радянсько-болгарський клуб творчої молоді¹¹. Основним завданням клубу є розвиток і зміцнення зв'язків між молодими творчими силами СРСР і НРБ, популяризація їх досягнень серед молоді і культурної громадськості обох країн¹². Робота радянсько-болгарського клубу привертає увагу творчої молоді соціалістичних країн. Її представники як спостерігачі беруть участь у засіданнях клубу. Під керівництвом ЦК ВЛКСМ і ЦК ДКСМ розробляється програма дальшого вдосконалення роботи цього цікавого творчого об'єднання молодих майстрів культури.

В ряді міст УРСР діють філіали центрального радянсько-болгарського клубу творчої молоді. Так, у червні 1969 р. за ініціативою Одеського обкому комсомолу і Варненського окружного ДКСМ був створений клуб творчої молоді міст-побратимів «Іскра»¹³. При клубі працюють секції образотворчого мистецтва, музики, молодих літераторів і акторів. На честь другого фестивалю дружби радянської і болгарської молоді, який відбувся в 1973 р. в Болгарії, молоді поети і письменники Одеси і Варни підготували збірку віршів і оповідань «Две волны», що вийшла одночасно у видавництвах цих міст¹⁴.

⁵ «Экономическая газета», № 51, грудень 1972 р., стор. 20.

⁶ П. С. Сохань. Социалистический интернационализм в действии, К., 1969, стор. 274.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5110, оп. 1, од. зб. 1445, арк. 55.

⁸ П. С. Сохань. Назв. праця, стор. 274.

⁹ Центральний архів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР (далі: ЦА МВССО УРСР), ф. 4621, оп. 12, од. зб. 1376, арк. 7.

¹⁰ Там же, од. зб. 2983, арк. 26; «Вечірній Київ», 9 грудня 1975 р.

¹¹ Българо-съветска дружба», 1971, № 9, стор. 6.

¹² «Вопросы литературы», № 12, 1971, стор. 272.

¹³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 14, спр. 8; М. І. Чоломбитько. Дружба еднае, К., 1973, стор. 87.

¹⁴ «Комсомольская правда», 16 травня 1973 р.

В 1970 р. в Народній Республіці Болгарії був виданий літературний збірник «Шипка»¹⁵. Це перша книга членів радянсько-болгарського клубу творчої молоді. В результаті продуктивного співробітництва творчої молоді СРСР і Болгарії виникла необхідність створення спільного регулярного друкованого органу. В 1972 р. за рішенням ЦК ВЛКСМ і ЦК ДКСМ почав видаватися радянсько-болгарський літературно-художній і суспільно-політичний альманах «Дружба»¹⁶, який виходить російською і болгарською мовами у видавництвах «Молодая гвардия» (ЦК ВЛКСМ) і «Народна младеж» (ЦК ДКСМ). З 1972 р. по 1977 р. публікувалося 8 випусків цього альманаху, а з 1977 він почав видаватися як регулярний журнал. Журнал відкриває перед молодими талантами обох країн нові горизонти для творчого виявлення, сприяє пропаганді революційних і культурних традицій наших народів, обміну досвідом роботи з творчою молоддю.

Важливою формою культурного співробітництва комсомольців Радянської України і Болгарії є фестивалі дружби радянської і болгарської молоді. В червні 1971 р. за рішенням ЦК ВЛКСМ і ЦК ДКСМ столиці України проходив перший фестиваль дружби радянської і болгарської молоді. Юнаки й дівчата нашої республіки активно готувалися до зустрічі болгарських друзів. У комсомольських організаціях проходили бесіди, демонструвалися фільми про Болгарію, проводились вікторини і конкурси «Як ти знаєш Болгарію?» Так, за ініціативою Полтавського обкому комсомолу в області проходила декада болгарських фільмів. В місті Лубни Полтавської області комітети комсомолу організували зустрічі з групою болгарських робітників, які працювали на будівництві нафтопроводу¹⁷.

Програма фестивалю радянської і болгарської молоді була багатогранною і захоплюючою. У київському палаці піонерів та школярів відбувся спільний семінар на тему: «Марксистсько-ленінське виховання молоді в дусі рішень XXIV з'їзду КПРС та X з'їзду БКП». В Київському університеті, у Спілці письменників УРСР також було проведено семінари, на яких представники радянської і болгарської молоді обговорювали шляхи дальшого розвитку співробітництва між комсомольськими організаціями промислових підприємств, колгоспів, радгоспів та навчальних закладів¹⁸. Підводячи підсумки десятиденного фестивалю дружби і братерства, перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельников відзначив: «Фестиваль у повному розумінні слова можна назвати лабораторією комсомольської роботи, університетом передового досвіду»¹⁹.

Другий фестиваль дружби радянської і болгарської молоді відбувся у травні 1973 р. в Болгарії, третій — у вересні 1975 р. у Мінську. Вони стали великими подіями в житті молодіжних союзів, неабияким святом дружби і єдності нашої молоді. Програми цих зустрічей були надзвичайно широкими, насиченими політичними, культурно-масовими заходами. Фестивалі сприяли зміцненню зв'язків комсомольських ор-

¹⁵ Шипка. Проза. Поезія. Сборник литературных произведений членов советско-болгарского клуба творческой молодежи, М., 1970; «Литературен фронт», 3 грудня 1970 р.

¹⁶ «Дружба». Советско-болгарский лит.-худож. и обществ.-полит. альманах Совместное издание ЦК ВЛКСМ и ЦК ДКСМ. Москва—София. «Молодая гвардия», 1972, вып. I.

¹⁷ «Комсомольское знамя», 3 червня 1971 р.

¹⁸ «Молодь України», 1 липня 1971 р.

¹⁹ «Народна младеж», 23 травня 1971 р.; «Комсомольское знамя», 1 липня 1971 р.

ганізацій, більш широкому обміну інформаційними матеріалами про роботу комсомольських організацій, життя, працю і відпочинок молоді. В цілому фестивалі молоді мають велике значення для розвитку радянсько-болгарського культурного співробітництва, комуністичного виховання, духовного збагачення молодого покоління СРСР і НРБ.

Випробуваною формою культурних зв'язків комсомолу України і Болгарії є співробітництво у розвитку художньої самодіяльності, зумовлене зростанням інтересу до творчості народів братніх соціалістичних країн.

Дружні зв'язки встановилися між самодіяльним хором «Добруджански звуци» Толбухінського округу НРБ і хоровою капелю Палацу культури «Жовтень» заводу «Червона зірка» (місто Кіровоград), завдяки чому значно збагатився досвід роботи обох колективів. Так, влітку 1968 р. в Кіровограді відбувся спільний семінар діячів культури СРСР і НРБ, на якому обговорювались проблеми розвитку хорового самодіяльного мистецтва²⁰. В 1961 р. в Одесі з гастролями побував Варненський ансамбль художньої самодіяльності. В свою чергу одеський колектив художньої самодіяльності студентів їздив до Болгарії²¹.

Успішно діє в селі Добре Вільшанського району Кіровоградської області молодіжний ансамбль «Другарка», який склав свою програму за допомогою болгарських комсомольців²². А Тернопільський обком комсомолу систематично надсилає на адресу Сливенського окружного ДКСМ комплекти грампласток українських народних пісень, а також творів про молодь і Ленінський комсомол²³.

Розвитку художньої самодіяльності української і болгарської молоді сприяло проведення фестивалів народної творчості. Так, Ворошиловградський ОК ЛКСМУ у 1964 р. на честь 20-річчя соціалістичної революції в Болгарії організував фестиваль художньої самодіяльності міста і області на краще виконання пісень і танців Болгарії²⁴. На честь 50-річчя ВЛКСМ в 1968 р. Київський міськом комсомолу спільно з міською радою у справах іноземних студентів провів фестиваль художньої самодіяльності іноземних студентів, що навчаються на Україні. В цьому фестивалі активну участь взяли колективи художньої самодіяльності болгарських студентів. Такі фестивалі відбулися в Одесі, Львові, Донецьку і Харкові²⁵.

Таким чином, у досліджуваній період співробітництво радянських і болгарських комсомольців в галузі культури характеризувалося вдосконаленням його форм і методів, інтернаціоналізацією досвіду комсомольської роботи. Воно створює необхідні умови для активного залучення молоді до культурної спадщини радянського і болгарського народів. У розвитку дружніх зв'язків між комсомолом України і Болгарії дедалі більшу роль відіграють місцеві комсомольські організації, які діють у тісному контакті з державними органами, громадськими організаціями, колективами навчальних закладів, творчих спілок.

Активна участь радянського і болгарського комсомолу у культурному співробітництві сприяє втіленню в життя політики партії, спрямованої на зміцнення дружби народів.

²⁰ «Работническо дело», 23 липня 1969 р.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5110, оп. 1, од. зб. 1445, арк. 14, од. зб. 2062, арк. 55.

²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, д. 553, арк. 34.

²³ «Соціалістична культура», № 4, 1972, стор. 9.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5110, оп. 1, од. зб. 1797, арк. 24.

²⁵ Там же, оп. 12, од. зб. 2251, арк. 25.

В. Д. ЛЕВЧЕНКО (Вінниця)

**СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ
СЕРЕД РОБІТНИКІВ
ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР
(1959—1970 рр.)**

«Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу», — проголошується у новій Конституції Союзу РСР¹. Динамізм роз-

витку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва вимагають підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах.

Авангардну роль у житті нашого суспільства, в ідейно-політичному згуртуванні всього радянського народу навколо Комуністичної партії відіграє робітничий клас. У ході соціалістичного будівництва робітничий клас проявив себе як творець нової держави, нових суспільних відносин, сучасного виробництва.

Робітники цукрової промисловості, як і всі трудівники нашої країни, брали активну участь у виконанні завдань, висунутих ХХІ—ХХІІІ з'їздами КПРС, по створенню матеріально-технічної бази комунізму. У цей період спільними зусиллями робітників цукрової промисловості та інших галузей народного господарства виробнича потужність цукрових заводів у республіці підвищилась до такого рівня, який дозволив значно перевиконати планові завдання семирічки та восьмої п'ятирічки по виробництву цукру. Вже у 1964 р. повністю була задоволена потреба населення нашої країни у цьому важливому продукті харчування.

Трудівники сільського господарства, розгорнувши соціалістичне змагання, у 1965 р. зібрали 43,8 млн. тонн цукрових буряків, а у 1970 р.— 46,3 млн. тонн². Отже, цукрова промисловість була забезпечена сировиною і мала достатню базу для підвищення виробництва цукру.

Робітники цукрової промисловості на відкритих партійних зборах і виробничих нарадах брали соціалістичні зобов'язання по перевиконанню завдань семирічки та восьмої п'ятирічки. Так, на Вінниччині у робітничих колективах народилась ініціатива — прискорити реконструкцію діючих цукрових заводів шляхом взаємодопомоги між ними. Ця ініціатива була схвалена ЦК Компартії України і підтримана трудівниками цукрової промисловості республіки. Проведення реконструкції таким методом прискорило процес нарощування виробничих потужностей і забезпечило перевиконання планів по виробництву цукру.

Друзі вінничан по змаганню — трудівники Хмельницької області — перейняли їх досвід і за період 1959—1965 рр. збільшили потужність цукрових заводів на 80,3 тис. ц добової переробки буряків, тобто на 10 тис. ц більше планового завдання³.

У 1959—1965 рр. робітники промисловості виконували соціалістичні зобов'язання, спрямовані на нарощування виробничих потужностей заводів і зміцнення їх матеріально-технічної бази шляхом впровадження досягнень науки і техніки, використання внутрішніх резервів.

ЦК Компартії України щороку проводив республіканські наради робітників цукрової промисловості, на яких підбивались підсумки соціалістичного змагання і висувалися завдання на найближчий період. Так,

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 7.

² Народне господарство Української РСР в 1965 р., К., 1966, стор. 277; Народне господарство Української РСР в 1970 р., К., 1971, стор. 153.

³ Вінницький обласний державний архів (ВОДА), ф. Р-5042, спр. 157, оп. 16, арк. 252—254.

у квітні 1959 р. у Києві було проведено дводенну нараду українських цукровиків, учасники якої визначили завдання робітників цукрової промисловості на 1959—1965 рр. Виконуючи рішення наради, колективи цукрових заводів переглянули свої можливості і резерви, що дозволило їм набагато скоротити строки введення в експлуатацію нових потужностей.

Велике значення для розвитку промисловості країни на новій технічній основі мав червневий (1959 р.) Пленум ЦК КПРС. Постанова Пленуму «Про роботу партійних і радянських організацій і рад народного господарства по виконанню рішень XXI з'їзду КПРС про прискорення технічного прогресу у промисловості і будівництві»⁴, а також звернення ЦК КПРС до всіх трудящих СРСР ширше розгорнути всенародне соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань семирічного плану, за технічний прогрес стали керівництвом до дії для партійних, комсомольських і профспілкових організацій країни.

У липні 1959 р. у Києві відбувся Пленум ЦК Компартії України, який обговорив питання про завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень червневого Пленуму ЦК КПРС і прийняв постанову, спрямовану на розвиток технічного прогресу в промисловості і будівництві республіки⁵. Прийнята Пленумом постанова сприяла посиленню керівництва партійними організаціями роботою підприємств, соціалістичним змаганням, розвитком технічного прогресу.

Важливу роль у боротьбі за технічний прогрес і перевиконання планових завдань мала постанова Ради Міністрів УРСР та УРРПС, прийнята у серпні 1959 р. З метою підвищення творчої активності і трудової ініціативи працівників промислових підприємств у розв'язанні завдань, висунутих XXI з'їздом КПРС і XX з'їздом Компартії України, було визначено умови організації соціалістичного змагання за дострокове виконання семирічки по всіх показниках. Для переможців встановлювалася нагорода — Перехідний Червоний Прапор Ради Міністрів УРСР та УРРПС і грошова премія.

Одними з перших у цукровій промисловості завоювали Перехідний Червоний прапор Одеський цукрорафінадний завод, Саливонківський цукровий завод Київської області, Антонинський — Хмельницької області⁶.

Обласні комітети партії допомагали у роботі колективам цукрових підприємств. Так, бюро Київського обкому Компартії України у квітні 1961 р. обговорило на засіданні питання «Про підсумки роботи підприємств цукрової промисловості області у 1960—1961 рр. і заходи по поліпшенню роботи цукрових заводів у сезоні 1961—1962 рр.».

На засіданні було відзначено успіхи у нарощуванні виробничих потужностей цукрових заводів і вказано на недоліки, які ще існували у цій справі. У липні 1961 р. після перевірки роботи бурякоцукротресту знову було проведено засідання бюро обкому, присвячене підготовці заводів до сезону цукроваріння. Подібну роботу проводили Вінницький, Волинський, Полтавський, Харківський, Хмельницький обкоми партії⁷.

В результаті поліпшення організаторської, керівної, мобілізуючої діяльності партійних організацій значно підвищилась творча активність трудящих. Робітники внесли чимало пропозицій, що сприяли розвитку

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 7, М., 1971, стор. 520.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 635.

⁶ «Радянська Україна», 13 жовтня 1959 р., 5 лютого 1960 р.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 2270, арк. 113; спр. 2227, арк. 28—117.

технічного прогресу, вдосконаленню виробництва. Колектив робітників Гніванського цукрового заводу Вінницької області у 1959 р. виступив з ініціативою — працювати не менш як 120 діб без зупинки заводу на виварювання випарки (при нормі — 60 діб). Це починання підтримали цукровики інших областей республіки, і у 1965 р. більше третини, а у 1970 р. половина цукрових заводів працювали за цим методом, що дало кожному з них економію робочого часу 1—2 доби на рік. А це означає додаткові тисячі тонн цукру при зниженні його собівартості⁸.

На цукровому заводі «Поділля» Тернопільської області під керівництвом партійної організації широко розгорнувся рух раціоналізаторів і винахідників. Робітники інших заводів виступили із закликом проводити ремонт обладнання та устаткування власними силами. Вони освоїли суміжні професії і самі ремонтували машини, на яких працювали. Це зменшило простої заводів у період соковаріння. Так, якщо у 1958 р. простої становили у середньому на один завод 2,7 доби на рік, то у 1965 р. — 1,83 доби. В результаті зросла продуктивність праці, збільшилось виробництво цукру, знизилась його собівартість.

Партійні організації підприємств цукрової промисловості велику увагу приділяли постійно діючим виробничим нарадам, створюваним при фабзавкомсах, а також виробничим зборам робітників, на яких обговорювалась робота колективів, підбивалися підсумки соцзмагання, пропагувалися нові методи праці, викривалися недоліки, виявлялися внутрішні резерви з метою поліпшення роботи підприємств. Народи сприяли активізації робітників, залученню їх до управління підприємством.

Партійні організації піклувалися про підвищення творчої активності комсомольців і молоді, які брали участь у роботі груп і постів сприяння комітетам партійного контролю, Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів і т. ін. Комсомольці створювали загони «Комсомольського прожектора» на заводах, випускали листівки-блискавки, в яких викривали недоліки у роботі і розповідали про успіхи передовиків виробництва.

Комсомол республіки шефствував над новобудовами цукрової промисловості: Володимир-Волинським заводом на Волині, Олександрівським, Новоукраїнським і Долинським заводами у Кіровоградській області, Кам'янець-Подільським — у Хмельницькій, Борщівським — у Тернопільській, Заплавським — в Одеській області.

Партійні організації цукрових заводів УРСР проводили велику організаторську і ідейно-політичну роботу серед трудівників, виховували їх у дусі свідомого ставлення до праці. Рух за комуністичне ставлення до праці у роки семирічки набув масового характеру. При заводських клубах і Будинках культури створювались школи і групи для ознайомлення робітників з передовими методами роботи. В них виступали інженери, громадські інспектори передового досвіду, ударники комуністичної праці, партійні і радянські відповідальні працівники⁹.

Питання організації руху за комуністичне ставлення до праці, розвитку соціалістичного змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці обговорювались на засіданнях бюро обкомів, райкомів Компартії України і ЛКСМУ, облвиконкомів депутатів трудящих і облпрофсплоку.

Республіканська нарада ударників і представників бригад комуністичної праці, яка відбулася у квітні 1960 р. у Києві, обговорила питан-

⁸ Ежегодник по сахарной промышленности СССР, М., 1967, стор. 589.

⁹ ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 426, арк. 61, 68, 100, 123.

ня «Про роль і завдання бригад і ударників комуністичної праці у боротьбі за дострокове виконання семирічного плану розвитку народного господарства УРСР». Рішення, прийняті на цій нараді, сприяли дальшому розвитку змагання за комуністичне ставлення до праці. Так, на Шепетівському рафінадному заводі цим рухом було охоплено 97% робітників.

Одним з перших серед цукрових заводів Київської області звання «Підприємство комуністичної праці» добився колектив робітників Коханського цукрового заводу¹⁰.

Кращим виробничникам, ударникам комуністичної праці вручалися значки «Відмінник соціалістичного змагання УРСР», Почесні грамоти Президії Верховної Ради УРСР, спеціально встановлені райкомаами партії мандати. Нагородження передовиків проходило в урочистій обстановці.

У боротьбі за підвищення якості продукції велике значення мав розвиток технічної творчості робітників, винахідництва та раціоналізаторства. Партійні організації цукрових заводів залучали робітників та інженерно-технічних працівників до технічної творчості, сприяли створенню первинних організацій Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, громадських конструкторських бюро, бюро економічного аналізу, організували соціалістичне змагання за кращі винахід і раціоналізаторську пропозицію, допомагали впроваджувати їх у виробництво. Результатом цих заходів було зміцнення матеріально-технічної бази підприємств, вдосконалення технології виробництва, підвищення продуктивності праці, а отже, і збільшення виробництва цукру, зниження його собівартості.

Якщо на початку семирічки у цукровій промисловості республіки на кожних 100 робітників у середньому припадало 3 винахідника і раціоналізатора, то у 1970 р.— 6, а на багатьох заводах — 10—12¹¹. Тільки у Подільському економічному районі УРСР у 1959 р. було впроваджено у виробництво 700 винаходів і раціоналізаторських пропозицій з річним економічним ефектом на суму 500 тис. крб., а наприкінці семирічки — 2200 з річним економічним ефектом на суму 1,7 млн. крб.¹²

В результаті впровадження нової техніки, використання внутрішніх резервів у цукровій промисловості УРСР за роки семирічки продуктивність праці підвищилась на 45% при плановому завданні 30—40%, а витрати робочої сили на переробку 100 тонн цукрових буряків зменшилися з 37,1 людино-дня до 25 людино-днів у 1965 р. Виробництво цукру на людино-день зросло з 2,5 ц до 5,3 ц. Вартість валового виробітку у розрахунку на одного робітника галузі підвищився за ці роки з 6,8 тис. крб. до 12,4 тис. крб.¹³

Українська РСР у 1965 р. зайняла перше місце серед розвинутих країн світу по виробництву цукру. Вже у 1964 р. було виконано завдання XXI і XXII з'їздів КПРС — повністю забезпечити цукром трудящих нашої країни.

Розвитку промисловості, підвищенню ролі і творчої активності трудящих в управлінні виробництвом сприяла господарська реформа 1965 р. У січні 1966 р. Рада Міністрів і ВЦРПС прийняли постанову «Про

¹⁰ Київський обласний державний архів, ф. Р-4883, оп. 2, спр. 428, арк. 2—8.

¹¹ ЛА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 28, арк. 20—27: спр. 157, арк. 36.

¹² ВОДА. ф. Р-5042. оп. 16, спр. 340, арк. 5, 15, 28, 132—191.

¹³ Архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості, ф. 25, спр. 65.

дальший розвиток соціалістичного змагання у зв'язку з перебудовою управління промисловістю»¹⁴.

У роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.) соціалістичне змагання серед робітників підприємств цукрової промисловості розгорнулося ще ширше. Великим стимулом для підвищення трудової активності має було святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. У січні 1967 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», в якій закликав всіх трудящих Радянського Союзу відзначити цей славний ювілей новими трудовими звершеннями.

Партійні, комсомольські і профспілкові організації проводили велику ідейно-виховну роботу серед робітників. У грудні 1966 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про роботу парторганізацій Тульської області по вихованню соціалістичної дисципліни праці у колективах промислових підприємств і будов»¹⁵. Цей документ найвищого партійного органу широко обговорювався на відкритих партійних зборах робітничих колективів республіки, які розробили конкретні заходи по зміцненню трудової дисципліни, підвищенню продуктивності праці.

Колектив Городоцького цукрового комбінату Хмельницької області очолив змагання цукровиків республіки за гідну зустріч 50-річного ювілею Великого Жовтня і дострокове виконання завдань восьмої п'ятирічки. Партійна організація Городоцького заводу провела велику роботу по мобілізації колективу на виконання прийнятих соціалістичних зобов'язань. Підсумки змагання підбивалися щодня. Регулярно проводились виробничі наради, відкриті партійні збори, засідання парткому на яких вказувалося на недоліки у роботі, відзначалися успіхи, виявлялися внутрішні резерви для збільшення виробництва цукру¹⁶.

У результаті високої політичної і трудової активності всіх працівників, керованих партійною організацією, колектив Городоцького заводу добився найвищих показників серед цукрових підприємств УРСР. Так, за 10 місяців 1967 р. план по виробництву цукру було виконано на 113,6%, собівартість його знизилась на 3,2%, продуктивність праці підвищилася на 6,6%¹⁷.

Підсумки соціалістичного змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня було підбито у жовтні 1967 р. За 10 місяців 1967 р. у республіці було вироблено 790,1 тис. тонн цукру при плановому завданні — 727 тис. тонн. Втрати цукру при його виробництві скоротилися на 0,01%, у виробництві патоки — на 0,17%.

У липні 1968 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». У грудні 1969 р. були опубліковані Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Керуючись цими важливими партійними документами, партійні організації широко розгорнули ідейно-політичну і організаторську роботу серед трудящих. На партійних, комсомольських, профспілкових зборах робітники брали на себе підвищені соціалістичні зобов'язання до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Ініціаторами у цій справі виступали комуністи, які показували зразки самовідданої праці.

¹⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, М., 1968 стор. 12.

¹⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9 М., 1972, стор. 157.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, стр. 382, арк. 233.

¹⁷ «Радянське Поділля», 13 листопада 1970 р.

У ході боротьби за виконання соціалістичних зобов'язань на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна робітники цукрової промисловості внесли багато цінних пропозицій по вдосконаленню роботи цукрових заводів. Так, Герой Соціалістичної Праці механік Турбовського цукрового заводу Вінниччини В. Р. Маєвський виступив з ініціативою проводити ремонт підприємства власними силами і здавати продукцію з першого пред'явлення. Цей метод став застосовуватися на заводах Вінниччини, а потім поширився по всій республіці, що сприяло прискоренню проведення ремонтних робіт, підвищенню їх якості.

Серед робітничих колективів все ширше розгортався рух за комуністичне ставлення до праці. Робітники цукрової промисловості активно боролися за економію матеріалів і сировини, за найшвидше впровадження нової техніки. Великих успіхів у цій справі досягли робітничі колективи Ободівського і Уладівського цукрових заводів Вінницької області. Серед передовиків соціалістичного змагання на підприємствах цукрової промисловості Вінницької області слід назвати слюсарів І. Бадику, В. Остапшина, К. Сагнавського. Прикладом для всіх робітників може бути слюсар-наладчик Герой Соціалістичної Праці, заслужений раціоналізатор УРСР, кавалер ордена Леніна, депутат Верховної Ради УРСР А. О. Мушинський¹⁸.

У змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна переможцями у цукровій промисловості було визнано колективи Саливонківського заводу Київської області, Іллінецького — Вінницької, Старокостянтинівського — Хмельницької області.

У Черкаській області кращим був Іваньківський цукровий завод, нагороджений Ленінською Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів і ВЦРПС, а також Дипломом Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Завод внесено у Ленінську книгу Трудової Слави Міністерства харчової промисловості СРСР і у Книгу Трудової Слави обкому Компартії України, облвиконкому і облпрофради. Значною мірою цей успіх залежав від роботи партійної організації, яка очолювала соціалістичне змагання, контролювала його виконання, здійснювала допомогу раціоналізаторам і винахідникам, виховувала у робітників комуністичне ставлення до праці. На цьому заводі вперше у республіці було впроваджено нові центрифуги АПН-1250. В результаті здійснення раціоналізаторських пропозицій робітників центрифуги було вдосконалено, і вони стали широко застосовуватися у цукровій промисловості. В цьому велика заслуга головного інженера заводу комуніста О. Мартиненка, електрозварника М. І. Луценка, завідуючого механічною майстернею Ф. І. Солонька та інших.

У ході змагання на честь Ленінського ювілею докорінно змінилася технічна оснащеність заводів і умови праці робітників на підприємствах цукрової промисловості республіки. Більш як на 400 дільницях було впроваджено автоматизацію, повністю ліквідовано тяжку ручну працю, на 100% механізовано розвантаження цукрових буряків¹⁹. Значно зміцнилася матеріально-технічна база цукрової промисловості.

Підсумки соціалістичного змагання і зобов'язань по виконанню плану восьмої п'ятирічки показали, що за п'ятиріччя в республіці значно збільшилося виробництво цукру з буряків. Виробнича потужність підприємств цукрової промисловості зросла на 44,4 тис. тонн добової переробки цукрових буряків проти 39,7 тис. тонн за планом. Це дозволи-

¹⁸ «Вінницька правда», 27 березня 1970 р.; 3 квітня 1970 р.

¹⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 164, оп. 5, спр. 96, арк. 6—11.

ло збільшити середньорічний виробіток цукру у порівнянні з попереднім п'ятиріччям на 29,9% і скоротити тривалість сезону цукроваріння. План виробництва цукру було виконано на 103%²⁰.

Отже, в результаті соціалістичного змагання завдання XXI—XXIII з'їздів Компартії України по розвитку цукрової промисловості УРСР та збільшенню виробництва цукру було виконано. Успіхи, досягнуті трудівниками у роки семирічки і восьмої п'ятирічки, — результат великої спрямовуючої і організуючої роботи Комуністичної партії.

²⁰ Там же.

В. І. ЛЯХ (Макіївка)

**КІЛЬКІСНЕ І ЯКІСНЕ ЗРОСТАННЯ
РЯДІВ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ
В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ**

Найважливішим показником успішної діяльності ВЛКСМ, її авторитету серед молоді, обов'язковою умовою організаційного зміцнення комсомолу є постійне зростання рядів Спілки.

«Завдання Спілки молоді, — говорив В. І. Ленін у промові на III з'їзді РКСМ, — поставити свою практичну діяльність так, щоб, навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів»¹. Керуючись настановами Володимира Ілліча, партія проявляла завжди турботу про якісне зростання рядів комсомолу, про забезпечення добору з числа кращих його представників поповнення у ряди партії.

Вивчення питання кількісного і якісного складу рядів ЛКСМУ — одного з найбільших і бойових загонів ВЛКСМ у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) має наукове і практичне значення.

На 1 січня 1933 р. в рядах ЛКСМУ налічувалось 927 815 членів і кандидатів ВЛКСМ, 1934 р. — 743 970, 1935 р. — 709 548, 1936 р. — 729 910, 1937 р. — 881 419². Скорочення кількості членів ЛКСМУ пояснюється тим, що у 1932 р. відбувся обмін комсомольських квитків. Було встановлено єдиний зразок комсомольського квитка і єдиний загальносоюзний облік членів ВЛКСМ.

У ході цієї важливої політичної кампанії комсомольські організації звільнилися від молодих людей, які випадково потрапили в їх ряди. Частина членів ВЛКСМ, яка працювала на транспорті перевели на облік у політвідділи залізниць, з обліку зняли переростків, виключених з рядів Спілки. Під час підготовки і проведення обміну комсомольських квитків були виявлені і усунені недоліки в роботі комітетів комсомолу (приписки кількості членів організації у звітах, відсутність необхідної документації та ін.). В результаті проведеної роботи, наприклад, Вінницька ЛКСМУ зменшилась на 15 561 чол. (14,3% від загальної кількості членів ВЛКСМ), Дніпропетровська міська КСМ організація — на 8140 чол.³ В республіці склад ЛКСМУ скоротився з 1 154 554 членів ВЛКСМ у 1932 р. до 709 548 чол. у 1935 р.⁴

Починаючи з 1935 р. відбувається зростання рядів ВЛКСМ. Комсомольські організації республіки провадили значну роботу щодо вступу

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 294.

² ЛКСМ України в цифрах і фактах, К., 1978, стор. 26.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 59, арк. 76; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 4, спр. 219, арк. 1—9.

⁴ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 26.

передової радянської молоді в ряди Спілки молоді. Питання регулювання зростання рядів ВЛКСМ розглядались на конференціях, пленумах, бюро Центрального Комітету, обкомів, міськкомів, райкомів ЛКСМУ. Ці питання обговорювались також на нарадах, семінарах. Вони були завжди в центрі уваги партійних організацій.

Значне поповнення рядів ВЛКСМ спостерігалось у 1937 р. Це пояснюється тим, що на кінець другої п'ятирічки в СРСР в основному було побудовано соціалізм, склалась соціальна і ідейно-політична єдність народу, що сприяло розширенню соціальної бази комсомолу за рахунок передової, політично грамотної частини радянської молоді. Це записано і в Статуті ВЛКСМ, прийнятому X з'їздом комсомолу (квітень 1936 р.): «В члени комсомолу приймається передова, перевірена, віддана Радянській владі молодь з числа робітників, селян і службовців»⁵. Кандидатський стаж встановлювався лише для молоді недостатньо підготовленої до вступу в ряди ВЛКСМ.

У 1935 р. республіканська комсомольська організація прийняла в члени ВЛКСМ 140 801 чол., 1936 р.— 211 753⁶. Серед нового поповнення половину становили колгоспники, третю частину — робітники. У 1937 р. значно збільшився процент учнів, студентів і службовців у складі ЛКСМУ. Одночасно з кількісним зростанням рядів комсомолу збільшувалась і кількість первинних організацій ЛКСМУ. Якщо в 1933 р. їх налічувалось 26 394, то на 1 січня 1938 р.— 43 346⁷. Найбільша кількість їх діяла в промислових центрах — Харківській, Київській, Дніпропетровській, Вінницькій і Донецькій областях⁸.

Зростання рядів ВЛКСМ органічно зв'язано з якісним складом Спілки молоді, ідейним і політичним її зміцненням.

В результаті перемоги соціалізму в СРСР, якісних змін в класовій структурі нашого суспільства Спілка молоді перетворилася в організацію, яка об'єднувала в своїх рядах передову частину представників усіх соціальних категорій і груп радянської молоді. При цьому основною соціальною базою зростання ВЛКСМ була робітнича молодь, яка в роки другої п'ятирічки з року в рік становила дедалі більший процент. У 1933 р., наприклад, у вугільній промисловості працювало молоді 43,2% (до загальної кількості робітників), чорній металургії — 36,3, машинобудуванні — 32, залізорудній промисловості — 44,8%. Як відзначалось на XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.), від загальної кількості молоді, яка працювала в провідних галузях промисловості 45% були членами ВЛКСМ⁹. За рахунок кращої частини неспілкової робітничої молоді поповнювались комсомольські організації виробничих колективів. Про це свідчать такі дані: якщо в 1933 р. в ряди ЛКСМУ з числа робітничої молоді прийняли 26 507 чол., то в 1935 р. — 35 194 чол.¹⁰

У роки другої п'ятирічки завершилась суцільна колективізація сільського господарства, у здійсненні якої активну участь брав бойовий авангард молоді — комсомол. У 1933 р. у сільськогосподарському ви-

⁵ Товарищ комсомол. Документи съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ, 1918—1968 гг., т. I, М., 1969, стор. 537.

⁶ ЛКСМУ в цифрах, К., 1936, стор. 23.

⁷ ЛКСМУ України в цифрах і фактах, стор. 23.

⁸ Ю. В. Бабко, В. С. Михайлюк. Количественный и качественный состав комсомола Украины в годы борьбы за построение социализма в СССР (1921—1937 гг.).— В кн. Позывные истории. Вып. 4, М., 1975, стор. 91.

⁹ ПА ЦК при ЦК Компартии Украины, ф. 7, оп. 1, спр. 1040, арк. 9; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 447.

¹⁰ П. П. Михайлюк. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.), Львов, 1966, стор. 34.

робництві працювало 250 тис. членів ВЛКСМ¹¹. Якщо у тому ж році було прийнято в ряди комсомолу 44,2 тис. молодих трудівників колгоспних ланів, то в 1935 р.— 65,2 тис., 1936 р.— понад 86,4 тис.¹²

У роки другої п'ятирічки значні зміни відбулися в культурному житті республіки. Збільшилась мережа шкіл, технікумів, інститутів, університетів, наукових установ, зросла в них кількість учнів, студентів, наукових співробітників. Все це розширяло базу для поповнення рядів ЛКСМУ за рахунок кращих представників цієї категорії молоді. Так, у 1933 р. ЛКСМУ налічувала 165 336 учнів (17,8% усього складу ЛКСМУ), а у 1937 р.— понад 170 000 (19,2%). У вузах України за період з 1931 по 1937 рр. кількість членів ВЛКСМ збільшилась у 2,5 раза. На протязі 1931—1935 рр. вузи республіки закінчили 51,7 тис. комсомольців¹³.

У досліджуваній період зростання рядів ЛКСМУ супроводжувалося дальшим зміцненням і розширенням багатонаціональної основи комсомолу, його інтернаціональної єдності. Так, у складі ЛКСМУ на 1 січня 1936 р. стояло на обліку: українців — 537 781, росіян — 91 729, білорусів — 2 053, молдаван — 4 536, інших національностей — 94 540¹⁴.

Відбулися за роки другої п'ятирічки глибокі зміни у віковому складі ЛКСМУ. Старий Статут ВЛКСМ передбачав членство комсомолу з 14 до 23 років, а Статут ВЛКСМ 1936 р.— з 15 до 26 років. Якщо на 1 січня 1933 р. в рядах ЛКСМУ налічувалось 21,6% комсомольців 14—17 років, 42,3% — 18—20 років, 22% — 21—22 років, 14,1% — 23 років і старше, то на той же період 1936 р., відповідно, — 12,1, 29,6, 28,8, 29,5%¹⁵. «Подорослення» в рядах комсомолу означало, що в його поповнення влилися зрілі, кваліфіковані представники молоді, яка зайнята на найважливіших ділянках соціалістичного будівництва.

Одним з показників якісного складу ЛКСМУ є підвищення загальноосвітнього рівня членів Спілки. IX з'їзд ЛКСМУ відзначав, якщо в 1932 р. серед секретарів райкомів комсомолу з початковою освітою працювало 84,2%, то на квітень 1936 р.— 19%, серед секретарів міських комів, відповідно, — 50% і 6,5%¹⁶.

Кількісне зростання рядів ВЛКСМ, його якісне зміцнення, активна участь комсомольців у виконанні завдань другої п'ятирічки, комуністичне виховання неспілкової молоді були основними критеріями підвищення боєздатності комсомольських рядів. Комуністична партія дбала про те, щоб кращі вихованці Ленінської Спілки молоді вливалися в ряди комуністів. З 1 листопада 1936 р. по 1 січня 1938 р. республіканська партійна організація прийняла в кандидати ВКП(б) 1532 комсомольця (44,8% до загальної кількості всіх прийнятих по Україні в партію), з кандидатів у члени партії — 954 члена ВЛКСМ (23,8%)¹⁷.

Кількісне зростання рядів ВЛКСМ, поліпшення його якісного складу сприяло згуртуванню, організованості, підвищенню бойовитості, авторитету Спілки молоді. Це було головною умовою успішної діяльності комсомолу, як авангарду радянської молоді, надійного помічника і резерва Комуністичної партії в будівництві соціалізму.

¹¹ Там же, стор. 227.

¹² Там же, стор. 233.

¹³ В. Бабко, В. С. Михайлюк, Назв. праця, стор. 97.

¹⁴ ЛКСМУ в цифрах, стор. 26.

¹⁵ Ю. В. Бабко, В. С. Михайлюк, Назв. праця, стор. 101.

¹⁶ IX съезд ЛКСМУ. 2—8 апреля 1936 г. С. И. Андреев. Отчетный доклад, Х., 1936, стор. 10.

¹⁷ Ю. В. Бабко, В. С. Михайлюк, Назв. праця, стор. 102.

М. В. ЛЯХОВИЧ (Чернівці)

**СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
З КЛАСОВОЮ БОРТЬБЮ
ЗАЛІЗНИЧНИКІВ І НАФТОВИКІВ
РУМУНІЇ**

Виступи румунського пролетаріату проти посилення експлуатації, що мали місце на початку 1933 р., розгорнулися на фоні світової економічної кризи, яка охопила й економіку Румунії. Так, у 1933 р., порівняно з 1928 р., обсяг промислової продукції в країні скоротився на

50%, зокрема виробництво чавуну — на 73%, сталі — на 43%, продукції деревообробної промисловості — на 77%, а вартість сільськогосподарської продукції — з 105,3 млрд. лей у 1929 р. до 46,4 млрд. лей у 1931 р.¹⁻³

Економічна криза супроводжувалася кризою політичною, що знайшло вияв у частій зміні урядів, розпаді буржуазних політичних партій, встановленні в країні диктатури короля тощо.

Румунська буржуазія разом з власниками іноземних монополій розгорнула наступ на життєвий рівень народних мас, насамперед робітничого класу.

Комуністична партія Румунії, застосовуючи розроблені її V з'їздом стратегію і тактику, добилася у 1932 р. значних успіхів в організації політичної та економічної боротьби трудящих. Зокрема, під її керівництвом єдиним фронтом проти наступу підприємців виступили робітники залізничних майстерень Бухареста, Ясс, Клужа і нафтовики Плоєшти. Вони рішуче протестували проти значного погіршення становища робітничого класу, викликаного прийняттям так званого «Женевського плану», автори якого нав'язували трудящим нову «жертвенну криву», тобто скорочення заробітної плати і пенсій на 10—12,5%⁴. Як зазначав травневий (1933 р.) Пленум ЦК КПР, «це боляче вдарило по всіх верствах трудящих Румунії»⁵.

17 січня 1933 р. дирекція залізниць, керуючись «Женевським планом», прийняла рішення про зниження заробітної плати, хоч трохи раніше вона вже була зменшена на 30%. 28 січня дирекція залізничних майстерень Бухареста відмовилася виплатити навіть урізану заробітну плату. У відповідь на це більш як 5 тис. чол. не вийшли на роботу і створили так званий комітет дії, який розробив вимоги до адміністрації — не лише припинити зменшення заробітної плати, а й підвищити її на 40%, припинити звільнення тощо. Водночас було висунуто важливу політичну вимогу — визнати комітет дії майстерень⁶. Після відмови підприємців задовольнити ці вимоги комітет дії, в якому переважали комуністи, розпочав 2 лютого страйк. У ході останнього виник страйковий комітет з 250 робітників, було обрано його виконавчий орган і створено гвардію самозахисту.

Страйк залізничників столиці підтримали їх колеги за професією з Ясс, Клужа, Галаца та інших міст. На боротьбу за свої права піднялися нафтовики, гірники області Клуж, металурги та шахтарі Арада, Решиці, Аніни. Наприкінці січня у відповідь на звільнення застрайкували робітники нафтоочисного заводу «Астра-Ромине», до них приєдналися

¹⁻³ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C. C. al P. C. R. (далі — AISISP). Cota Ab XIII-2; Anuarul statistic al României 1937 și 1938, стор. 449—450; N. P. Arcadian. Industrializarea României. Ed. II, București, 1936, стор. 216.

⁴ «Dimineața», 19 січня 1933 р.

⁵ AISISP. Cota Ab XVII—2, inv. 618.

⁶ Arhiva C. C. al P. C. R., f. 1, d. 11, f. 9—13.

робітники заводів «Оріон», «Ромине-Американа», «Унірія», «Дачія-Ромине» та інших підприємств⁷.

Великий розмах виступів румунського пролетаріату змусив підприємців піти на деякі поступки, навіть визнати комітети дії. Проте це був лише маневр капіталістів. Так, у районі Долини Прахови вони запросили нібито для ведення переговорів представників страйкуючих і передали їх військовому командуванню для відправки у в'язницю Плоешті. Цей негідний вчинок власників промислів викликав хвилюючу обурення нафтовиків Долини Прахови, які майже добу штурмували поліцейський участок і все ж добилися звільнення своїх товаришів⁸.

Уряд поспішив на допомогу підприємцям, запровадивши в найбільших промислових центрах і районах стан облоги. Водночас він видав розпорядження про розгром революційних організацій трудящих і арешт членів створених ними комітетів⁹. На підприємства вводилися війська, було заборонено будь-які збори. Плани реакції досить недвозначно розкрив у своїй заяві в парламенті прем'єр-міністр Вайда-Зоевод. «Потрібно врятувати країну, переступити через усі закони, через усі порядки, через усі конституції,— сказав він.— Нехай буде диктатура, але країну (читай: владу експлуататорів. — М. Л.) потрібно врятувати»¹⁰.

Пленум ЦК КПР, який відбувся 9 лютого 1933 р., проаналізувавши становище, що склалося, закликав робітників рішуче переходити від економічних виступів до загальної боротьби проти антинародної політики уряду, оскільки інакше вони не доб'ються задоволення своїх вимог. Пленум накреслив завдання партії по керівництву боротьбою пролетаріату¹¹.

Буржуазія, в свою чергу, підбадьорена заявою прем'єра і практичними заходами уряду, перейшла у наступ. Вона відмовилася виконувати всі свої обіцянки, дані під час січнево-лютневих страйків. У ніч на 12 лютого було проведено масові арешти комуністів і активістів страйкових комітетів та комітетів дії. Всього заарештовано 1600 чол., зокрема 13 керівних діячів КПР¹².

У відповідь на терор властей Комуністична партія закликала до проведення нового страйку. 13 лютого знову припинили роботу залізничники Клужа. Вони організовано зайняли майстерні, телефонну станцію, обрали страйковий комітет з 50 чол.¹³ Їх підтримали робітники фабрик «Дермата», «Трансільванія» та інших підприємств міста. Спільними зусиллями страйкарі протягом двох днів чинили впертий опір посланним проти них військам¹⁴. 14 лютого застрайкували залізничники Ясс. Їх боротьбою керував місцевий комітет КПР на чолі з Іліє Пінтіліє¹⁵. Кульмінаційним моментом боротьби став виступ робітників залізничних майстерень «Гривиці» у Бухаресті. Вранці 15 лютого понад 5 тис. з них, дізнавшись про остаточну відмову підприємців виконати обіцянки, дані 2 лютого, а також про арешт своїх товаришів, оголосили

⁷ Там же, f. 5, d. 807, f. 93, 1189; f. 79, d. 7606, f. 93; "Scinteia", 1 лютого 1933 р.

⁸ "Dimineața", 3 лютого 1933 р.

⁹ "Dimineața", 6 лютого 1933 р.

¹⁰ "Dezbaterile Adunării deputaților", 1933 (15 noiembrie 1932—20 februarie 1933), стор. 932.

¹¹ AISISP. Cota Ab XVII—4. Rezoluția P. C. R. din 9 februarie 1933.

¹² Arhiva C. C. al P. C. R., f. 1, d. 156, f. 50.

¹³ Там же, f. 5, d. 946, f. 210, 258.

¹⁴ AISISP. Cota Ab XVIII—2, inv. 731.

¹⁵ "Lumea", 15 лютого 1933 р.

страйк. Крім виконання раніше висунутих вимог, вони вимагали негайного звільнення заарештованих, скасування стану облоги, дозволу на відновлення діяльності профспілки¹⁶. Головою страйкового комітету було обрано комуніста Костянтина Дончу.

Вечері того ж дня поблизу цього підприємства зібралося майже 10 тис. чол., які заявили про солідарність з страйкарями, проголосували політичні лозунги: «Геть стан облоги!», «Звільнити заарештованих!», «Хай живе Комуністична партія!», «Хай живе єдиний робітничий фронт!». Майстерні, зайняті робітниками, перетворилися, по суті, на повстанський табір. Підступи до них охороняли робітничі патрулі. На вулицях, які вели до майстерень, зводилися барикади. Кинувши проти робітників велику кількість жандармів і солдатів, власті розраховували швидко придушити страйк. Проте серед солдатів почали точитися розмови про необхідність перейти на бік робітників. Один з солдатів 15-го піхотного полку за подібну агітацію був розстріляний на місці, а весь полк замінений більш надійним¹⁷. Однак навіть такі драконівські заходи майже не допомагали, оскільки 40 солдатів нового, 21-го піхотного полку відмовилися стріляти в робітників¹⁸.

Лише вранці 16 лютого війська розпочали справжній штурм майстерень. При цьому сотні робітників було вбито і поранено, понад 2 тис. заарештовано і кинуте до в'язниці¹⁹. «Робітники зазнали поразки, — писала «Скінтейя», — але їх бойовий дух не зломлено»²⁰.

Буржуазно-поміщицький уряд потопив у крові виступ пролетаріату Румунії, а його керівників засудив до тривалих строків ув'язнення. Проте широкий народні маси щиро співчували засудженим, були на їх боці. Робітничий клас Румунії в той час ще раз відчув життєдайну силу пролетарського інтернаціоналізму, який знайшов відображення в солідарності трудящих багатьох країн з його революційною боротьбою. Хвиля демонстрацій і мітингів протесту проти розстрілу гривицьких робітників і судової розправи над ними прокотилася по всій країні і за кордоном.

Визначну роль в активізації виступів світової громадськості на підтримку румунських робітників відіграли міжнародні революційні й демократичні організації. «Могутній голос інтернаціональної солідарності, — зазначав орган Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, — повинен звучати ще сильніше в період оскарження судового рішення. Лише могутня хвиля протесту в усьому світі може змусити катів, які переступили всі межі, взятися за розум і полегшити становище революціонерів Румунії»²¹.

Боротьбу румунського пролетаріату проти своїх гнобителів всіляко підтримували й трудящі Радянського Союзу. Виражаючи їх почуття солідарності з братами по класу і протестуючи проти політики терору та насильств, здійснюваної правителями Румунії, радянські газети «Правда», «Известия», «Труд», «Гудок» та інші публікували численні статті, репортажі, листи та інформації про розвиток подій у цій країні. На їх сторінках розкривалися причини економічної кризи, що охопила Румунію, і революційного піднесення, яке вона викликала. Зокрема, «Правда» у статті «Класові бої в Румунії», оцінюючи соціально-еконо-

¹⁶ "Scinteia", 15—28 лютого 1933 р.; AISISP. Cota Ab XVIII—2, inv. 731, стор. 4.

¹⁷ AISISP. Cota Ab XVIII—56.

¹⁸ "Tinarul leninist", № 3, лютий 1933 р.

¹⁹ "Scinteia", 15—28 лютого 1933 р.; Arhiva C. C. al P. C. R., f. 68, d. 9137, f. 17—21.

²⁰ "Scinteia", 15—28 лютого 1933 р.

²¹ «Интернационал молодежи», 1934, № 2, стор. 47.

мічні умови, які спричинили виступи робітників, писала: «1933 рік став для Румунії роком небувалого загострення класової боротьби в умовах повного розвалу народного господарства країни. Протягом 1932 р. проходило згортання слабкої румунської промисловості, а паралельно з цим здійснювався нещадний наступ на злиднений життєвий рівень робітничого класу»²².

Трохи раніше, коли революційні виступи в Румунії лише набирали сили, «Правда» у статті «Військові польові суди в Румунії» зазначала, що, розвиваючись в умовах відсталого економіки, залежної від іноземного капіталу і феодалних пережитків, криза важким тягарем лягає на плечі трудящих. А це, в свою чергу, впливало на піднесення страйкового руху, який охопив основні загони румунського пролетаріату: залізничників, металургів і нафтовиків. У зв'язку з цим, дійшла висновку газета, «Румунія стоїть перед дальшим загостренням класових суперечностей»²³.

На підтримку боротьби румунського робітничого класу проти експлуататорів рішуче виступали й трудящі Радянської України. Республіканські видання «Комуніст», «Вісті», «Комсомолец України», «Пролетарий», розкриваючи злочинні дії румунської буржуазії, показували важке становище робітничого класу, розповідали про його виступи проти гнобителів, за надання політичних прав²⁴.

Радянська преса висвітлювала різноманітні форми боротьби румунських робітників, зокрема такі, як захоплення ними фабрик і заводів, солідарність пролетарів інших підприємств із страйкарями, охорона підприємств, колективи яких страйкували, робітниками, жінками, молоддю, щоб не допустити туди поліцію і жандармів. Інколи справа доходила навіть «до взяття штурмом робітниками поліцейських дільниць, до братання армії з робітниками»²⁵ тощо.

Особливу увагу приділяли газети класовим боям робітників бухарестських залізничних майстерень «Гривиці». «Правда», наприклад, підкреслювала, що цим «подіям, безсумнівно, судилося відіграти вирішальну роль в історії румунського народу»²⁶.

У спеціальной добірці «Подорожці барикадних боїв у Бухаресті» «Труд» високо оцінював виступ залізничників, які «наполягали на своїх вимогах і рішуче відмовилися залишити майстерні до повного задоволення їх вимог... Робітники боролися з нечуваною завзятістю»²⁷. На сторінках «Труда» розповідалося про класову солідарність пролетарів румунської столиці з братами-залізничниками. На заклик залізничних гудків «все нові й нові маси збиралися до району боїв, які викликали величезне збудження населення всього міста»²⁸.

Газета радянських залізничників «Гудок» у статті «Залізничники Румунії на передовій лінії класової боротьби» звертала увагу на те, що румунські робітники не обмежувалися прийняттям резолюцій та вуличними демонстраціями, а переходили до активних, революційних методів боротьби²⁹.

Широкий відгук знайшли барикадні бої 15—16 лютого 1933 р. й на Україні. Про це свідчили матеріали газет «Вісті», «Комуніст», «Про-

²² «Правда», 19 лютого 1933 р.

²³ «Правда», 6 лютого 1933 р.

²⁴ «Комуніст», 5, 6, 12 лютого 1933 р.; «Вісті», 4, 16, 17 лютого 1933 р.; «Комсомолец України», 5, 6, 8, 9 лютого 1933 р.; «Пролетарий», 8, 9 лютого 1933 р.

²⁵ «Правда», 13 лютого 1933 р.

²⁶ Там же.

²⁷ «Труд», 18 лютого 1933 р.

²⁸ «Труд», 17 лютого 1933 р.

²⁹ «Гудок», 20 лютого 1933 р.

летарий», «Колгоспне село». «Вісті», наприклад, у статтях «Румунський пролетаріат на барикадах», «Бухарестська «Червона Пресня» детально знайомили читачів з подіями в Румунії³⁰. Орган ЦК КП(б)У «Комуніст» рішуче засуджував репресії правлячих кіл проти робітників і писав, що панівні верстви Румунії боялись, щоб криваві події в Бухаресті не стали початком повстання в усій країні, як було у 1907 р., а тому шукали вихід у посиленні терору³¹.

Радянська преса підкреслювала, що виступ 15—16 лютого 1933 р. мав яскраво виражений політичний характер. Під час боїв робітники залізничних майстерень «Гривиця», підтримані пролетарями інших підприємств, діяли як борці за політичні права для всіх трудящих. Події лютого 1933 р. стали хорошою школою на майбутнє, школою переможної боротьби всього пролетаріату країни під керівництвом Комуністичної партії в союзі з селянськими масами³².

Громадськість Країни Рад на зборах і мітингах, які проходили в багатьох містах та селах, висловлювала глибоке обурення судовою розправою над учасниками страйків у Румунії. Протягом усього 1933 р. на сторінках радянських газет вміщувалися різноманітні матеріали про мужню поведінку підсудних, їх підтримку в країні і за кордоном. Водночас наша преса показувала, що на суді була остаточно спростована провокаційна версія про якихось «агентів Москви», що буцімто «спроковували» румунських залізничників до виступу³³.

В ході судових засідань крок за кроком розкривалася страхітлива картина визиску трудящих, який і став справжньою причиною страйкової боротьби.

Радянська преса, виражаючи волю усіх трудящих СРСР, засуджувала жорстокий вирок, винесений керівникам страйкарів, який свідчив про «тваринний страх румунської буржуазії за своє майбутнє» і переслідував єдину мету — «знякати робітничий клас Румунії»³⁴. Проте буржуазія помилилась у своїх розрахунках. Новою хвилею страйкових боїв, демонстрацій, «зміцненням єдиного фронту боротьби проти кривавої влади капіталу і бояр» відповів пролетаріат Румунії «на підлий акт помсти румунської буржуазії»³⁵.

Під тиском румунської, а також світової громадської думки, зокрема радянської, вирок від 20 серпня 1933 р. було відмінено і призначено перегляд справи. Але разом з тим правителі Румунії вирішили «виправити помилку» й провести новий процес за закритими дверима. Судові засідання проходили у віддаленому місті Крайові під охороною великої кількості військ, а до залу засідань допустили лише кількох журналістів³⁶.

Проте подібні заходи не дали бажаних результатів. З Бухареста до Крайови виїхало 400 робітників і представників трудової інтелігенції, які прагнули дати на суді показання. На вагонах, у яких їхали добровільні захисники підсудних, було встановлено транспаранти: «Ми вимагаємо свободи нашим братам!»³⁷.

Завдяки мужній поведінці підсудних суд у Крайові перетворився на процес проти буржуазно-поміщицького ладу.

³⁰ «Вісті», 18 лютого 1933 р.

³¹ «Комуніст», 18 лютого 1933 р.

³² «Гудок», 21 лютого 1933 р.

³³ «Правда», 21 серпня 1933 р.

³⁴ «Труд», 22 серпня 1933 р.

³⁵ Там же.

³⁶ 1933 — *Luptele revoluționare ale muncitorilor cefeřiști și petroliști, București*, 1971, стор. 446, 451—453.

³⁷ «Труд», 23 червня 1934 р.

У радянських газетах часто вміщувалися портрети керівників класових боїв, які вели румунські залізничники і нафтовики, їх показання під час суду, де вони доводили правомірність і необхідність страйку — єдиного засобу для захисту своїх інтересів³⁸. «Сили румунської буржуазії, — писав «Труд», — на сьогодні достатні, щоб убивати, мучити кращих борців робітничого класу. Але їх зовсім недостатньо, щоб продовжити на тривалій строк існування прогнилого, наскрізь збанкрутілого режиму»³⁹.

Солідарність радянських людей з боротьбою робітничого класу Румунії знаходила вияв не лише в публікації пресою повідомлень про розвиток подій у цій країні, але й в інших формах. Як писала газета «Дескатушаря» (орган румунської секції МОДРу), важко знайти промисловий центр чи залізничний вузол Радянського Союзу, де б не пройшли збори або мітинги на підтримку боротьби румунських залізничників і нафтовиків⁴⁰.

Радянські робітники збирали кошти у фонд румунських залізничників і нафтовиків, які опинилися за ґратами. Так, збори колективу залізничних майстерень станції Бірзула одноставно ухвалили 10 липня 1933 р. текст листа, в якому говорилося: «У відповідь на криваву розправу румунської буржуазії... зобов'язуємось посилити роботу «Червоної допомоги» у профспілках і, створивши фінансову основу «Червоної допомоги», підтримати ваші сім'ї»⁴¹. Робітники промислових підприємств Тирасполя перевели на рахунок обласної організації МОДР одинденний заробіток для допомоги засудженим румунським пролетарям⁴². Кампанію допомоги жертвам терору румунської реакції широко розгорнули залізничники Києва⁴³.

У багатьох будинках культури і клубах Радянського Союзу створювалися червоні куточки, яким присвоювалися імена керівників класових битв румунського пролетаріату в лютому 1933 р.⁴⁴

Таким чином, симпатії трудящих нашої країни були повністю на боці румунського пролетаріату. Робітники Країни Рад, керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, подавали йому політичну, моральну та матеріальну допомогу.

³⁸ «Труд», 15, 21, 22 червня 1934 р.

³⁹ «Труд», 22 серпня 1933 р.

⁴⁰ «Descătuşarea», № 2, лютий 1934 р.

⁴¹ Там же.

⁴² Arhiva C. C. al P. C. R., f. 1, d. 144, f. 45.

⁴³ «Descătuşarea», № 2, лютий 1934 р.

⁴⁴ Там же.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ КІНО У ВИВЧЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

В сучасній загальноосвітній школі дедалі ширше застосування дістають різні технічні засоби. Особливо велике значення в навчально-виховному процесі взагалі і при вивченні історії СРСР та УРСР зокрема має кіно. Найбільш доцільним з погляду кращого засвоєння учнями історичного матеріалу є використання цього технічного засобу насамперед у позакласній роботі (на факультативних заняттях з історії та заняттях історичного гуртка, під час проведення читацьких конференцій тощо).

При підготовці до проведення занять із залученням засобів кіно викладачеві слід звернути увагу на такі моменти, як вивчення доступного для нього фільмофонду і фільмотек з метою складання узгодженого з шкільною програмою тематичного списку кінофільмів, відбір відповідного кіноматеріалу, підготовка учнів до його сприйняття. Крім того, учитель має заздалегідь підготувати для учнів запитання, пов'язані з темою, що вивчається, та відібраними для показу кінофільмами чи їх фрагментами.

Як свідчить практика, ефективність занять з використанням кіноматеріалу значною мірою залежить від якості його відбору. При цьому слід керуватися такими основними дидактичними вимогами до нього, як висока ідейність, емоційна насиченість, історична достовірність. Важливим критерієм відбору кіноматеріалу є наявність у ньому пізнавального, виховного та хронікально-документального матеріалів. Відбираючи кінофільми чи окремі фрагменти, перевагу слід віддавати тим з них, які найбільш яскраво і образно розкривають ту чи іншу історичну подію, факт, явище, процес.

Так, у позакласній роботі з історії доцільно, на наш погляд, використати такі кінофільми: при вивченні теми «Радянська країна в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни» — «Чапаєв», «Ми з Кронштадта», «Щорс», «Сторінки безсмертя» (х.-д.)^{*}; теми «Соціалістичне будівництво в роки громадянської війни» — «Комуніст», «Ленін у період громадянської війни» (х.-д.); теми «Курс на колективізацію сільського господарства» — «Земля», «Син голови», «Спадкоекмі» (х.-д.); теми «Зовнішньополітична діяльність КПРС напередодні, в період і після Великої Вітчизняної війни» — «Вибір мети», «Зовнішня політика КПРС напередодні фашистської агресії» (х.-д.), «Докорінні зміни в міжнародній обстановці» (х.-д.).

Вивчення курсу історії СРСР здійснюється у школах нашої республіки паралельно із засвоєнням учнями курсу історії Української РСР. В обох цих курсах є, як відомо, багато спільних тем, що також слід враховувати при використанні кіноматеріалу. Так, під час опрацювання теми «Радянська країна в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни» необхідно використати один з видатних творів радян-

^{*} Х.-д.— хронікально-документальний.

ського кіномистецтва кінофільм О. П. Довженка «Щорс», у якому висвітлюються події цього періоду на Україні. Вивченню зазначеної теми варто присвятити одне із занять історичного гуртка, на якому й показати фрагментарно цей фільм.

Перед демонструванням картини викладач має обов'язково прочитати учням знамените звернення О. П. Довженка до своїх колег по створенню цього фільму, яке дає ключ до розуміння естетичних принципів видатного режисера — «приберіть всі п'ятаки мідних правд. Лишіть тільки чисте золото правди»¹.

Після цього демонструються епізод «Мрії Щорса» і сцена розмови начдива з пораненими бійцями. На фоні ліричної мелодії старовинної народної пісні перед очима учнів пропливають кадри, де показано, як після бою, зібравшись навколо Щорса, червоноармійці слухають його слова про Леніна, мріють про майбутнє, про те, як переможно закінчиться революція і на землі, що стане квітучим садом, будуть жити люди-брати. Мрії бійців і Щорса спрямовані в далеке майбутнє, у комунізм, у той день, коли народ своїми трудовими подвигами перетворить їхні мрії в реальність, навіть якщо комусь із них доведеться загинути. Тому герої фільму відчувають себе причетними до вічності, до безсмертя. Ці роздуми захоплюють учнів, допомагають їм краще усвідомити ті величні ідеали, за які під керівництвом Комуністичної партії боролися в роки революції і громадянської війни трудящі нашої країни.

Розкриваючи роль комісарів в організації Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, доцільно використати деякі фрагменти кінофільму «Ми з Кронштадта», зокрема епізоди формування частин морської піхоти, звернення В. І. Леніна до трудящих Петрограда із закликом докласти всіх зусиль для розгрому Юденича, відправлення на фронт загонів мобілізованих. Учні бачать Кронштадт восени 1919 р., ворожі кораблі, що йдуть на його штурм, і розгром інтервентів моряками Балтійського флоту. Кадр за кадром перед школярами розкривається героїчна картина мобілізації революційних сил на відсіч військам Юденича та інтервентам, що рвалися до колиски Великого Жовтня. Створенням революційних загонів і полків керували комісари, вірні лєнінці, безстрашні борці за справу трудового народу такі, як один з героїв фільму Василь Мартинов.

Переглядаючи кадри фільму, емоційно сприймаючи образи захисників революції і події незабутнього 1919 року, учні більше дізнаються про той складний і тривожний час, коли молода Радянська республіка перебувала у вогненному кільці фронтів, починають глибше усвідомлювати керівну роль Комуністичної партії в розгромі сил контрреволюції.

При вивченні теми «Соціалістичне будівництво в роки громадянської війни» на одному з факультативних занять, які мають «поглиблювати знання школярів, розвивати різнобічні інтереси і здібності»², викладачеві можна порекомендувати використати кінофільм Ю. Райзмана «Комуніст». Пізнавальний за своїм історичним матеріалом, захоплюючий за змістом, переплетенням різних характерів і доль, цей фільм утверджує думку про те, що героїчна праця і самопожертвування на благо суспільства є одними з найважливіших рис морального обличчя будівника комунізму.

¹ Див.: «Мы будем писать отшумевшую юность свою...». К 80-летию со дня рождения А. П. Довженко, М., 1974, стор. 49—50.

² Г. В. Котова. Некоторые вопросы методики факультативных занятий. — «Преподавание истории в школе», 1968, № 5, стор. 21.

Героєві стрічки Василеві Губанову притаманні висока громадянськість, щирість, сила духу, глибока ідейна переконаність і відданість справі партії. У ньому втілені кращі якості комуніста і громадянина Країни Рад.

Важливо звернути увагу школярів на такий епізод. Федір, господар будинку, де зупинився В. Губанов, під причитання «О господи! Мати боже! Доскакались ми до революції, аж до самої світової...» метається по кімнаті, ховаючи якесь лахміття, щоб потім виміняти за нього сало. А в цей самий час Василь Губанов до глибокої ночі читає «Маніфест Комуністичної партії», який став для нього провідною зіркою. Тому він бачить далі і більше за інших, не розгублюється в хаосі громадянської війни, твердо вірить в успіх будівництва дороги в Загорі, як і в правоту всієї справи, розпочатої партією Леніна. Сила впливу таких людей велика. Характерним щодо цього є фрагмент, де показано, як Василь Губанов особистим прикладом пробуджує почуття обов'язку, свідомість у людей, яким була байдужою доля ешелону з хлібом для голодної Загори. Комуніст Губанов гине, але перемагає. Хліб доставлено. Будівництво буде продовжуватися.

Відgrimіли кровопролитні бої з іноземними інтервентами і білогвардійцями. Країна відбудовувала зруйновані фабрики і заводи, залізниці, здійснювала соціалістичну індустріалізацію і колективізацію сільського господарства.

Соціалістичному перетворенню села на Україні присвячено фільм О. П. Довженка «Земля», який доцільно використати на факультативному уроці, присвяченому темі «Курс на колективізацію сільського господарства». У цьому шедеврві світового кіно з великою художньою силою втілено бойовий дух і невичерпну енергію кращих представників радянського селянства 20-х років, які утверджували колгоспний лад. В окремих фрагментах фільму, в його поетичних образах і метафорах перед школярами розкривається натхненна і хвилююча картина народження нового життя, його непереможності і вічності. Важливий період в історії нашої Батьківщини відтворено у фільмі засобами художнього і філософського узагальнення, завдяки чому зміни, що відбуваються на селі, сам процес колективізації учні, як це видно з їх висловлювань, сприймають з особливим хвилюванням. Вся образна система кінострічки допомагає їм краще зрозуміти і суть класової боротьби на селі в період колективізації, і те нове, прекрасне, що входило в життя селян разом із соціалістичними перетвореннями.

Значний інтерес у школярів викликає фільм «Вибір мети». Присвячений діяльності видатного радянського вченого-фізика І. В. Курчатова, він порушує ціле коло проблем, пов'язаних з історією створення в нашій країні вітчизняної атомної зброї. Фільм охоплює значний історичний період, включаючи 30-і роки, хоч основні його події розгортаються після війни. Найдоцільніше фрагменти цієї картини використати під час читачької конференції учнів, присвяченої розглядові таких тем, як «Боротьба СРСР за мир і міжнародну безпеку напередодні Великої Вітчизняної війни», «Міжнародне становище СРСР в 1945—1950 рр.».

Фільм «Вибір мети» показовий насамперед тим, що створений він цілком на реальних фактах, а його сюжет підказаний самим життям. В основі змісту кінострічки лежить аналіз людських характерів, причому головну увагу її автори — Д. Гранін та І. Таланкін — звертають на моральний бік проблем — усвідомлення кожним ученим-фізиком своєї особистої відповідальності за долю світу.

Перед демонструванням фрагментів фільму, що мають сприяти глибшому засвоєнню учнями теми «Міжнародне становище СРСР в

1945—1950 рр», викладачеві необхідно розповісти про обстановку, що склалася в світі після розгрому фашистської Німеччини, про Ялтинську конференцію глав урядів трьох великих держав, на якій було прийнято рішення про вступ СРСР у війну проти японського мілітаризму, про атомне бомбардування американцями Хіросіми і Нагасакі, в якому не було жодної необхідності.

Після цього увага учнів зосереджується на кадрах, у яких використано таку виразну метафору. В травневий переможний день радянський солдат виловлює з хвиль Ельби, що розділяє радянські і американські війська, прострелений шкільний глобус — символ врятованої планети. Та от зупинено кадр, і в дію вривається інше — атомний гриб над Хіросімою... Світові знову загрожує катастрофа.

Демонструючи наступні фрагменти фільму, увагу учнів слід звернути на сцени, в яких показано зіткнення двох ідеологій, двох філософій. У той час, коли очолювані Оппенгеймером німецькі фізики працювали над винайденням атомної бомби, не задумуючись над тим, кому і яким цілям вона буде служити, наші вчені під керівництвом І. В. Курчатова, докладаючи всіх сил до створення радянської атомної зброї, роблять це для того, щоб захистити свою Вітчизну, відстояти мир. У цьому й полягає головна ідея фільму.

Достовірність, документальність, політична насиченість переглянутих фрагментів фільму дають учням можливість побачити і переконатися, в яких неймовірно тяжких умовах, викликаних війною і розрухою, радянські вчені здійснили майже неможливе — за чотири роки створили вітчизняну атомну зброю, завдяки чому було покладено край атомному шантажу з боку імперіалістів США, не допущено розв'язання третьої світової війни.

Говорячи про використання кіно у позакласній роботі як фактор ідейно-естетичного сприймання школярами певного історичного матеріалу, слід зазначити, що при цьому далеко не завжди потрібно демонструвати ту чи іншу кінострічку або її фрагменти. Учні, особливо старшокласники, дивляться чимало фільмів у кінотеатрах і по телевізору, у зв'язку з чим у них нагромаджується значний інформаційний матеріал. Вчитель може використати його в процесі викладання історії, систематизуючи і спрямовуючи уявлення учнів, допомагаючи їм правильно розуміти і оцінювати одержану під час самостійного перегляду фільмів інформацію. Це найкраще робити паралельно з вивченням певної теми, пов'язаної із змістом уже знайомого учням фільму. Зокрема, свої враження від нього школярі можуть використовувати під час відповідей на запитання. Крім того, вчителю варто також ілюструвати свою розповідь прикладами з відомих учням кінофільмів. Навіть побіжна згадка про якісь знайомі епізоди, сцени чи образи сприяє стимулюванню у школярів асоціативних зв'язків, полегшує сприймання і засвоєння ними нового матеріалу. Так, при вивченні теми про розгром інтервентів і білогвардійців у 1918—1920 рр. не обов'язково демонструвати фільм «Чапаєв», оскільки можна спертися на враження, що їх винесли учні від його неодноразового перегляду за межами школи.

Як відомо, емоційно сприйняті і логічно осмислені історичні події, процеси і явища стають доступнішими і зрозумілішими, краще засвоюються. Саме такому сприйманню матеріалу, що вивчається у шкільному курсі історії СРСР та історії УРСР, сприяють засоби кіно, доцільність використання яких, зокрема в позакласній роботі, не викликає сумніву.

В. І. ПЕТРЕНКО (Донецьк)

ЛЕГЕНДАРНИЙ РЕЙД

Назавжди залишаться в пам'яті й серцях радянських людей героїчні часи громадянської війни, коли сповнені революційної самовідданості й мужності робітники і селяни в запеклих боях із силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції відстояли здобутки Великого Жовтня, свободу і незалежність молодой, першої в світі соціалістичної держави.

Однією із славетних сторінок цієї величної епопеї був похід Південної групи радянських військ 12-ї армії — сотні кілометрів шляху і місяць безперервних боїв, не лише з денікінськими, петлюрівськими військами, а й з куркульсько-націоналістичними бандами, з вкрай обмеженою кількістю зброї, боєприпасів, але з величезною вірою в перемогу.

На початку серпня 1919 р. на півдні країни склалася надзвичайно напружена обстановка. Денікінці захопили Північний Кавказ і продовжували наступ у північному й західному напрямках. На території України вони просувалися до Києва і на південний захід — на Єлисаветград (нині — Кіровоград), Миколаїв, Одесу, намагаючись відрізати радянські війська від основних сил Червоної Армії.

Комуністична партія і Радянський уряд надавали величезного значення обороні цих районів. «...Оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ, їх зв'язок і зв'язок їх з нами до останньої краплини крові»¹, — телеграфував В. І. Ленін 9 серпня 1919 р. відповідальним працівникам України. За вказівкою Володимира Ілліча головнокомандуючий Збройними Силами РСФРР С. С. Каменев поклав оборону Одеси і всього півдня України на 45-у, 47-у і 58-у дивізії, що входили до складу 12-ї армії. Це відповідальне завдання було важливою частиною загального плану контрнаступу військ Південного фронту проти Денікіна. Радянські частини на півдні республіки мали утримувати позиції, відвертаючи на себе значні сили ворога. У спеціальному листі ЦК КП(б)У до захисників вказаного регіону говорилося: «Пам'ятайте, товариші, на вас лежить зараз надзвичайна відповідальність перед партією, і свій обов'язок ви повинні виконувати до кінця»²⁻³.

В той час 45-а дивізія під командуванням Й. Е. Якіра була розгорнута фронтом на захід — від ст. Вапнярка на правому фланзі до с. Маяки (поблизу Одеси) — на лівому. 58-а дивізія (командир — І. Ф. Федько), займаючи район Херсон—Миколаїв, утримувала позиції на північному сході проти денікінців, які наступали з Криму, а на півночі — проти махновців; 47-а дивізія (начдив — І. О. Логофет), маючи в своєму складі лише 2 тис. чол., прикривала Одесу з узбережжя.

Обстановка ускладнювалася ще й тим, що із заходу наступали війська буржуазно-націоналістичної, т. зв. петлюрівської Директорії, а в радянському тилу, особливо на комунікаціях, що зв'язували Київ і Одесу, лютували куркульсько-націоналістичні банди, махновці та ін. До того ж при підтримці військових кораблів Антанти, які прийшли на допомогу білогвардійцям, денікінці незабаром, 18 серпня, захопили Миколаїв і розпочали наступ на Одесу.

Напружену ситуацію, що склалася у цьому районі, чітко охарактеризував пізніше у своїх спогадах командир 45-ї дивізії Й. Е. Якір. Він писав: «На півдні — море, англо-французький флот, який підтримує білі десанти, на південному заході — румуни, які раз у раз переправлялися на наш бік (через р. Дністер.— В. Л.) і тривожили наші частини дрібними ударами. На півночі — Петлюра і галичани. В тилу — куркульські банди, повстання, калатання дзвонів на сполох, зруйновані мости, напад на склади, постійні сутички з окремими загонами і звіряче знищення окремих наших людей, зв'язківців, харчовиків, агентів санітарної служби... І під кінець новий «гість» на головній тилловій магістралі, на вузловій станції Помічний — Махно з його всерозкладаючою, великою бандитською армією»⁴.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 51, стор. 33.

²⁻³ М. І. Супруненко. Боротьба трудящих України проти денікінщини, К., 1979, стор. 80.

⁴ Й. Е. Якір. Воспоминания о гражданской войне, М., 1957, стор. 35-36.

Особливо дошкуляли нашим військам куркульсько-націоналістичні банди. В тилу 45-ї дивізії, координуючи свої дії з петлюрівськими частинами, вони захопили територію Брацлавського, Ольгопільського, Гайсинського і частково Балтського повітів. Тоді ж спалахнуло повстання куркулів у с. Плоскому (в тилу дивізії), яке тривало цілий тиждень. А з переходом Помічної до рук Махна припинився регулярний зв'язок з Києвом, де перебував уряд Радянської України і штаб 12-ї армії. Працювала, та й то недовго, лише невеличка радіостанція. Таким чином, уже в середині серпня три радянські дивізії опинилися під загрозою повного оточення.

Що ж являли собою на той час ці дивізії як бойові одиниці? 45-а стрілецька дивізія, сформована трохи більше місяця перед тим у районі Одеси, на 20 серпня налічувала близько 6 тис. багнетів, 500 шабель, 72 кулемети і 24 гармати. Ядро дивізії становили добровольці-партизани з Бессарабії, Одешини, Херсонщини, які мали чималий бойовий досвід у боротьбі проти гетьманщини, петлюрівщини та австро-німецьких окупантів. Щоправда, в дивізії були й нестійкі у політичному і моральному відношенні бійці та командири, з якими ще треба було багато працювати. Гіршими були справи в 58-й дивізії, певна частина бійців якої (в основному місцеві селяни — уродженці Таврії) під впливом махновської агітації не хотіла покидати рідних місць. До того ж дивізія була знекровлена у боях, і в ній замість 16 полків, які діяли влітку 1919 р., залишилося лише 6. 47-у ж дивізію навряд чи можна було взагалі вважати бойовим з'єднанням. Це були, по суті, лише її рештки — 500—600 чол.

Командували вказаними дивізіями віддані справі революції комуністи Й. Е. Якір, І. Ф. Федько, І. О. Логофет, які, незважаючи на молодість (на той час їм було по 22—23 роки), мали чималий бойовий досвід. Серед командного складу виділялися також начальник штабу 45-ї дивізії, колишній поручик І. І. Гаркавий, який у 1917 р. зв'язав свою долю з більшовицькою партією і революцією, очоливши Кишинівську Раду солдатських депутатів і Червону гвардію Тирасполя, його помічник, колишній прапорщик В. П. Бутирський, герой громадянської війни комбриг Г. І. Котовський, досвідчений офіцер, колишній архітектор П. Ю. Княгиницький, уславлений кримський партизанський командир, матрос О. В. Мокроусов.

В цих умовах, коли дивізіям загрожувала смертельна небезпека у ворожому оточенні, командування 12-ї армії наказом від 14 серпня 1919 р. об'єднало їх у Південну групу, яка, по суті, складалася з двох дивізій: 45-ї та 58-ї. Залишки 47-ї дивізії трохи згодом влилися до 58-ї.

Командуючим групою військ було призначено Й. Е. Якіра, членами її Реввійськради: спеціально направлено з Києва з групою політпрацівників, за погодженням з ЦК КП(б)У, члена РВР 12-ї армії В. П. Затонського — одного з організаторів Комуністичної партії України, члена першого Радянського уряду республіки, якого добре знали і любили бійці; керівника одеських комуністів, професійного революціонера, організатора підпільної боротьби проти австро-німецьких окупантів Я. Б. Гамарника, а також комісара 45-ї дивізії, київського робітника-слюсаря М. В. Голубенка, свого часу засудженого царським урядом до каторги за революційну діяльність. Штаб Південної групи очолив колишній командуючий Чорноморським флотом контр-адмірал О. В. Немітц, єдиний з командирів, що мав вищу військову освіту. До складу Реввійськради ввійшов також випробуваний керівник київських і одеських більшовиків Л. Й. Картвелішвілі. 45-ю дивізією під час походу командував І. І. Гаркавий.

На час створення Південної групи обстановка в районі її формування була дуже складною. На правому фланзі (на лінії Рильськ—Лубни—Знам'янка—Помічна—Миколаїв) діяли денікінці, на лівому — буржуазно-націоналістичні війська, що дислокувалися на лінії Звенигородка—Сквира—Козятин—Вінниця—Христинівка.

18 серпня на виконання директиви Реввійськради республіки командарм наказав військам Південної групи закріпитися на зайнятих позиціях, поклавши на них завдання не тільки обороняти південь України, а й забезпечити зв'язок цього району з Києвом, для чого «...вперто обороняти район Умань—Ольвіополь—Новоукраїнка, Новомиргород—Звенигородка шляхом активних дій проти противника, що наступає з боку Вапнярки на схід і з боку Знам'янки на захід»⁵. Група мала утримувати південь України і в разі з'єднання денікінських та петлюрівських частин, тобто будучи навіть відрізаною від основних сил армії. Головом С. С. Каменев вважав, що при успішних діях частин групи її завдання повинно бути розширене до очищення всього району середньої України від петлюрівських і денікінських банд і утримання його у своїх руках до приходу підкріплень.

Однак 23 серпня денікінці, підтримані англійськими військовими кораблями і гідролітаками, захопили Одесу. «Після висадження союзниками десанту в Одесі ста-

⁵ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1967, стор. 304.

ло ясно, що півдня нам не втримати»⁶,— писав пізніше В. П. Затонський. Тепер мова йшла тільки про врятування Південної групи, про відхід її з боями з Бірзули (нині — Котовськ) на північ, до Києва, де тоді точилися запеклі бої з денікінцями і петлюрівцями.

З району Миколаєва наступала білогвардійська дивізія генерала Слашова (2 тис. чол.). Із заходу, по лінії Вапнярка—Бірзула, підходили частини Волинського корпусу буржуазно-націоналістичних військ. Поблизу Китайгорода дислокувалися частини 2-ї січової та Чорноморської дивізій (загалом понад 7,5 тис. чол.), на сході, поблизу Новоукраїнки,— махновці, які мали в своєму розпорядженні приблизно 15 тис. багнетів («тачанкова піхота»), кілька тисяч шабель, близько двох тисяч кулеметів.

В цих умовах Реввійськрада Південної групи прийняла єдино правильне рішення — пробиватися на північ для з'єднання з основними частинами 12-ї армії (з вихідних позицій на лінії Голта—Бірзула—Вапнярка), на Умань—Христинівку й далі на Білу Церкву. Причому радянські частини мали рухатися ґрунтовими шляхами, оскільки залізниці були зайняті ворогом. Шлях прориву являв собою вузьку смугу між позиціями денікінців і петлюрівців, яка аж кишла куркульсько-націоналістичними бандами. Саме тому Реввійськрада попереджала, що радянським військам доведеться вести бойові дії не тільки проти махновців, петлюрівців і денікінців, а й проти банд Заболотного, Зеленого та ін.

Планувалося вирушити на північ трьома колонами. Праворуч, на фланзі вздовж денікінського фронту, мала просуватися колона під командуванням І. Ф. Федька, ліворуч, в районі наступу буржуазно-націоналістичних військ,— колона на чолі з Г. І. Котовським. Посередині повинні були йти основні сили під командуванням І. І. Гаркавого. Найскладніше завдання покладалося на ліву колону, тобто на 1-у і 2-у бригади 45-ї дивізії — найбездатніші частини у Південній групі. Вони мали прикривати відхід усієї групи, ведучи ар'єгардні бої проти денікінців, що наступали з півдня. Красномовнішими за будь-який наказ були слова Й. Е. Якіра, звернені до бійців перед початком походу. Він сказав: «Так пам'ятайте, хлопці, від вашої поведінки залежить, відійти чи не відійти Південній групі, не стримаєте противника на лінії, яку займаєте,— кришка всій групі»⁷.

Однак були й інші пропозиції щодо шляхів виходу з оточення. Чимало командирів і бійців вважали, що слід розбитися на дрібні групи й вести партизанську боротьбу у ворожому тилу, відстоюючи рідні поля і хати. А деякі гарячі голови пропонували пробиватися спочатку до Бессарабії і потім по рідній землі — до угорських кордонів, щоб спільно з Червоною Армією Радянської Угорщини відстоювати завоювання угорської революції.

Але, як уже відзначалося, командування групи після всебічного обговорення обстановки твердо вирішило просуватися на північ. Прийняте рішення необхідно було довести до кожного бійця, роз'яснити, що це — єдиний вихід із становища, яке склалося. Тим більше, що переважна частина червоноармійців не бажала покинути рідні місця, де вони встановлювали і відстоювали Радянську владу.

Часу для політико-роз'яснювальної роботи — обмаль, а треба ж було противставити полум'яне, правдиве більшовицьке слово націоналістичній і махновській агітації, під впливом якої в липні — на початку серпня мали місце заворушення в окремих військових підрозділах, наприклад, у кавалерійському ескадроні 45-ї дивізії і в 58-й дивізії. Введені в оману провокаційними чутками, що їх поширювали махновські агітатори (зокрема, псевдореволюційним гаслом «Всі, кому дорогі свобода і незалежність, повинні залишитися на Україні і вести боротьбу з денікінцями»), окремі підрозділи 58-ї дивізії, які склалися головним чином з уродженців Таврії та Катеринославщини, приєдналися до махновців. Цьому сприяли також настрої «партизанщини» не лише серед рядових бійців, а й серед деяких командирів.

На подолання цих настроїв, на перетворення Південної групи в високодисципліновану бойову одиницю були спрямовані зусилля політпрацівників і всіх комуністів. Зокрема, активну діяльність у цьому напрямі проводив член Реввійськради групи В. П. Затонський, який весь шлях на північ пройшов у лавах 58-ї дивізії. Він, як згадує учасник рейду В. В. Попов, «енергійно розгорнув роз'яснювальну роботу: збирав комуністів, командирів, сам виступав на мітингах»⁸. В результаті цілеспрямованої діяльності командного складу групи всі бійці вирішили йти на північ. Наказ, виданий командуванням, незбаром почав сприйматися ними як власне рішення. Велику роль у цьому відіграла складена Я. Б. Гамарником «Пам'ятка бійця Південної групи», де роз'яснювалися складна обстановка на фронтах загалом і на Україні зокрема, конкретні завдання частин Південної групи, підкреслювалася виняткова важ-

⁶ Етапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне, М., 1962, стор. 175.

⁷ История 45-й Воынской Краснознаменной стрелковой дивизии, т. 1, К., 1929, стор. 76.

⁸ Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников, М., 1963, стор. 90.

лівість організованості й дисципліни, викривалася зрадницька політика петлюрівців і махновців. У «Пам'ятці» Реввійськрада Південної групи зверталася до революційного сумління кожного червоного воїна і закликала виявити свідомість у виконанні свого обов'язку перед Країною Рад. «На дуже й дуже багатьох,— писав згодом Й. Е. Якір,— ця пам'ятка справила величезний, вирішальний вплив — так багато було в ній сили, так багато було в ній переконання в необхідності рухатися вперед, на північ, до перемоги»⁹. Усе це сприяло успішному походу Південної групи.

Важливим заходом, який передував виступові на північ, було створення нових військових підрозділів на засадах добровільності. Найнадійнішим з них став 1-й Червоний зведений полк, до складу якого ввійшли комуністи, що прибули в Південну групу з партійних організацій Одеси, Балти, Ананьєва та інших південних міст.

27 серпня командування 12-ї армії дало Південній групі директиву щодо її прориву в київському напрямі. Це було вкрай необхідним, оскільки над Києвом у той час нависла безпосередня загроза. Наступного дня Й. Е. Якір віддав наказ про початок виступу, поставивши перед військами групи конкретне завдання: «вийти шосейними і ґрунтовими шляхами на з'єднання з радянськими військами, що діяли від Києва, завдавши противникові рішучого удару з тилу в певному пункті його розташування між Фастовом і Переяславом»¹⁰. У зв'язку з надзвичайною складністю пересування з боями на північ наказ передбачав знищення значних матеріальних цінностей, а також роздачу трудящим продовольства та інших необхідних для них речей, оскільки в розпорядженні групи залишався лише ґрунтовий транспорт, який був потрібний для перевезення снарядів і патронів.

30 серпня похід почався. Від лінії Голта—Біруза—Вапнярка група рушила в напрямі Умань—Хрстинівка. Обстановка на той час ускладнилася ще більше. Саме того ж дня радянські війська залишили Київ, і кільце навколо Південної групи остаточно замкнулося (хоча практично це сталося вже 28 серпня, але тоді ще була надія, що місто тримається). Група, по суті, могла рухатися в одному напрямі — через невеличкий прохід між Голтою і Вапняркою.

Уже в перші дні рейду важкі бої довелося вести 2-й бригаді 45-ї дивізії, якою командував Г. І. Котовський. Вона прикривала відхід основних сил Південної групи. Майже дві доби ар'єргард витримував уперті атаки переважаючих сил «січових стрільців» — буржуазно-націоналістичної «гвардії». Водночас наседали з усіх боків різні банди. Бригада Г. І. Котовського, затримавши ворога на потрібний для відходу групи час, сама відійшла, але уже в організованому порядку. А 1-а бригада, яка теж вела ар'єргардні бої, приєдналася до інших частин 5 вересня. Слід відзначити, що ар'єргард Південної групи завдав чимало втрат «січовим стрільцям».

Трохи відірвавшись від противника, група рухалася на північ. «Цікаву картину являли ми тоді,— згадував пізніше В. П. Затонський.— Обоз наш розтягувався верст на 20—25 в глибину... В ньому були і величезні воли з маєткою Фальц-Фейна «Асканія Нова», верблюди й англійські лошаки... Волами тягли... бронемашини, щоб не витратити бензин та не псувати моторів. Наші хлопці були в найрізноманітнішому одязі. В перші дні наші колони більше скидалися на якийсь колосальний циганський табір, ніж на армію»¹¹.

Спільна участь у нескінченних боях згуртувала червоноармійців навколо командирів та комісарів. «За два тижні «частини» не можна було впізнати: й мови про ненадійність уже не могло бути...— відзначав В. П. Затонський.— Ми були впевнені в тому, що проберемося й вийдемо до своїх»¹².

Тим часом похід на північ відбувався в неймовірно тяжкій обстановці. Це і щоденні сутички з ворогом, який насувався буквально звідусіль, і нестача боєприпасів, обмундирування, продовольства й фуражу, і, чи не найголовніше, цілковита відсутність зв'язку з основними силами радянських військ. З допомогою невеличкої похідної радіостанції, що була в розпорядженні групи, зв'язківці марно прагнули уловити призначені для неї радіосигнали. До того ж з просуванням на північ група збільшувалася за рахунок біженців, що знижувало темп рейду по розмитих дощами шляхах.

Бої не вшухали ні вдень, ні вночі. На правому фланзі, в районі Тальне—Звенигородка, 58-а дивізія вела бої з денікінцями, а поблизу станції Монастирище — з петлюрівцями, у яких були бронепоезди. Після дводенних боїв противник був відкинутий. 3-я бригада 45-ї дивізії в районі містечка Тернівка, перебуваючи в повному оточенні, відбила шість атак петлюрівських військ. Вона розгромила три полки ворога й, захопивши трофеї (гармати, кулемети), прорвалася через його ряди і з'єдналася з дивізією.

Деяке уявлення про надзвичайно складні умови легендарного походу може дати перелік основних воєнних дій лише протягом 10 днів. Справжнім випробуванням для радянських військ були, зокрема, бої за місто Умань, яке відстоювали дві петлю

⁹ Етапи большого пути, стор. 89.

¹⁰ Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 320.

¹¹ Етапы большого пути, стор. 178.

¹² Там же, стор. 179.

рівські дивізії з двома бронепоездами. Противник мав щонайменше подвійну перевагу. Незважаючи на це, 2 вересня бригада О. В. Мокроусова визволила місто. Два дні після цього 133-я і 144-а бригади 45-ї дивізії вели запеклі бої з петлюривцями в районі станції Попелюхи. Кілька разів вона переходила з рук у руки. Нарешті, радянські війська оволоділи станцією, відкривши завдяки цій перемозі шлях на північ основним силам Південної групи. Тоді було розсіяно банду Заболотного й визволено містечко Саврань. 3 вересня було розбито ще кілька дрібних банд. 4 вересня 45-а дивізія прорвала вороже кільце в районі Крижополя, визволивши після запеклого бою станцію Гайворон.

Запеклі бої відбувалися 6 вересня. 45-а дивізія майже цілу добу билася проти петлюривців і куркульських банд у районі Теплик—Хашувата. Ліва колона дивізії завдала поразки петлюривцям поблизу Бершаді і форсувала Південний Буг. 11 вересня, подолавши запеклий опір ворога, радянські війська визволили Сквиру, захопили полонених і военні трофеї.

І так «...28 дів безперервних, незмінних переможних боїв з денікінськими, петлюривськими, галицькими загонами»¹³,— писав згодом Й. Е. Якір.

Поступово змінювався характер бойових дій радянських військ. Вони почали набирати наступального характеру. Так, якщо в перші дні походу частини Південної групи намагалися уникнути сутичок з ворогом, швидше відірватися від нього, то вже через тиждень вони прагнули розгромити й знищити його.

Бойовий порив радянських військ ще більше посилювався і зроста їх впевненість в успішному завершенні походу, коли, нарешті, 11 вересня вдалося по радіо зв'язатися з штабом 44-ї дивізії, яка передислоковувалася в район Житомира.

Вийшовши на зв'язок з командованиям 12-ї армії, Південна група того ж дня одержала від нього директиву: «Рухайтесь (в) напрямку на Житомир (на) з'єднання з 44 дивізією»¹⁴. І як би не приваблювало виглядав лозунг «Дайш Київ!», до якого вже, здавалося, було рукою подати (адже зв'язок із 44-ю дивізією налагодився, коли Південна група вже оволоділа Сквирую, звідки до Києва вдвоє ближче, ніж до Житомира), командування групи роз'яснювало бійцям, що шлях на Київ пролягає саме через Житомир, оскільки в тому напрямі діє 44-а дивізія, без з'єднання з якою неможливі далі успішні наступальні дії.

Однак на цей час обстановка знову ускладнилася. Хоч Південна група й зайняла Сквиру, вибивши петлюривців з лінії Мовчанівка—Рубченки—Морозівка (15—20 км на південь від Сквири), але незабаром вона потрапила в подвійне кільце. Відкинувши взаємні суперечності, денікінці і петлюривці вирішили за будь-яку ціну перешкодити радянським військам перейти залізницю Козятин—Фастів, оточити і знищити їх. З цією метою до станції Попільня ворог підтягнув відбірні частини з бронепоездами.

Проте плани противника зазнали краху. Частини Південної групи не лише перейшли залізницю біля станції Кам'янка, а й завдали значних втрат петлюривцям. 15 вересня під час прориву в районі станцій Бровки—Харліївка—Кам'янка—Попільня 3-я бригада 45-ї дивізії розгромила Полтавський і Кубанський полки націоналістів, захопивши 7 гармат, 14 кулеметів, багато військового спорядження. Вузким коридором в районі Бровки—Попільня протягом 18 годин вийшла з оточення вся 45-а дивізія. Петлюривці ж відступили в напрямі Житомира. Водночас 58-а дивізія, що рухалася з правого флангу групи, відкинула денікінців до Фастова.

Оскільки 44-а стрілецька дивізія готувалася до наступу на Житомир і Радомишль, 16 вересня Й. Е. Якір наказав 45-й дивізії рухатися на Житомир, а 58-й — на Радомишль.

Виконуючи наказ командуючого групою, частини 58-ї дивізії оволоділи 17 вересня Радомишлем і перейшли всім фронтом у рішучий наступ на Київ. Того ж дня 45-а і 44-а дивізії зустрілися, нарешті, в Житомирі, вибивши звідти петлюривців. Головна мета рейду — з'єднання Південної групи з основними силами 12-ї армії — була досягнута.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили ратний подвиг бійців і командирів групи. 1 жовтня 1919 р. Рада Оборони під головуванням В. І. Леніна прийняла постанову про нагородження 45-ї та 58-ї дивізій за безприкладну мужність і відвагу в боях з ворогами, за героїчний рейд для з'єднання з основними силами 12-ї армії Почесними Прапорами Революції, а їх особового складу — грошима (місячним окладом)¹⁵.

Виконавши з честю поставлене перед нею складне завдання, Південна група продовжувала бойові дії. З 20 вересня до 12 жовтня 45-а та 58-а дивізії під командуванням Й. Е. Якіра вели безперервні бої проти денікінців на київському напрямі — на лінії фронту Фастів—Бородянка, приковуючи до себе значні сили ворога і сприяю-

¹³ Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, К., 1967, стор. 405.

¹⁴ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, К., 1968, стор. 341.

¹⁵ Див.: Ленінський збірник XXXIV, стор. 221.

чи цим здійсненню загального контрнаступу радянських військ проти Денікіна в районі Орла.

Успішне завершення рейду Південної групи значно посилило боєздатність 12-ї армії і дало їй можливість перейти до активніших наступальних дій. 14 жовтня частини 44-ї, 45-ї та 58-ї дивізій вступили в Київ. Однак 17 жовтня під натиском переважаючих сил противника вони відійшли з міста, закріпившись на рубежі річки Ірпінь (27 км від Києва). Цей рейд завдав денікініям відчутного морально-політичного удару, показавши наочно хиткість їх тилу. Вступ радянських частин в Київ мав велике воєнно-оперативне значення. Бої за місто і в місті позбавили денікінське командування можливості перекинути війська на північ, де в той час дивізії Південного фронту перейшли в наступ проти білогвардійців.

Надзвичайно цікава за задумом і здійсненням Київська операція, особливо якщо врахувати, що вона відбулася після неймовірно важкого рейду по ворожих тилах, дала начальнику 58-ї дивізії І. Ф. Федьку повне право довісти командуванню 12-ї армії: «Бойовий дух, вихований у частинах місячним переходом, ніколи не згасне... Можна з певністю сказати — частини дивізії служитимуть славним прикладом у виконанні революційного обов'язку»¹⁶.

В середині жовтня, згідно з наказом по 12-й армії від 3 жовтня, Південну групу було розформовано. Але кращі її традиції залишилися і надалі у воїнських діях 45-ї і 58-ї стрілецьких дивізій. Здобувши неоціненний бойовий гарт під час легендарного понад 600-кілометрового рейду, вони стали одними з найбоєздатніших з'єднань Червоної Армії. 45-а дивізія відзначилася в боях проти Юденича під Петроградом, проти денікінців — під Катеринославою, Олександрівськом, при визволенні Одеси, в боях проти націоналістичних військ і військ буржуазно-поміщицької Польщі, особливо на львівському напрямі; 58-а дивізія — при визволенні Києва від денікінців у грудні 1919 р. і військ буржуазно-поміщицької Польщі в червні 1920 р. тощо. Саме в Південному поході народився бойовий девіз 45-ї дивізії: «Є завдання важкі, але непосильних немає».

Запорукою успішного здійснення Південного походу було те, що на чолі військ стояли віддані справі партії, справі Леніна комуністи — командири і комісари. Згадуючи про ці героїчні дні, ветерани 45-ї дивізії згодом писали: «Південний похід закінчився успішно насамперед тому, що на чолі військ Південної групи стояли тверді, стійкі більшовики — Затонський, Гамарник, Якір, Клименко, Лаврентій (Л. Й. Картвелішвілі.— В. Л.), що комуністи, являючи приклад революційного виконання обов'язку, були цементом, який згуртував червоноармійську масу в сталевий кулак, об який розбивалися всі спроби контрреволюціонерів задушити, знищити Південну групу»¹⁷.

Важливу роль у бойових успіхах групи відіграла допомога і підтримка з боку місцевого трудящого населення. Це дістало свій вияв, зокрема, у поповненні її рядів за рахунок робітників і селян міст і сіл, якими вона проходила. Так було, наприклад, у с. Ладикіні на півдні Київщини, де до червоноармійців приєднався весь загін самооборони й понад 100 біженців-чоловіків. Серед 12 тис. чол. особового складу дивізій, що вийшли з оточення, було чимало представників трудящих з Правобережної України. Похід Південної групи був водночас справжньою школою інтернаціонального виховання бійців, наочною демонстрацією дійової міжнародної пролетарської солідарності. В її рядах пліч-о-пліч з росіянами й українцями билися молдавани, болгари, румуни, китайці, турки та представники інших народів.

Вдячні нащадки, які певнено крокують у комуністичне завтра, завжди пам'ятатимуть тих, хто із зброєю в руках, не шкодуючи життя, прокладав шлях у це світле майбутнє. Серед тих, хто відстоював завоювання Великого Жовтня на фронтах громадянської війни, золотими літерами в історію нашої Батьківщини вписано й імена героїв легендарного походу Південної групи.

В. С. Левін (Київ)

¹⁶ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 209.

¹⁷ История 45-й Волянской Краснознаменной стрелковой дивизии, т. 1, стор. 65.

Наш календар

ВАЖЛИВА ПОДІЯ В ЖИТТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛА (До 10-річчя Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників)

Важливою подією в житті селянства СРСР, всього радянського народу став Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників, який відбувся у Москві 25—27 листопада 1969 р.

В роботі з'їзду колгоспників взяло участь більш як 4520 делегатів — пред-

ставників 61 національності і народності нашої країни¹.

З'їзд, обговорив проблеми дальшого підвищення ефективності колгоспного виробництва, зміцнення економіки колгоспів, піднесення матеріального і культурного рівня трудівників села.

Про успіхи колективних господарств Української РСР розповіли ланковий-механізатор Герой Соціалістичної Праці О. Романюк з Херсонщини, голови колгоспів Герої Соціалістичної Праці О. Бузницький з Київщини, В. Кавун з Вінниччини, В. Тур з Одещини. Від імені всіх українських хліборобів вони запевнили партію і уряд, що віддадуть усі свої знання і досвід справі дальшого розквіту колгоспного ладу.

У виступах делегатів підкреслювалося, що піднесення сільського господарства в нашій країні — справа всенародна. Велика роль у цій справі належить героїчному робітничому класу, працею якого створюються досконалі сільськогосподарські машини, виробляються добрива, що допомагає трудівникам села успішно розв'язувати завдання партії.

Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників прийняв новий Примірний Статут колгоспу. Поява нового Статуту була викликана самим життям. Найважливіші положення Статуту сільськогосподарської артілі, прийнятого Другим Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників у 1935 р., витримали перевірку часом. Разом з тим, багато положень Статуту вже не відповідали рівню розвитку продуктивних сил сільського господарства, характеру суспільних відносин на селі. Враховуючи це, ЦК КПРС визнав за необхідне розробити новий Примірний Статут колгоспу. Була створена Комісія з досвідчених керівників і ветеранів колгоспів, спеціалістів, учених, партійних і радянських працівників на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежнєвим². У квітні 1969 р. проект нового Статуту був опублікований для всенародного обговорення, яке тривало понад півроку.

В Українській РСР, як і в усіх союзних республіках, було проведено велику роботу в цьому напрямі. На село було відряджено понад 100 тис. пропагандистів, які провели близько 270 тис. бесід і лекцій по вивченню цього важливого документа³. Проект Статуту обговорювався на зборах колгоспників, районних і обласних конференціях, республіканському з'їзді колгоспників. В обговоренні взяло участь понад 96 тис. чоловік.

¹ Третій Всесоюзний съезд колхозников. Стенографический отчет, М., 1970, стор. 115, 119.

² Там же, стор. 48.

³ З'їзд колгоспників Української РСР, К., 1970, стор. 139.

Проект Статуту одержав одностайне схвалення трудівників нашої країни. Разом з тим, в ЦК КПРС, Президію Верховної Ради і Раду Міністрів СРСР, в редакції газет і журналів надійшли тисячі листів, в яких висловлювалися пропозиції і деякі зауваження. Лише трудівники українського села внесли близько 12 тис. пропозицій і доповнень⁴.

Зробивши необхідні уточнення і поправки, Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників одностайно схвалив і прийняв Примірний Статут колгоспу — закон життя і праці колгоспного селянства у період комуністичного будівництва. Цей документ відображає нові суспільні відносини, що склалися на селі, і закріплює принципи ведення колективного господарства на сучасному етапі. Новий колгоспний Статут виражає курс нашої партії на прискорення темпів розвитку сільськогосподарського виробництва, підвищення творчої активності широких мас колгоспного селянства, дальший розвиток і зміцнення громадської власності. Він ставить високі вимоги до керівників господарств, спеціалістів сільськогосподарського виробництва, колгоспників.

З метою дальшого розвитку колгоспної демократії, узагальнення досвіду організації виробництва і вироблення рекомендацій по найповнішому використанню резервів зростання громадського виробництва на з'їзді було обрано Раду колгоспів СРСР.

У відповідності з постановою Третього Всесоюзного з'їзду «Про утворення рад колгоспів» в районах, областях, краях і республіках обиралися ради колгоспів. До їх складу входили найкращі представники сільськогосподарського виробництва. Наприклад, заступниками голови Хмельницької обласної Ради колгоспів були обрані голова спецгоспу «Україна» Дунаєвського району Герой Соціалістичної Праці В. В. Стеньгач та голова колгоспу імені XXII з'їзду КПРС Старокостянтинівського району І. С. Гругорук⁵. 20 січня 1970 р. у Києві відбулися збори представників обласних рад колгоспів республіки, які обрали Раду колгоспів Української РСР. Нині в країні діє більш як 2,5 тис. колгоспних Рад. У них зайнято 83 600 чоловік, у тому числі 65 180 колгоспників⁶.

Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників став визначною політичною подією, яскравою демонстрацією торжества ленінського кооперативного плану, новим проявом турботи партії і уряду про дальший розвиток сільського господарства.

Рішення з'їзду колгоспників України і Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників українські хлібороби сприйняли як бойову програму, спрямовану на дальше піднесення сільського господарства. Послідовно реалізується висунуте товаришем Л. І. Брежнєвим у 1973 р. завдання, щоб продаж державі мільярда пудів зерна на рік став мінімальною нормою для хліборобів України.

Широкі перспективи дальшого піднесення колгоспного виробництва відкрили рішення липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС. «Головне завдання, яке ми ставимо перед сільським господарством,— відзначав у своєму виступі на пленумі товариш Л. І. Брежнєв,— добитися всебічного, динамічного розвитку всіх його галузей, надійного постачання країні продовольства і сільськогосподарської сировини з таким розрахунком, щоб зростання їх виробництва забезпечувало дальше значне підвищення рівня життя народу»⁷.

Борючись за виконання планів десятої п'ятирічки, хлібороби України самовідданою працею вносять великий вклад у розв'язання головного завдання партії — все повнішого задоволення зростаючих потреб радянських людей.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ),

О. П. ГРИГОРЕНКО (Кам'янець-Подільський)

⁴ Там же, стор. 139.

⁵ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, Львів, 1972, стор. 343.

⁶ В. П. Шкварець. Розвиток колгоспної демократії, К., 1975, стор. 15.

⁷ Л. І. Брежнєв. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року, К., 1978, стор. 11.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН (1935—1970 рр.)

Розвиток політичних, економічних та культурних відносин між Радянським Союзом і Турецькою республікою в різні роки вже неодноразово був предметом дослідження радянських науковців¹.

Одним з найскладніших і найвідповідальніших періодів у цих взаємовідносинах був період, що охоплював другу половину 30-х—60-ті роки. Різні його етапи, що вже висвітлювалися², безперечно, не можуть виключити необхідності спеціального (а тим більш монографічного) дослідження проблеми в цілому.

Твори В. І. Леніна, зокрема його настанови з національно-колоніального питання, визначили політику першої в світі соціалістичної держави щодо пригноблених імперіалізмом народів. Будучи творцем учення про мирне співіснування держав з різним соціальним ладом, В. І. Ленін чітко сформулював принципи радянської зовнішньої політики. При його безпосередній участі було закладено фундамент дружби і співробітництва Радянської Росії з країнами зарубіжного Сходу, в тому числі Туреччиною. У телеграмі, надісланій 7 січня 1921 р. керівникові революційної Туреччини Мустафі Кемалю (Ататюрку), глава Радянського уряду пи-

¹ Лише останнім часом вийшли в світ такі видання, в яких певною мірою порушуються ці питання: *История внешней политики СССР 1917—1976* (в двух томах). Под редакцией А. А. Громько, Б. Н. Пономарева, М., 1976—1977; *Внешняя политика Советского Союза*, М., 1978; *История второй мировой войны 1939—1945*, т. 1—11, М., 1973—1979; *История дипломатии*, т. IV—V (в двух книгах), М., 1975, 1974—1979; *Ленинские традиции внешней политики Советского Союза*, М., 1977; *Политика и экономика современной Турции*, М., 1977; Н. Г. Киреев. *Турция вчера и сегодня*, М., 1977; Б. М. Поухверия. *Внешняя политика Турции после второй мировой войны*, М., 1976; його ж. *Основные этапы советско-турецких отношений.—Проблемы истории Турции* (сборник статей), М., 1978; А. М. Шамсутдинов. *К вопросу об установлении дипломатических отношений между правительствами РСФСР и ВНСТ.—Турция. История, экономика. Сборник статей*, М., 1978; П. П. Моисеев. *СССР—Турция: полвека экономического сотрудничества (этапы и тенденции).—Проблемы истории Турции* (сборник статей), М., 1978; В. И. Данилов. *Политические партии современной Турции и советско-турецкие отношения.—Великий Октябрь и Турция. Тезисы и резюме докладов и сообщений научной конференции, апрель 1977, Тбилиси*, М., 1977; А. И. Ганусец. *Турция в межсоюзнических отношениях в годы второй мировой войны.—Великий Октябрь и Турция*, М., 1977; А. Д. Желтяков. *Культура Турции в трудах советских исследователей* (к историографии проблемы).—*Вестник Ленинградского университета*, 1978, № 14; И. Ф. Черников. *В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935—1970 гг.)*, К., 1977; В. Шония. *Важная веха в развитии советско-турецких отношений.—«Международная жизнь»*, 1978, № 8; В. Аленик. *Плоды политики добрососедства (советско-турецкие связи на современном этапе).—«Международная жизнь»*, 1979, № 3 та ін.

² Див. наприклад, А. Ф. Миллер. *Очерки новейшей истории Турции*, М.—Л., 1948; В. М. Алексеев, М. А. Керимов. *Внешняя политика Турции*, М., 1961; А. М. Шамсутдинов. *Турецкая республика. Краткий очерк истории 1923—1961*, М., 1962; *Новейшая история Турции*, М., 1968; *Турецкая республика* (справочник), М., 1975; Р. С. Корхмазян. *Внешняя политика Турции в годы второй мировой войны. — Проблемы истории Турции*, стор. 137—153; А. И. Ганусец. *Внешнеполитический курс турецкого правительства в начальный период второй мировой войны (1939—июнь 1941 гг.)—Турция. История, экономика. Сборник статей*, стор. 83—93.

сав: «Я радий констатувати, що заходи, яких ми вживаємо щодо малих націй, Ви правильно витлумачили і зустрічають з Вашого боку ставлення, яке може тільки сприяти встановленню доброго взаєморозуміння та взаємного довір'я»³⁻⁵.

Виятково важливе значення при розробці даної теми мають рішення з'їздів, конференцій КПРС і Пленумів ЦК, на яких кардинальні питання міжнародного становища і зовнішньої політики СРСР, його відносин із зарубіжним світом аналізувалися завжди ґрунтовно і вичерпно. Так, вказуючи на позитивні якісні зрушення, що сталися у відносинах між СРСР і Туреччиною в середині 60-х років, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв заявив на вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Головне ми бачимо в тому, що після десятиріч нічим не виправданих і не викликаних ніякою необхідністю відносин ворожості і взаємного недовір'я нашим країнам вдалось прийти до деякого повороту у відносинах в напрямі зростаючого взаємного довір'я, в напрямі добросусідства. Ми маємо намір послідовно продовжувати політику поліпшення відносин з Туреччиною»⁶.

Слід зазначити, що перед істориком, який працює над дослідженням цієї проблеми, нині відкриваються сприятливі можливості використання багатьох нещодавно опублікованих документів і матеріалів. Особливо виділимо підготовлений і здійснений Комісією по виданню дипломатичних документів при Міністерстві закордонних справ СРСР ряд публікацій, що містять сотні вперше обнародованих матеріалів, таких, як дипломатичне листування, тексти договорів і угод між обома країнами, ноти і меморандуми, огляди і статистичні довідники тощо⁷.

Нині в розпорядженні дослідника є такі важливі джерела, як промови президентів Турецької республіки⁸, протоколи засідань Великих Національних зборів Туреччини⁹, тексти міжнародних договорів і угод¹⁰, програмні документи політичних партій і профспілок¹¹, різні статистичні огляди та довідники¹².

³⁻⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 52, стор. 305.

⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 221.

⁷ До періоду 1935—1970 рр. слід віднести, зокрема, XVIII—XXI томи фундаментальної публікації «Документи внешней политики СССР» (М., 1973—1977): СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г.—август 1939 г.). Документы и материалы, М., 1971; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г.—ноябрь 1945 г.), М., 1958; т. II. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г.—декабрь 1945 г.), М., 1958; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I—IV, М., 1978—1979; Летопись внешней политики СССР. 1917—1978 гг., М., 1978; Тегеран—Ялта—Потсдам. Сборник документов, М., 1971; Внешняя торговля СССР со странами Азии, Африки и Латинской Америки, М., 1958; Внешняя торговля СССР. Статистический сборник 1918—1966, М., 1967; Внешняя торговля СССР за 1961, 1962, 1963... 1970 гг. Статистический обзор, М., 1962—1971.

⁸ Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. 1919—1927, т. I—IV, М., 1929—1934; Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления, М., 1966; Кемаль Ататюрк. Публикация документов о советско-турецких отношениях в 1919—1938 гг.—«Международная жизнь», 1963, № 11; Atatürk'ün söylev ve demeçleri, cilt 1 (1919—1938), cilt 2 (1906—1938), cilt 3 (1918—1937), Ankara—İstanbul, 1945—1954; Mustafa Baydar. Atatürk ve Devrimlerimiz, İstanbul, 1973; Nâsîrî Hakkî Ulug. Hemşerimiz Atatürk, İstanbul, 1973; Şevket Süreyya Aydemir: Tek Adam. Mustafa Kemal, cilt 1—3, İstanbul—Ankara, 1963, 1967, 1978; İnönü'nün söylev ve demeçleri, cilt 1—2, İstanbul, 1946; «Tarih Dünyası» (Ankara), 1979, № 1.

⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıt ceridesi (1935—1939), Ankara; Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanak dergisi (1946—1948), Ankara.

¹⁰ Treaty of Mutual Assistance between his majesty in respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic. Oktober 1939, Ankara, 1939; O. Gunduz. A Guide to Turkish Treaties (1920—1964), Ankara, 1966; його ж. Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası anlaşmalar rehberi (1920—1961), Ankara, 1962.

¹¹ Türkiye İşçi partisi programı ve tüzüğü, İstanbul, 1975; DISK V dönem çalışma raporu (1973—1975), İstanbul, 1975; Türkiye İşçi sendikaları konfederasyonu. Türk-iş 7-nci Genel Kurul çalışmaları, Ankara 15 nisan 1968 — Türk-iş yayınları, Ankara, 1968; M. Sencer. Türkiye'de siyasal partilerin sosyal temelleri, İstanbul,

Складний комплекс міжнародних відносин, у тому числі і ряд питань, пов'язаних з політикою великих держав щодо Туреччини, знайшов відображення і в багатотомних офіційних публікаціях, що побачили світ у США¹³, Англії¹⁴, Франції¹⁵, Західній Німеччині¹⁶.

Ознайомлення з цими публікаціями набуває нині особливої актуальності, оскільки в них головним чином йдеться про події передодня другої світової війни.

Найбільш характерним для зазначених збірників документів є явно тенденційний підхід їх упорядників до відбору матеріалів і намагання висвітлити події у вигідному для себе світлі. До того ж частина документів (це стосується головним чином німецьких трофейних матеріалів) дуже часто подається в різних варіантах: все залежить від того, в якій країні вони були опубліковані.

У численних томах згаданих публікацій західних держав, на жаль, «не знайшлося» місця для документів про активну і послідовну боротьбу радянської дипломатії за мир і колективну безпеку, про наполегливі зусилля СРСР, спрямовані на розвиток ділового співробітництва з багатьма країнами, включаючи Туреччину. Нафпаки, зовнішня політика Радянського Союзу в них часто перекручується, зводяться злісні наклепи на першу в світі соціалістичну державу робітників і селян¹⁷.

Але критичний підхід до дипломатичних матеріалів, виданих на Заході, зіставлення їх з іншими джерелами дає можливість іноді отримати корисну інформацію. Наведемо такий приклад. У переддень другої світової війни уряди Англії і Франції дали деяким східноєвропейським і балканським країнам, включаючи Туреччину, так звані «гарантії» на випадок агресії з боку фашистської Німеччини¹⁸. Однак ціна вказаних «гарантій» добре відома. Численні застереження і умови, що стояли на шляху їх реалізації, фактично зводили нанівець можливість втілення в життя цих «гарантій». Про справжнє ставлення до них правлячих кіл західних держав свідчать хоча б такі факти. Коли у березні 1939 р., прагнучи використати

1974; "Kitle" (Istanbul), 1977, № 187, 188, 190; 1978, № 195, 196; "Birlik" (Istanbul), 12, 26 березня 1979 р.; "Yeni ses DISK basin-iş" (Istanbul), листопад 1976, 1978 рр.; "DISK Petkim-iş" (Ankara), 5 жовтня, 5 грудня 1977 р., 5 січня 1978 р.

¹² İstatistik yilligi 1960—1970, Ankara; İktisadi rapor. Türkiye ticaret odaları, sanayi odaları ve Türkiye ticaret borsaları birliği, Ankara, 1961—1970; İzmir Enternasyonal Fuarı ve Rehberi, İzmir, 1939; "İktisadi Yürüyüş" (Istanbul), 31 січня 1970 р.; "İktisat ve Maliye", червень 1972 р.; "Istanbul Ticaret Odası Mecmuası", № 11—12, 1967; "Istanbul Ticaret", 6, 13, 20, 27, 30 серпня, 10 вересня, 1 жовтня 1976 р.; 14, 28 січня, 4 лютого, 4 березня 1977 р.; "Türkiye ithalat-ihracat Postası" (Ankara), липень 1979 р.

¹³ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, vol. II. Europe (1935—1938), Washington, 1953—1955; Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Soviet Union 1933—1939, Washington, 1952; Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1939—1945, Washington, 1956—1972.

¹⁴ Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Second Series, vol. VI (1933—1934), London, 1957; vol. XII (5 aug. 1934—18 apr. 1935), London, 1972; Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Third Series, vol. I—VII, London, 1949—1954; Documents on International affairs 1935—1937, London, 1936—1939, Documents on International affairs 1939—1946, vol. I—II, London, 1951—1954; Documents on German Foreign Policy 1918—1945. From the Archives of the German Ministry Foreign affairs. Series C (1933—1937), vol. IV (1 april 1935—4 march 1936); vol. V (5 march—31 oct. 1936), London, 1962—1966; Series D (1937—1945), vol. I—IV, VIII—IX, London, 1949—1951, 1955—1956.

¹⁵ Documents Diplomatiques 1938—1939, Paris, 1939; Documents diplomatiques Français 1932—1939, 2-e serie (1936—1939), vol. I—VIII, Paris, 1963—1973; Les archives secretes de la Wilhelmstrasse, vol. I—IV (1936—1939), Paris, 1950—1953.

¹⁶ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945. Serie D, Bd. IV—VII, Baden—Baden, 1951—1956.

¹⁷ Особливо це характерне для збірника "German-Soviet Relations 1939—1941. Documents from Archives of the German Foreign office" (Washington, 1948), опублікування якого викликало необхідність відомої довідки Радянського інформаційного бюро під назвою «Фальсифікатори історії».

¹⁸ Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Third series, vol. IV, London, 1951, стр. 553; vol. V, London, 1952, стр. 197, 406; Documents on International affairs 1939—1946, vol. I, London, 1951, стр. 202.

будь-яку можливість для зменшення небезпеки виникнення нової світової війни. Радянський уряд запропонував негайно скликати нараду за участю представників заінтересованих країн (СРСР, Англії, Франції, Польщі, Румунії, Туреччини) для розгляду складної міжнародної обстановки, Лондон і Париж відповіли, що розглядають радянську ініціативу як «передчасну»¹⁹. Така ж доля спіткала іншу конструктивну пропозицію СРСР (квітень 1939 р.), суть якої зводилася до того, що Радянський Союз, Англія і Франція беруть на себе спільне зобов'язання подавати всебічну, зокрема военну, допомогу східноєвропейським країнам, розташованим між Балтійським та Чорним морями, які межують з СРСР, в разі агресії проти цих країн. До останніх була віднесена і Туреччина²⁰.

Даремно Джозеф Девіс — посол США у Москві в 1936—1938 рр., прихильник співробітництва з СРСР — пропонував свої послуги державному секретареві США К. Хеллу негайно виїхати до Радянського Союзу і зустрітись з його керівництвом, щоб допомогти швидше укласти англо-франко-радянську угоду. Держдепартамент «порадив» Девісу краще «не ризикувати»²¹.

Водночас правлячі кола західних держав, насамперед Англії, вели переговори з Гітлером, причому офіційний Лондон був навіть готовий відмовитися від своїх «гарантій», даних разом з Парижем ряду східних і південно-східних країн, у тому числі й Туреччині²².

Крім уже опублікованих документів, що характеризують різні форми взаємовигідних торговельних зв'язків і економічного співробітництва обох країн, велика кількість відповідних матеріалів і статистичних даних зберігається у фондах Наркоматів зовнішньої торгівлі та легкої промисловості СРСР Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (фонди 413 і 7604), всесоюзних державних об'єднань по торгівлі з країнами Сходу та по експорту й імпорту кустарно-художніх виробів Центрального державного архіву народного господарства СРСР (ЦДАНГ СРСР), а також у матеріалах Управління уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР при Раді Міністрів УРСР.

З архівних джерел можна почерпнути цікаві факти про допомогу Країни Рад у зміцненні економічної незалежності республіканської Туреччини у 30-ті роки. Так, у 1934 р. Радянський уряд надав Туреччині довгостроковий, безпроцентний кредит, що мав погашатися лише за рахунок експорту, у сумі 8 млн. доларів і технічну допомогу при спорудженні потужних текстильних комбінатів у містах Кайсері та Назілі. Вони вступили в дію, відповідно, у 1935 і 1937 рр.²³

Створений в СРСР спеціалізований трест «Туркбуд» здійснив проектування намічених об'єктів, а також постачав їм необхідне обладнання, у виготовленні якого взяли участь близько 200 радянських підприємств. Серед них — московські заводи ім. І. І. Лепсе, «Червона Пресня», ленінградські — ім. В. І. Леніна, «Електросила»,

¹⁹ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г.—август 1939 г.). Документы и материалы, стор. 246—247.

²⁰ Там же, стор. 336—337.

²¹ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1939, vol. I, стор. 234—236.

²² Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945, Serie D, Bd. VI, Baden—Baden, 1956, стор. 823—828. Показово, що в лондонській публікації німецьких матеріалів “Documents on German Foreign Policy 1918—1945” зроблено спробу всіляко применшити значення англо-німецьких переговорів 1939 р. Її складачі та видавці приховали від громадськості найважливіший документ — меморандум, підготовлений на бланку британського прем'єр-міністра і вручений під час переговорів фашистським емісарам (Див.: Documents on German Foreign Policy 1918—1945, Serie D, vol. VI, London, 1955, стор. 977—978).

²³ Документы внешней политики СССР, т. XVII, М., 1971, стор. 58—64; Сборник действующих торговых договоров и иных хозяйственных соглашений, заключенных СССР с иностранными государствами, ч. I, М., 1935, стор. 282—286; Şevket Süreya Aydemir. Tek Adam. Mustafa Kemal, cilt 3 (1922—1938), Istanbul, 1978, стор. 412.

заводи Тули, Ярославля, Іваново, Харкова, Києва, Одеси, Донбасу²⁴. У Туреччину була направлена велика група радянських інженерно-технічних експертів, які керували усіма монтажними та пусковими процесами на будівництві²⁵. Істотну роль відіграв «Туркбуд» і в справі підготовки кваліфікованих кадрів працівників з місцевого населення. При Кайсерійському комбінаті, наприклад, було організовано школу фабрично-заводського навчання, в якій викладали фахівці з СРСР. Керівний інженерний і обслуговуючий персонал для турецьких новобудов також був підготовлений у Радянському Союзі²⁶. Отже, ще у ті далекі 30-ті роки, коли навіть поняття «допомога країнам, які розвиваються», було невідоме у практиці міждержавних відносин, батьківщина Великого Жовтня виступила, по суті, піонером у розв'язанні цієї важливої проблеми*.

У ЦДАЖР СРСР (фонд 5283 Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном), ЦДАЖР Азербайджанської РСР і Української РСР (фонди 57 і 166 Наркомосвіти), архіві АН УРСР зберігаються чимало матеріалів, які характеризують культурні і наукові зв'язки Радянської держави з Туреччиною у зазначений час. Зокрема, в середині 30-х років при Академії наук СРСР була організована Комісія сприяння науковим зв'язкам з Туреччиною, яку очолював визначний сходознавець академік О. М. Самойлович. З ініціативи цієї комісії вчених молодій Турецькій республіці знайомили з найновішими досягненнями радянської науки і техніки, налагоджувалося творче співробітництво наукових установ обох країн. У 30-ті роки, наприклад, для турецьких фахівців сільського господарства, які відвідували Країну Рад, влаштовувались екскурсії у державний заповідник «Асканія-Нова»²⁷.

Фонд Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном містить маловідомі дані про перебування в Туреччині багатьох видатних діячів культури, науки і мистецтва Радянського Союзу, зокрема О. М. Горького, Г. М. Кржижановського, А. С. Бубнова, М. Ю. Кольцова, Л. В. Нікуліна, П. А. Павленка, П. Г. Тичини, М. Н. Бурденка, П. М. Жуковського, В. В. Баргольда, І. І. Мещанінова, Д. Д. Шостаковича, В. В. Барсової, А. В. Нежданової, О. С. Пирогова, М. П. Максакової, Л. М. Оборіна та інших²⁸.

Розробка даної проблематики передбачає, безумовно, і використання матеріалів зарубіжних архівосховищ, насамперед турецьких (хоча останні поки що залишаються недоступними для радянського дослідника). Що ж до інших іноземних архівних джерел, то з них варто насамперед назвати матеріали Національних архівів США (періоду другої світової війни), які досить красномовно проливають світло на ті чи інші сторони закулісної діяльності Лондона і Вашингтона, що намагалися використати Туреччину в своїх класово-економічних інтересах і тим самим погіршити її відносини з СРСР. Так, під час зустрічі англійських і турецьких державних діячів в Адані (Південна Туреччина) 30—31 січня 1943 р. У. Черчилль «з'ясував» можливості вступу цієї країни у війну проти держав «осі» на випадок «союзницької на-

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 7604, оп. 1, спр. 422, арк. 1, 8—9.

²⁵ Там же, спр. 329, арк. 7—11, 35—36.

²⁶ Там же, арк. 12—14; спр. 422, арк. 10.

* Кінець 60-х — 70-ті роки ознаменувались успішним розвитком радянсько-турецького економічного співробітництва. На основі угод 1967 і 1973—1979 рр. при сприянні СРСР були споруджені або споруджуються перша черга металургійного комплексу в Іскендеруні, алюмінієвий комбінат у Сейдшехірі, нафтопереробний завод в Аліага, заводи по виробництву деревно-волокнистих плит і сірчаної кислоти та гербіцидів, гребля і водосховище на р. Ахурян, теплоелектростанція в Орханелі (Архів Управління уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР при Раді Міністрів УРСР; Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1977 г. и начало 1978 г., М., 1978, стор. 25; «Внешняя торговля», 1979, № 1, стор. 17—19; «Правда», 7 червня 1979 р.).

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 142, арк. 68—69; спр. 145, арк. 39; спр. 193, арк. 8.

²⁸ Там же, спр. 233, арк. 18; спр. 230, арк. 15; спр. 112, арк. 44—46, 52; спр. 142, арк. 4—5.

ступальної акції в центральній частині Середземного моря»²⁹ — тобто акції, яка повинна була, по суті, підмінити відкриття другого фронту в Європі і посилити англо-американський вплив на Балканах. Як свідчать архівні матеріали, турецьким керівникам натякнули на бажаність вступу їх країни у війну, негайного відкриття вільного проходу через протоки британському флоту, надавши йому можливість увійти в Чорне море і організувати висадку десанту на болгарському і румунському узбережжі, випередивши таким чином Радянську Армію, яка вже розпочала свої грандіозні наступальні операції³⁰. І, нарешті, не обійшлося без розгляду різних варіантів «посередництва», яке, на думку Лондона і Вашингтона, Туреччина мала здійснювати у відносинах між Заходом і державами «осі»³¹.

Важливою групою джерел є мемуари, щоденники, політичні біографії, що належать радянським дипломатам, журналістам, воєначальникам, діячам науки, техніки і культури. Будучи безпосередніми свідками і учасниками багатьох пам'ятних подій, вони на основі власних спостережень відтворюють яскраву картину титанічної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, спрямованої на зміцнення загального миру і безпеки, проти палів війни, за широке міжнародне співробітництво³².

У зарубіжній мемуарній літературі, яка певною мірою стосується радянсько-турецьких відносин 1935—1970 рр., можна виділити принаймні три напрями. До першого належать праці, автори яких, перебуваючи на марксистсько-ленінських позиціях, правильно оцінюють діяльність радянської дипломатії щодо країн Сходу, зокрема Туреччини³³. Другий становлять спогади тих, хто прагнув більш або менш об'єктивно розповісти про бачене, доброзичливо ставлячись при цьому до СРСР та його миролюбної зовнішньої політики³⁴. І, нарешті, мемуари третього напрямку часто не

²⁹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. — ноябрь 1945 г.), М., 1958, стор. 77.

³⁰ The National Archives of the United States of America. Committee for the Study of War Documents. Microcopy No. T-454, Roll, 88, стор. 953.

³¹ Там же, стор. 956.

³² С. И. Аралов. Воспоминания советского дипломата, М., 1960; його ж. Выполняя указания Ленина.—«Советское востоковедение», 1958, № 2; А. Глебов. Из прошлого.—«Новый мир», 1957, № 12; його ж. Линия дружбы. Рассказы о Турции, М., 1960; И. М. Майский. Кто помогал Гитлеру? М., 1962; його ж. Воспоминания советского дипломата, 1925—1945, М., 1971; Н. Г. Пальгунов. Тридцать лет (воспоминания журналиста и дипломата), М., 1964; В. Бережков. Тегеран 1943. На конференции Большой тройки и в кулуарах, М., 1968; Н. Равич. Молодость века, М., 1960; Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1972; И. В. Тюленев. Через три войны, М., 1972; С. М. Штеменко. Генеральный штаб в годы войны, М., 1967; Н. Г. Кузнецов. Накануне, М., 1966; И. Ю. Крачковский. Над арабскими рукописями. Листки воспоминаний о книгах и людях, М., 1965; А. С. Яковлев. Цель жизни. Записки авиаконструктора, М., 1967; И. В. Комзин. Я верю в мечту, М., 1973; Михаил Васильевич Фрунзе. Жизнь и деятельность в фотографиях и документах, М., 1973; Климент Ефремович Ворошилов. Жизнь и деятельность в фотографиях и документах, М., 1978; А. Н. Самойлович. Второй лингвистический конгресс в Турции и советско-турецкие научные отношения.—«Вестник АН СССР», 1935, № 1; його ж. Стамбульские впечатления 1936 года.—«Звезда», 1936, № 12; А. Н. Кононов. VIII конгресс Турецкого лингвистического общества.—«Советское востоковедение», 1957, № 4; В. И. Данилов. 7000 километров по Турции, М., 1975; Н. Жуковский. На дипломатическом посту, М., 1963; Л. О. Суярко. Дмитро Захарович Мануїльський, К., 1979; Б. М. Зав'ялов. Дмитро Захарович Мануїльський, К., 1967.

³³ С. Устюнгель. В тюрьме и на «воле». Записки турецкого коммуниста, М., 1952; Назым Хикмет. Рассказ о Турции, М., 1952; його ж. Человеческая панорама, М., 1962; його ж. Романтика, К., 1975.

³⁴ А. Верт. Россия в войне 1941—1945, М., 1967; С. Дервиш. Почему я друг Советского Союза.—Рассказы турецких писателей, М., 1954; Женеваева Табуи. Двадцать лет дипломатической борьбы, М., 1960; Э. Эррио. Из прошлого. Между двумя мировыми войнами, М., 1958; його ж. Эпизоды. 1940—1944, М., 1961; Якуб Кадрі Караосманоглу. Дипломат поневоле. Воспоминания в наблюдения, М., 1966.

вільні від вигадок і перекручень дійсності, іноді вони містять свідому фальсифікацію історичної правди³⁵.

Цінним джерелом, яке містить хроніку історичних подій і фактів, є преса. Окремо слід сказати про зарубіжні буржуазні періодичні видання, що нерідко впливають на політичний курс «своїх» урядів і на сторінках яких знаходиться відображення гостра класова та ідеологічна боротьба. Не обминає вона і сферу зовнішньої політики. Так, будь-яка помітна подія в радянсько-турецьких відносинах знаходила відгук на сторінках органів друкованої інформації як власне Туреччини, так і «зацікавлених» західних держав. Так звана «жовта преса» давно силкується «довести» неможливість підтримання дружніх відносин між Туреччиною і її великим північним сусідом буцімто внаслідок якихось «історичних і географічних факторів»³⁶.

Проте життєві інтереси Турецької республіки не мають нічого спільного з подібними твердженнями. Нині широка громадськість і урядові кола Туреччини дедалі більше усвідомлюють необхідність дальшого розвитку радянсько-турецьких відносин на принципах миру, дружби і добросусідства, поважання суверенітету та невтручання у внутрішні справи один одного³⁷. Як цілком правильно зазначала турецька газета «Ені Гюн», «у Туреччини і Радянського Союзу немає ніяких причин для взаємної ворожнечі. Навпаки, є багато можливостей для зміцнення дружніх зв'язків в усіх галузях. На жаль, Туреччина залишається ще прив'язаною до НАТО, хоча цілком очевидно є безперечна для національних інтересів країни перевага розвитку її відносин саме з СРСР»³⁸.

Вивчення і використання різних джерел з метою створення глибоко аргументованої історії взаємовідносин обох країн є справою винятково важливою і актуальною. Це тим більш потрібно зробити в умовах, коли, як заявив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, «непогано розвиваються наші відносини з Туреччиною»³⁹.

І. Ф. Черніков (Київ)

³⁵ W. S. Churchill. *The Second World War*, v. I—VI, London, 1950; *The Memoirs of Cordell Hall*, New York, 1948; H. Knatchbull-Hugessen. *Diplomat in Peace and War*, London, 1949; *The Memoirs of general lord Ismay*, New York, 1960; Ali Fuat Cebesoy'un siyasi hatiralari, Istanbul, 1957; Karabekir Kazim. *Istiklal harbimiz*, Istanbul, 1960; J. Lukasiewicz. *Diplomat in Paris 1936—1939. Papers and Memoirs*, New York—London, 1970; *The Diaries of Sir Alexander Kadogan 1938—1945*, New York, 1972; C. L. Sulzberger. *An age of Mediocrity. Memoirs and Diaries. 1963—1972*, New York, 1973; M. Sturdza. *The Suicide of Europe*, Boston—Los Angeles, 1968; A. E. Yalman. *Turkey in my time*, Oklahoma, 1956.

³⁶ Дяв., наприклад, "Son Havadis", 15 червня 1967 р.; "Hurriyet", 16 червня 1967 р.

³⁷ Показові щодо цього заяви, зроблені у 1978 р. прем'єр-міністром Б. Еджевітом і міністром національної оборони Н. Акмандором, про те, що для Туреччини не існує будь-якої загрози з боку СРСР та його союзників і що Турецька республіка має намір підтримувати добросусідські відносини з країнами Східної Європи, насамперед Радянським Союзом («Правда», 23 червня 1978 р.; "Cumhuriyet", 28 серпня 1979 р.; "Kitle", 1978, № 194—195; "Yeni Asir", 21 серпня 1978 р.).

³⁸ "Yeni Gün", 22 червня 1978 р.

³⁹ «Радянська Україна», 8 березня 1979 р.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ЛЕНИНСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПАРТИЙНОГО РУКОВОДСТВА ХОЗЯЙСТВЕННЫМ СТРОИТЕЛЬСТВОМ,

*изд-во при Киевском государственном
университете издательского объединения
«Вища школа»,
К., 1978, 176 с.*

З перших днів існування нашої країни В. І. Ленін приділяв особливу увагу питанням економічної стратегії партії. Найважливіші принципи наукового керівництва народним господарством Країни Рад, розроблені ним, мають величезне значення й на сучасному етапі розвинутого соціалізму.

Теоретичне осмислення ленінських принципів партійного керівництва господарським будівництвом, наукове узагальнення величезного досвіду, нагромадженого Комуністичною партією, її місцевими організаціями в питаннях економічного розвитку,— важливе і відповідальне завдання радянської історико-партійної науки.

В міру того, як радянське суспільство швидкими темпами йде вперед по шляху комуністичного будівництва і дедалі масштабнішим та динамічнішим стає наше господарство, великого значення набувають наукові праці, присвячені актуальним питанням партійного керівництва економікою. З огляду на це слід вітати вихід у світ колективної монографії «Ленинские принципы партийного руководства хозяйственным строительством»*. На основі широкого використання ленінської ідейно-теоретичної спадщини, документів Комуністичної партії, праць товариша Л. І. Брежнева в книзі досить переконливо розкрито суть принципів партійного керівництва господарським будівництвом, показано те нове, що з'явилося в його теорії і практиці.

Монографія допомагає краще зрозуміти те, що розробка і втілення в життя науково обгрунтованої економічної політики КПРС, єдність політичної та господарської діяльності партії, розмежування функцій партійних, державних і адміністративних

органів, добір, розстановка та виховання кадрів, розвиток трудової активності і творчої ініціативи мас — це об'єктивно обумовлені вимоги, які лежать в основі методів і форм партійного керівництва економікою країни.

Значне місце в рецензованій книзі приділено аналізу наукових методів партійного керівництва. На основі рішень XXV з'їзду КПРС, нових положень та висновків, що містяться у працях товариша Л. І. Брежнева, колектив авторів розглядає важливі питання комплексного, системного підходу партії до постановки та розв'язання корінних економічних проблем, вміння правильно визначити головні напрями в широкому колі народногосподарських завдань, оволодівати ленінським стилем роботи. В монографії цілком слушно підкреслюється важлива роль внутріпартійної інформації в справі наукового вирішення проблем партійного керівництва економікою країни. Як відомо, в цьому відношенні Компартія України також нагромадила чималий досвід.

Центральне місце в рецензованій книзі займають питання, пов'язані з розкриттям суті ленінських принципів партійного керівництва господарським будівництвом, їх творчим розвитком у документах XXIV та XXV з'їздів КПРС, працях товариша Л. І. Брежнева. Важливе значення мають, зокрема, проблема співвідношення політики та економіки та принцип єдності політичної і господарської діяльності партії. Цей принцип, як слушно підкреслюють автори, вимагає комплексної оцінки питань створення нового суспільства як з економічної, так і з політичної точок зору (стор. 62). Системно, комплексно розглядаються також і питання підвищення ролі партійних комітетів як органів політичного керівництва, реалізації перспективних планів економічного і соціального розвитку трудових колективів, взагалі соціально-економічної програми партії.

Окремий розділ монографії присвячений аналізу ленінського принципу розмежування функцій партійних, державних та господарських органів у керівництві економікою. Смісл цього принципу В. І. Ленін вбачав у тому, щоб Комуністична партія, місцеві парторганізації не самоусувалися

* Керівники авторського колективу проф. Л. А. Суярко і проф. І. В. Шульга.

від питань господарського будівництва, а вирішували їх із загальнопартійних, загальнодержавних інтересів, в органічній єдності з процесом вдосконалення ідеологічної та організаторської роботи.

На нашу думку, авторам варто було б акцентувати увагу читача на тих ленінських настановах і положеннях, у яких підкреслюється роль Комуністичної партії як керівної, спрямовуючої сили соціалістичного суспільства.

З інтересом читаються сторінки, де викладаються документи партійних з'їздів, у яких підкреслюється величезна роль кадрової політики в постановці та розв'язанні корінних проблем господарського будівництва.

В теоретичному плані матеріали розділу про кадрову політику партії, як нам здається, свідчать про необхідність концентрації уваги дослідників на аспектах проблеми, що знайшли принципове обґрунтування в останніх партійних документах, працях товариша Л. І. Брежнєва: на зростаючі ролі управлінської діяльності КПРС, підвищені вимоги до рівня ідейно-теоретичної підготовки кадрів, особливо господарських керівників, та ін.

В заключних двох розділах розглядаються питання партійного контролю діяльності господарських органів, адміністрації підприємств. На сторінках книги читач знайде виклад основних ленінських положень, матеріалів XXV з'їзду КПРС, що стосуються суті партійного контролю, його принципів. Позитивним є те, що автори намагаються показати при цьому специфіку, особливості форм та методів партійного контролю в різних галузях народного господарства. Доцільно було б, однак, ґрунтовніше розглянути питання про об'єктивні основи підвищення ролі і значення партійного контролю на сучасному етапі, необхідність комплексного підходу до його здійснення.

В останньому, сьомому розділі монографії розкривається суть ленінського принципу розвитку трудової активності та творчої ініціативи мас, аналізуються основні напрями організаторської та політичної роботи партійних організацій по його втіленню в життя. Головна увага (і цілком правомірно) приділена соціалістичному змаганню, його перспективним формам. Це, зокрема, змагання між трудовими колективами на договірних засадах, рух під девізом «П'ятиріччя якості — робітничу гарантію!», змагання колективів суміжних підприємств та ін. Такий підхід дав змогу уникнути розгляду тих аспектів, які вже досить широко висвітлені в нашій науковій літературі, й звернути увагу читача на

особливості нинішнього етапу розвитку економіки розвинутого соціалізму. На жаль, автори не завжди послідовні в цьому відношенні. Так, слід було б розглянути закономірності розвитку змагання на сучасному етапі, його основні риси та особливості, традиції і наступність, комплексний підхід до його організації та ін.

Цікава й корисна праця не позбавлена і деяких інших недоліків. Очевидно, необхідно було більше уваги приділити принципу розробки й проведення в життя науково обґрунтованої економічної політики. Суть і значення цього принципу автори розглядають в розділі «Економічна політика — основа партійного керівництва народним господарством» (стор. 38). Однак і назва, і в ряді місць зміст розділу де-що звужують, спрощують проблему.

Крім того, не повною мірою використані документи XXV з'їзду КПРС, необхідні для характеристики сучасного етапу економічного розвитку країни (стор. 44). В окремих випадках не досить чіткі формулювання, не завжди вдало розставлені потрібні акценти і наголоси. Так, наприклад, аналізуючи завдання профспілок і посиляючись при цьому на матеріали XXV з'їзду КПРС, автори звертають увагу на те, що «профспілки покликані насамперед захищати права й інтереси трудящих, повинні активно займатися побутовими, соціальними питаннями» (стор. 108). Очевидно, що нині, в умовах розвинутого соціалізму, цим далеко не вичерпуються функції профспілок. Адже і в матеріалах з'їзду, і в працях товариша Л. І. Брежнєва мова йде про їх двоєдине завдання, тобто розвиток виробництва і розв'язання соціальних, побутових проблем. Ясно, що без розширення виробництва, без підвищення продуктивності та якості праці не можна ефективно вирішувати корінні соціально-економічні проблеми розвитку нашої країни.

Треба відзначити також і деякі неточності в назвах промислових підприємств (стор. 68, 159).

Однак окремі недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги, присвяченої актуальним питанням партійного керівництва господарським будівництвом на основі принципів, розроблених В. І. Леніним. Вона допоможе науковим працівникам, викладачам суспільних наук вузів, аспірантам, пропагандистам у вивченні ленінської теоретичної спадщини і, зокрема, принципів партійного керівництва народним господарством.

*Л. Ф. Гайдуков (Київ),
І. І. Коломійченко (Київ)*

О. О. Малько.

**РОБІТНИЧИЙ КЛАС —
ТРУДІВНИКАМ СЕЛА,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1978, 135 с.**

КПРС постійно дбає про розвиток сільського господарства, розглядаючи його прогрес як одне з найважливіших завдань. XXV з'їзд партії наголосив на необхідності посилення вкладу у цю справу всіх галузей економіки країни, насамперед тих, які безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. На практиці результати даної роботи великою мірою визначаються діяльністю робітничого класу — провідної соціальної сили, головного виробника матеріальних благ суспільства.

«КПРС виходить з того, — підкреслюється в Програмі партії, — що далі зміцнення **непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства** має вирішальне політичне і соціально-економічне значення для будівництва комунізму в СРСР»¹. Значний вплив на даліше вдосконалення багатограних взаємовідносин між двома дружніми класами має той фактор, що й на нинішньому етапі робітничий клас виявляє дедалі нові можливості, шляхи та форми посилення своєї авангардної ролі у справі розвитку сільського господарства.

Ці питання вже знайшли своє відображення в радянській історіографії. Однак ряд важливих складових частин цієї проблеми все ще потребує глибокого вивчення. Певною мірою ці прогалини в українській радянській історіографії заповнює рецензована праця О. О. Малька.

У монографії розглядається найменш висвітлений аспект діяльності робітничого класу у справі розвитку сільського господарства — участь трудящих промисловості і будівництва у зміцненні та якісному поліпшенні матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва у 1959—1970 рр. Досліджуваний період чітко розділяється на два послідовних етапи, визначальною віхою яких стали рішення безрезневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, що проголосив курс на створення стійких економічних факторів для піднесення колгоспного виробництва. Висвітлюючи проблему, дослідник вдається до порівняльного аналізу кількісних змін, що відбувалися поетапно протягом 1959—1970 рр., у справі технічної оснащеності колгоспів і радгоспів при допомозі робітничого класу УРСР.

У книзі розповідається про ефективні заходи, передові почини та ініціативи робітничих колективів, спрямовані на інтенсифікацію галузей індустрії, які найтісніше пов'язані із сільським господарством. З кінця 50-х років партійні організації республіки, очоливши рух за технічний про-

грес, почали більш конкретно і цілеспрямовано вирішувати питання всебічної активізації виробничих процесів. Так, з ініціативи були створені і діяли комісії по контролю за впровадженням нової техніки, за якістю продукції і додержанням культури виробництва. В ході всенародного соціалістичного змагання, в боротьбі за комуністичне ставлення до праці широкого розмаху набули громадські огляди по використанню передової технології, засобів механізації та автоматизації виробництва. Під час таких оглядів робітники та інженерно-технічні працівники вносили цінні раціпропозиції, більшість з яких впроваджено у виробництво. Це дало високий економічний ефект.

Невтомна організаторська робота партії, самовіддана праця колективів підприємств машинобудування, електротехнічної промисловості та енергобудівників забезпечили на середину 60-х років значне зростання промислової продукції для потреб колгоспів і радгоспів. Про це свідчать дані, наведені в рецензованій монографії (стор. 22, 55). Крім загальних цифр, автор подає й конкретні показники, що ілюструють розвиток колгоспно-радгоспного виробництва, збільшення випуску для села певних видів продукції тощо.

Однак незважаючи на досягнуті успіхи, розвиток деяких галузей сільськогосподарського машинобудування та рівень електрифікації села в Українській РСР на середину 60-х років ще не задовольняє зростаючих потреб. Автор детально сприяється на цих труднощах, аналізує їх причини на матеріалах нашої республіки. Такий підхід допомагає глибше усвідомити необхідність і своєчасність рішень, які були прийняті безрезневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС та XXIII з'їздом Комуністичної партії в галузі сільського господарства і, насамперед, його технічної оснащеності. Партійні, державні, господарські органи виробили і почали здійснювати ефективні заходи у цьому напрямі.

У книзі показано позитивні зміни у справі посилення допомоги робітничого класу УРСР трудівникам села. Підприємства тракторного і сільськогосподарського машинобудування, колективи енергобудівників і енергетиків почали працювати за новою системою планування та економічного стимулювання. Ці заходи безпосередньо й опосередковано сприяли дальшому забезпеченню колгоспно-радгоспного виробництва передовою технікою, високопродуктивними агрегатами, додатковими енергоємностями. Автор інформує читача про нові зразки сільськогосподарської техніки, створеної заводськими умільцями. В спеціальних таблицях (стор. 36, 61) відображено збільшення парку тракторів, вантажних автомобілів, різних видів сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах УРСР з 1958 р. по 1970 р., наведено основні показники електрифікації сільського господарства.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють постійну увагу питанню інтен-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 69.

сифікації сільськогосподарського виробництва на основі його всемірної механізації і електрифікації, хімізації і меліорації земель. На прикладі передових колективів УРСР дослідник висвітлює головні напрями, форми і методи прискорення випуску хімічної продукції для сільського господарства, введення в дію нових зрошуваних та меліорованих площ.

Певний інтерес викликають сторінки книги, де йдеться про вдосконалення технології хімічної продукції, співдружність виробничників з науковцями у розробці нових видів мінеральних добрив, хімікатів, розширенні їх асортименту (стор. 81, 82, 85). Саме тут відкривається широке поле для творчої думки численних винахідників і раціоналізаторів, якими так славиться наш робітничий клас.

У рецензованій праці розглядається така дійова форма співробітництва робітників і селян, як шефська допомога міста селу. Це, безперечно, один з найважливіших напрямів активного впливу робітничого класу на економічні, політичні та соціальні процеси, що відбуваються в радянському селі. Автор докладно спинається на нових умовах здійснення шефства, що об'єктивно складалися в розглядуваний період. Проблема розвитку шефських зв'язків стала невід'ємною складовою частиною діяльності міських парторганізацій, які робили все, щоб надати їм справді масового характеру, сприяти їх більшій ефективності та цілеспрямованості.

Велике значення в шефській роботі має передача селу досвіду боротьби за підвищення ефективності виробництва, організації змагання, допомога в підготовці кадрів, розвитку раціоналізаторства та винахідництва, поліпшенні організації праці

ВЫСОКАЯ ЦЕЛЬ *
Политиздат Украины,
К., 1979, 184 с.

Виховання трудящих, зокрема молоді, — важлива складова частина ідеологічної роботи кожної партійної організації. Комуністична партія велику увагу приділяє формуванню в радянських людей почуттів патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹, — підкреслюють

* Редакційна колегія: Ю. В. Бабко, З. Ф. Возіанов, Ю. П. Дяченко, З. І. Носков, А. Ф. Ленчук.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 84.

тощо. Цим питанням автор приділяє особливу увагу, як дійовим засобом подолання істотних відмінностей між містом і селом шляхом перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної.

В результаті аналізу й узагальнення матеріалів дослідження автор приходить до незаперчного висновку, що зростання активної ролі робітничого класу у піднесенні сільського господарства — об'єктивна закономірність, яка з повною силою підтверджує положення марксизму-ленінізму про історично перетворюючу діяльність найпередовішого класу суспільства.

Рецензована праця виконана на високому ідейно-політичному та науковому рівні, ґрунтується на багатих архівних, літературних та статистичних матеріалах.

Разом з тим книга О. О. Малька не позбавлена окремих недоліків. Так, у першому розділі слід було б повніше показати результативність допомоги робітничого класу УРСР працівникам лавів і ферм, навести конкретні показники підвищення продуктивності провідних галузей сільського господарства. Автор іноді перенасичує сторінки цифровими даними і фактичним матеріалом, які не завжди достатньо теоретично узагальнюються. Одним з істотних недоліків праці, на нашу думку, є відсутність критики буржуазних фальсифікацій питання про союз робітничого класу і селянства в СРСР на сучасному етапі.

В цілому ж праця О. О. Малька заслуговує позитивної оцінки. Присвячена дослідженню актуальної проблеми, вона становить значний науково-практичний інтерес.

*П. Д. Овчаренко (Київ),
В. І. Полурез (Київ)*

ся у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії.

Цим питанням присвячена рецензована праця, в підготовці якої активну участь брали партійні, радянські працівники, керівники громадських організацій, політпрацівники Радянських Збройних Сил.

У збірнику розповідається про кращі форми і методи організації оборонно-масової роботи, військово-патріотичного та інтернаціонального виховання, підготовки юнаків до служби в рядах Збройних Сил СРСР.

Збірник відкривається статтею завідувачого відділом адміністративних органів ЦК Компартії України А. С. Чумака, в якій аналізується досвід партійного керівництва з питань оборонно-масової роботи, розповідається, як парторганізації використовують знання і досвід ветеранів Великої Вітчизняної війни, генералів і офіцерів запасу та у відставці для формування ідейних і моральних якостей радянських людей, їх військово-патріотичного виховання.

Велике значення для правильного розв'язання питань підвищення економічного і оборонного потенціалу країни, виховання у радянських людей почуття патріотизму, готовності стати на захист завоювань Великого Жовтня мають положення і висновки, які містяться у працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Цілина». Ці твори, підкреслює А. С. Чумак, багатюща скарбниця досвіду боротьби і творення радянського народу, досвіду вміння будувати комунізм і захищати Вітчизну.

Перші секретарі Дніпропетровського і Запорізького обкомів Компартії України Є. В. Качаловський і М. Н. Всеволожський на сторінках збірника розповідають про те, як партійні організації цих областей на основі комплексного підходу проводять велику військово-патріотичну та оборонно-масову роботу в трудових колективах, школах і навчальних закладах області. Пропаганда бойових і трудових традицій, наголошують вони, це не тільки бесіда з молоддю, спогади про дні війни, а й активне утвердження в масах таких якостей, як трудова і громадська активність. У статтях підкреслюється виключно велика роль особистого прикладу комуніста. Нагромадженням досвідом у цій галузі діляться також секретар парткому колгоспу «Дружба» Вінницької області С. В. Поліщук і секретар парткому київського заводу «Арсенал» А. Г. Пилипенко.

Про походи молоді по місцях революційної і трудової слави нашого народу, які здійснює комсомол України спільно з ДТСААФ і іншими громадськими організаціями, про проведення військово-спортивної гри «Зірниця», в якій щорічно в республіці беруть участь понад 3,5 млн. дітей і підлітків, про шефство комсомолу над військовими частинами читач дізнається із статті першого секретаря ЦК ЛКСМ України А. І. Корнієнка.

Ленінські ідеї про єдність армії і народу як фактор вдосконалення обороноздатності соціалістичної Батьківщини знайшли відображення в статтях члена Військової ради, начальника політуправління Червонопрапорного Київського військового округу В. Т. Дементєва, члена Військової ради, начальника політуправління Червонопрапорного флоту П. Н. Медведєва і начальника політвідділу військ Червонопрапорного Західного прикордонного округу Є. Д. Соловйова.

Великий інтерес у читачів викличе стаття першого секретаря Івано-Франківського обкому Компартії України І. І. Скиби, в якій на конкретних прикладах розповідається про військово-шефську роботу трудових колективів, письменників, художників, студентів над прикордонними заставами і військовими частинами.

В ряді статей підкреслюється інтернаціональний характер заходів, що проводяться разом з братніми соціалістичними країнами. Так, у велогонках, присвячених Герою Радянського Союзу полковнику В. Ф. Скотенко, наприклад, беруть участь, крім радянської і польської молоді, спортсмени інших соціалістичних країн. Частими гостями у наших воїнів бувають делегації прикордонників ВНР, ЧССР, ПНР і НРБ. В свою чергу прикордонники СРСР відвідують своїх братів по зброї, проводять разом з ними політико-виховні заходи.

У статтях голови ЦК ДТСААФ УРСР А. Д. Коротченко, голови Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР М. М. Бака, першого секретаря Бориспільського міськкому партії Київської області О. В. Щербенко узагальнюється цікавий досвід підготовки молоді до служби в Збройних Силах нашої країни.

Про роботу з молоддю ветеранів Великої Вітчизняної війни, форми роботи Київської секції Радянського комітету ветеранів війни читач дізнається, прочитавши виступ двічі Героя Радянського Союзу заступника голови Радянського комітету ветеранів війни О. Ф. Федорова.

Цінним у цій книзі є те, що в ній зібрано і проаналізовано багатий досвід військово-патріотичного виховання молоді більшості областей нашої республіки. Книга цікаво оформлена, відзначається чіткістю викладу, значна частина фактичного матеріалу вперше вводиться до наукового обігу.

Розповідаючи про важливу складову частину ідеологічної роботи, книга закликає постійно і невтомно шукати шляхи підвищення ефективності військово-патріотичного виховання, проявляти вдумливість, творчий і комплексний підхід у його проведенні.

Відзначаючи позитивні якості збірника, слід сказати і про його окремі недоліки. Зміст деяких форм і методів військово-патріотичного виховання бажано було б розкрити глибше. Це насамперед стосується розповіді про військово-спортивну гру «Рубіж», що проводиться в Севастополі, молодіжних політичних клубів «Червона гвоздика» і «Проблема», які працюють на київському заводі «Арсенал» тощо.

Не представлена в книзі така громадська організація, як товариство «Знання». Стаття про роботу цього товариства, проте як вчені республіки беруть участь у військово-патріотичному вихованні трудящих, зокрема молоді, збагатила б книгу інтересним фактичним матеріалом.

Однак вказані недоліки не зменшують загальної оцінки рецензованої книги, яка є цікавою працею з військово-патріотичного виховання, а також цінним посібником для активістів ДТСААФ, лекторів і пропагандистів.

М. Є. Голубков (Київ)

**ИСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ
НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ
АКАДЕМИИ НАУК
УКРАИНСКОЙ ССР,**

К., «Наукова думка», 1979, 227 с.*

Одній з найбільших книжкових скарбниць Радянського Союзу — Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР — 60 років.

Створення Всенародної бібліотеки України при Академії наук в м. Києві — а саме таку назву вона дістала спочатку — було важливою подією в громадсько-політичному та культурному житті трудящих нашої республіки. Біля її джерел стояли видатні українські вчені: перший президент Академії наук УРСР академік В. І. Вернадський, який очолював Тимчасовий комітет по створенню наукової бібліотеки, академіки АН УРСР Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, П. А. Тутковський та ін.

З перших днів свого існування ЦНБ АН УРСР подавала велику допомогу вченим і спеціалістам, читачам, активно пропагувала досягнення радянської науки. У передмові до рецензованого видання президента Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон відзначає, що «одним з найважливіших факторів, які забезпечують постійний науковий прогрес, безперервне удосконалення наукових досліджень, зростання і виховання кадрів учених і спеціалістів, є також бібліотечно-інформаційне обслуговування, здійснюване мережею бібліотек Академії наук Української РСР і, передусім, Центральною науковою бібліотекою, її великим колективом висококваліфікованих бібліотечарів і бібліографів, не легка і копітка праця яких викликає у вдячних читачів глибоку повагу й визнання» (стор. 3).

Розпочавши свою діяльність з фонду в 600 книжок, ЦНБ АН УРСР нині зберігає понад 10 мільйонів видань, надаючи можливість ознайомитися практично з усіма надбаннями людської думки в галузі вітчизняної й світової науки, техніки і культури (у спеціальних сховищах зберігаються унікальні рукописні матеріали, починаючи з X століття, а також і друковані — з XV століття).

Цілком зрозуміло, що історія створення, становлення і розвитку ЦНБ АН УРСР становить інтерес для спеціалістів бібліотечної справи, істориків, широкого кола читачів.

У рецензованій книзі досить повно висвітлено діяльність Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР на всіх етапах соціалістичного і комуністичного

будівництва, розкрито її багатогранну роботу по бібліотечно-інформаційному обслуговуванню вчених і спеціалістів, взагалі читачів, узагальнено багатий досвід по формуванню фондів, організації науково-інформаційної системи, використанню сучасних методів досліджень в галузі бібліотекознавства, бібліографознавства і книгознавства.

Монографія відкривається вступом, у якому дано стислу, але змістовну оцінку ролі і місця Центральної наукової бібліотеки в системі наукових установ Академії наук УРСР.

Перший розділ присвячено історії заснування бібліотеки та її діяльності в 1919—1920 рр., тобто в період громадянської війни. Цілком виправдано, що безпосередньою викладу історії створення ЦНБ АН УРСР передує загальний нарис «Великий Жовтень та бібліотечна справа», написаний відомим на Україні дослідником історії культури С. К. Гутянським, який тривалий час очолював бібліотеку. В ньому розкриваються ленінський план розвитку бібліотечної справи в Країні Рад, завдання бібліотек у соціалістичному будівництві, в розвитку освіти, науки, культури; переконливо показано, як книга ввійшла в повсякденне життя і побут радянських людей, а радянський народ став, за загальним визнанням, найбільш читаючим народом у світі.

Цікаво написані ті сторінки книги, де на основі невідомих і маловідомих документів, що зберігаються в архіві ЦНБ АН УРСР, простежуються перші кроки її організаторів і співробітників по збиранню і комплектуванню книжкових фондів, налагодженню систематичного обслуговування читачів. Тут наводиться чимало яскравих фактів, які розповідають про безпосередню участь провідних учених Академії наук УРСР у комплектуванні фондів бібліотеки, у виробленні найбільш раціональних форм і методів її роботи.

Центральне місце в монографії займають розділи, присвячені діяльності ЦНБ АН УРСР в період побудови соціалізму в СРСР, у роки Великої Вітчизняної війни, а також під час післявоєнної відбудови економіки, дальшого розвитку соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму. Використання великого документального матеріалу, науковий аналіз його дав можливість авторам книги досягти глибоко висвітлити основні етапи діяльності ЦНБ АН УРСР, її величезну роботу по збагаченню фондів, складанню каталогів, удосконаленню бібліотечно-бібліографічного обслуговування читачів, розповіді про методи наукових досліджень, міжнародні книгообмінні зв'язки бібліотеки тощо.

Поступово ЦНБ АН УРСР перетворювалася на один з найбільших книжкових центрів нашої країни, велику наукову й культурну установу, нерозривно зв'язану з науково-дослідними закладами і вузами, підприємствами, державними установами,

* Редакційна колегія: І. К. Білодід (відповідальний редактор), С. К. Гутянський (заступник відповідального редактора, керівник авторського колективу), Л. І. Гольденберг, О. П. Дараган, М. П. Рудь, Ф. З. Шимченко.

громадськими організаціями, які постійно користуються літературою, що зберігається у її фондах. На особливу увагу заслугоує аналіз форм і методів зміцнення творчої співдружності працівників бібліотеки з провідними вченими республіки, активне залучення їх до бібліографічної роботи, оскільки це сприяло і сприяє підвищенню наукового рівня діяльності ЦНБ АН УРСР.

Водночас не можна обминути певних прорахунків, допущених авторським колективом. Передусім, слід вказати на деяку структурну невідповідність розділів монографії: так, розділ, присвячений діяльності бібліотеки в післявоєнний — найважливіший в її історії період кількісного і якісного зростання (охоплює 33 роки), — за обсягом майже такий, як і розділ, в якому розповідається про перші 27 років існування ЦНБ АН УРСР. Внаслідок цього деякі процеси, важливі для розуміння зростаючої ролі бібліотеки в науковому і культурному житті республіки, викладені інколи дуже стисло, без конче потрібних узагальнень. Наприклад, в першому розділі відсутня загальна характеристика політичної обстановки на Україні в 20-ті роки, внаслідок чого важко уявити собі,

як проходив процес організації, а також і перший етап діяльності ЦНБ АН УРСР.

Прагнучи повніше розкрити вклад провідних працівників бібліотеки в її розвиток, автори разом з тим інколи, особливо в розділі II, замість конкретного аналізу обмежуються простим переліком прізвищ і назв наукових праць. В монографії зустрічаються також і повторення одних і тих же висловлень в різних розділах. Поряд із висвітленням безперечних досягнень колективу, здобутих в останні роки, слід було проаналізувати і недоліки в роботі бібліотеки, розповісти про конкретні завдання, які сьогодні стоять перед працівниками ЦНБ АН УРСР.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, хотілося б висловити побажання, щоб найближчим часом з'явилися також монографії про історію інших провідних наукових установ Академії наук УРСР, які внесли великий вклад у вітчизняну і світову науку. Такі праці допомогли б глибше розробити актуальні проблеми історії розвитку в нашій республіці як окремих галузей науки, так і історії науки і культури в цілому.

А. В. Хідекелі (Київ)

ДИРЕКТИВЫ КОМАНДОВАНИЯ ФРОНТОВ КРАСНОЙ АРМИИ (1917—1922 гг.).

*Сборник документов в 4-х томах,
Воениздат, М.,*

*т. 1, 1971, 787 с.; т. 2, 1972, 803 с.;
т. 3, 1974, 767 с.; т. 4, 1978, 728 с.*

Дальше вивчення та використання досвіду будівництва соціалістичного суспільства в СРСР і захисту здобутків радянського народу від численних класових ворогів, набутого в роки Жовтневої революції та громадянської війни, має величезне внутрішнє і міжнародне значення. Перемога Країни Рад у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни — один з яскравих проявів закономірного процесу переходу народів на шлях будівництва соціалізму.

У цьому плані велику цінність становить рецензований чотиритомний збірник документів, створений науковцями Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР та Центрального державного архіву Радянської Армії.

Перший том збірника охоплює період з листопада 1917 р. по березень 1919 р. Читачі журналу вже знайомі з рецензією на нього, вміщеною в нашому журналі¹.

У другому томі вміщено 736 документів, що висвітлюють події з березня 1919 р. по

квітень 1920 р. У його першому розділі розповідається про бойові дії Червоної Армії на Півночі (док. №№ 1, 5, 11, 13, 18, 21, 25, 26, 31, 35, 37).

У томі дослідник знайде також великий матеріал про жорстоку боротьбу за визволення Радянської України від денікінців, петлюрівців, банд Григор'єва та інших ворожих сил. Привертають увагу документи, в яких показано турботу Центрального Комітету РКП(б), особисто В. І. Леніна про визволення України. 22 квітня і 5 травня 1919 р. Володимир Ілліч надсилав телеграму за телеграмою на ім'я В. О. Антонова-Овсієнка та М. І. Подвойського про необхідність максимальної концентрації сил для захисту Донбасу (док. № 186). У листі від 10 липня на ім'я Е. М. Скляньського (док. № 270), а потім у телеграмі від 13 липня 1919 р. на ім'я І. Т. Смілги (док. № 271) В. І. Ленін знову підкреслює необхідність негайних воєнних дій для визволення України. Водночас він застерігає від перегинів у мобілізації місцевих ресурсів при просуванні червоноармійських підрозділів, радить враховувати традиції й інтереси місцевого населення (док. № 239).

Вміщені у збірнику документи показують справедливий характер міжнародної політики молоді Радянської країни і викривають облудні дії імперіалістичних кіл у міжнародних відносинах. Про це, зокрема, свідчить документ № 373 від 15 лютого 1920 р.

¹ «УІЖ», 1972, № 5, стор. 139.

3 грудня 1919 р. по січень 1920 р. для Країни Рад почався мирний перепочинок, розгорнулася боротьба з розрухою. Але мирна праця робітників, селян, червоноармійців була перервана новою кривавою навалю.

Про боротьбу Червоної Армії проти останнього походу імперіалістичної Антанти та визволення Далекого Сходу і йдеться у третьому томі рецензованого збірника. У ньому вміщено 764 документи.

В розділі «Південно-Західний фронт» наводиться новий матеріал, що дає змогу глибше вивчити історію 2-ї Кінної армії, яка відіграла видатну роль у розгромі врангелівщини. Вперше ініціатива створення цієї армії була обгрунтована в «Докладній записці командування фронту Головкинцеві з пропозицією про створення 2-ї Кінної армії». Записку було складено 28 червня 1920 р. на ст. Сивільське за підписом командуючого фронтом О. І. Єгорова і члена Реввійськради фронту Й. В. Сталіна (док. № 226). Свою принципову згоду на створення нової армії Головкинцев дав у телеграмі від 3 червня 1920 р. Наказ про її формування було підписано Головкинцевом 16 червня 1920 р. Першим командармом 2-ї Кінної армії був О. І. Городовиков, членом Реввійськради — Ю. О. Шаденко (стор. 744, т. III).

У розділі «Кавказький фронт» значне місце відводиться документам про Бакинську операцію, в організації якої активну участь брали видатні діячі партії Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров, А. І. Мікоян.

Командний склад і червоноармійці фронту блискуче виконали вказівку В. І. Леніна — не допустити руйнування бакинських нафтових промислів місцевою контрреволюцією та англійськими інтервентами. Для виконання цього завдання командування вирішило провести операцію негайно. 28 квітня 1920 р. Г. К. Орджонікідзе у телеграмі в Москву сповіщав: «3 27-го на 28-е о 2 годині ночі влада в Баку перейшла до Азербайджанського ревкому, який оголосив Азербайджанську Радянську республіку» (док. № 374). Бакинські нафтовики зразу ж розгорнули роботу по відродженню нафтопромислів. Саме про це і згадує Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у промові на урочистому засіданні, присвяченому врученню стовпці Азербайджану ордена Леніна².

Останній розділ третього тому присвячено розгрому інтервентів і білогвардійців на Далекому Сході.

У четвертому, заключному томі вміщено значний статистичний матеріал про стратегічне, оперативне планування і керівництво збройною боротьбою проти інтервентів і білогвардійців, а також 185 таблиць і великий довідковий матеріал.

На перших сторінках цього тому наводяться окремі відомості про наявний кількісний склад збройних загонів Країни Рад на початку 1918 р. Увагу привертає таблиця № 2 про червоногвардійські заго-ни, що діяли проти Центральної ради. Тільки в районі Олександрівська (Запоріжжя), Кам'янського (Дніпродзержинськ), Катеринослава (Дніпропетровськ) та Миколаєва у січні 1918 р. діяло 10 000 червоногвардійців (стор. 12, т. IV).

На кінець громадянської війни в лавах Червоної Армії налічувалося 5 427 273 чол., з них у діючій армії — 2 455 990 чол., у тилу — 2 971 283 чол. (стор. 227, табл. № 41).

З переходом країни до мирного будівництва зразу ж була проведена масова демобілізація військовослужбовців. Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед Головним командуванням завдання — до 15 січня 1921 р. провести перший етап демобілізації, тобто скоротити армію на 2 млн. чол. (док. № 42).

Таблиці №№ 48—50, 58—59, 61—64, вміщені у другому розділі, малюють яскраву картину партійних мобілізацій, що були проведені в роки громадянської війни. Вони показують, що Центральний Комітет, постійно дбаючи про зміцнення червоних фронтів партійними силами, не забував і про партійний вплив на важливих ділянках радянського й господарського тилу.

Розкриваючи діяльність ЦК РКП(б) по мобілізації комуністів у 1920 р., упорядники навели таблицю із збірника документів «Из истории гражданской войны в СССР», яка показує, що з квітня 1920 р. по січень 1921 р. на фронти та вирішальні ділянки тилу було мобілізовано 26 211 комуністів. Тут слід було б використати також «Известия Центрального Комитета Российской Коммунистической партии большевиков» № 22 за 1920 р., де наводяться більш повні дані. З цього джерела видно, що за період від IX з'їзду РКП(б) по 15 вересня 1920 р. центральні губернії Радянської Росії направили на фронт, у прифронтовий тил, на залізничний транспорт, а також в інші важливі ділянки тилу 29 896 комуністів³.

На жаль, том не позбавлений помилок. Так, таблиця № 50 називається: «Кількість партійних робітників, направлених ПУРОм з 1 грудня 1978 р. по 31 липня 1920 р.» Тут помилково дається 1978 р., потрібно — 1918 р.

Рецензований чотиритомний збірник — цінне видання, в якому науковці, викладачі, пропагандисти, а також студенти знайдуть багато корисного матеріалу для своєї роботи.

К. І. Позняков (Дніпропетровськ)

² Див.: «Радянська Україна», 23 вересня 1978 р.

³ «Известия Центрального Комитета Российской Коммунистической партии большевиков», 18 вересня 1920 р.

**СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ
В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ.**

*Библиографический словарь,
изд-во «Наука»,
М., 1979, 427 с.*

Питання становлення і розвитку слов'янознавства привертають до себе увагу не лише славистів нашої країни, а й широких наукових і громадських кіл за кордоном. Про це, зокрема, свідчить створення при ЮНЕСКО спеціальної міжнародної комісії з історії славистики та видання науково-популярної серії «Видатні діячі слов'янської культури»¹. Вже вийшло чимало праць про роль дореволюційних учених Росії у вивченні і розвитку слов'янської філології і фольклористики, історії і літератури. Однак досі немає узагальнюючої праці, в якій було б викладено історію дореволюційного слов'янознавства. Тому слід вітати вихід у світ першої в радянській науковій літературі спеціальної книги «Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь», у якій на основі найновішого матеріалу значно повніше, ніж у відповідних розділах «Очерков истории исторической науки в СССР»² та енциклопедичних статтях³, висвітлено основні етапи розвитку слов'янознавства в дореволюційній Росії.

Рецензоване видання складається з передмови, огляду головних етапів історії слов'янознавства в дореволюційній Росії, бібліографічних статей, покажчика основної літератури з досліджуваних питань та іменного покажчика, в якому наводяться короткі відомості про авторів.

У передмові аналізуються словники, в яких вміщено статті про вчених-славистів, викладаються загальні принципи відбору персоналій до даного видання, обґрунтовується структурна побудова бібліографічних статей. В огляді, написаному докторами історичних наук В. А. Дьяковим і О. С. Мильниковим, подається історія виникнення вітчизняного слов'янознавства, становлення його як науки, розповідається про вклад учених Росії у розробку слов'янської філології, історії, етнографії, фольклористики, археології, палеографії, літературознавства, мистецтвознавства, про

світогляд багатьох учених-славистів. У ньому також коротко розповідається про ставлення декабристів, О. І. Герцена, кирило-мефодіївців і М. Г. Чернишевського до «слов'янського питання».

Характеризуючи політику царизму щодо цього питання, автори справедливо вказують на її суперечливість. Царизм намагався пристосувати слов'янське питання до «теорії офіційної народності», але водночас побоювався зовнішньополітичних ускладнень, зокрема революційних виступів в Австро-Угорщині. Звідси, з одного боку, відкриття кафедр слов'янознавства, підтримка західнослов'янських учених, проведення в Росії з'їзді слов'янознавців, а з другого, — суворі інструкції, спрямовані на скорочення історичного матеріалу, «особливо щодо сучасних подій»⁴ (маються на увазі революційні події в Австро-Угорщині), при викладанні славистичних курсів в університетах. Зрозуміло, що обсяг огляду не дав змоги авторам зупинитися на всіх аспектах розглядуваної проблеми.

Аналізуючи словниковий матеріал, хотілося б відзначити високу наукову кваліфікацію упорядників та ретельну роботу редакційної колегії. В словнику вміщено 377 персоналій, наводяться дані не тільки про вчених-славистів, а й про всіх тих діячів науки і культури, чия діяльність певною мірою була пов'язана із слов'янознавством, хто розробляв слов'янське проблематику побіжно. До нього ввійшли статті і про письменників, публіцистів, мандрівників, зокрема І. С. Аксакова, В. Б. Броневського, Ю. Ф. Самаріна, О. С. Хом'якова, які писали про зарубіжних слов'ян. У словнику подаються також відомості про П. О. Бобровського, Є. Л. Кочетова, Г. А. Кукліна, даних про яких в інших радянських енциклопедичних виданнях немає.

Незважаючи на стислий обсяг статей, автори прагнули подавати не тільки найголовніші біографічні відомості про славистів, а й проаналізувати вклад того чи іншого діяча в науку, визначити його належність до певного суспільного табору. Така тенденція простежується в статтях В. А. Дьякова про М. П. Драгоманова та А. П. Петрова; В. Г. Сарбея — про М. І. Костомарова і Ф. М. Уманця; А. В. Санцевича — про І. Я. Франка; Л. П. Лаптевої — про О. О. Котляревського, О. Ф. Гільфердинга і В. А. Францева; Ф. П. Шевченка — про О. О. Андрієвського, М. П. Дашкевича, І. М. Каманіна й В. М. Перцева.

Особливо привертають увагу матеріали В. А. Дьякова про О. І. Герцена, М. О. Бакуніна й М. Г. Чернишевського. В них, зокрема, йдеться про те, як інтерес до славистичної тематики відбився на світогляді цих діячів і водночас як їх діяльність

¹ Н. Прокофьев. Деятельность международной комиссии по истории славистики. — «Советское славяноведение», 1977, № 1, стор. 140; Слов'янський проект ЮНЕСКО. — «Вісті з України», 24 лютого 1977.

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1, М., 1955, стор. 455—501; т. 2, М., 1960, стор. 484—507; т. 3, М., 1964, стор. 498—513.

³ Советская историческая энциклопедия, т. 13, М., 1971, стор. 13—16; Большая советская энциклопедия, т. 23, М., 1976, стор. 546—547; Краткая литературная энциклопедия, т. 6, М., 1971, стор. 911—915.

⁴ Архів АН СРСР, ф. 216, оп. 3, спр. 1200, арк. 3.

вплинула на розвиток слов'янознавства в Росії.

Заслугою авторського колективу є й те, що він провів ретельну роботу по уточненню біографічних даних у багатьох персоналіях. Причому конкретно вказується, з яким виданням розходяться дані авторів словника і на джерельній основі обгрунтовуються нові відомості.

Слід зазначити, що в статтях не знайшли відображення дискусійні питання. Мабуть, доцільно було б у тих випадках, коли з окремих проблем творчої діяльності вчених-славистів існують різні точки зору,— подавати їх.

Рівень біобібліографічного словника визначається повнотою бібліографії. З цієї точки зору рецензована праця заслуговує високої оцінки.

В бібліографічних довідках подаються назви архівів і фондів, де знаходяться (якщо вони збереглися) рукописні матеріали із спадщини діячів науки і культури, перелік славистичних праць, вказуються бібліографічні видання, що містять ці матеріали.

Разом з тим принцип відбору матеріалу до бібліографічних довідок окремих статей викликає сумнів. Так, навряд чи можна вважати правильним, що в списку літератури до статей про М. Ф. Сумцова (автор — В. З. Фрадкін, стор. 325—326) й О. О. Потєбню (автор — М. О. Мещерський, стор. 281—183) не вказується біобібліографічний словник «Українські письменники», де вміщено і славистичні публікації цих учених. До того ж з бібліографічної довідки В. З. Фрадкіна у читача може скластися неправильна увага, що про Сумцова взагалі ніхто не писав. А що це не так, — можна довідатися у третьому

томі названого вище словника (стор. 219—237).

Упорядники словника залучили до роботи понад 120 науковців. Серед авторів — 33 доктори і 76 кандидатів наук, вчені Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Львова та інших міст. Це забезпечило в цілому високий рівень статей, дало можливість розкрити у біобібліографічному плані портрети вітчизняних вчених — славистів, істориків, археологів, етнографів, літературознавців, лінгвістів, палеографів, археографів, мистецтвознавців — усіх тих, чия діяльність невід'ємна від історії слов'янознавства в дореволюційній Росії.

Рецензована книга буде корисною для наукових працівників, викладачів вузів, аспірантів, студентів — усіх, хто цікавиться вітчизняною славистикою. Матеріали біобібліографічного словника стануть базою дальшої творчої розробки історії слов'янознавства. У зв'язку з цим хотілося б висловити такі побажання. По-перше, назріла необхідність розпочати публікацію архівної спадщини видатних учених-славистів. В цьому плані зроблено поки що лише перші кроки. По-друге, в 1969 р. у Харкові було видано ротاپринтом біобібліографічний довідник «Историки-слависты СССР», в якому наводяться коротенькі довідки про них. Відтоді з'явилися десятки нових учених, які розробляють відповідну тематику. Бажано було б зробити нове, доповнене і розширене видання подібного довідника, який разом з рецензованим виданням став би в нагоді радянському слов'янознавству.

*П. М. Калениченко (Київ),
А. В. Крюков (Івано-Франківськ)*

Г. И. Мар а х о в.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА НА УКРАИНЕ В 20—40-е ГОДЫ XIX ВЕКА.

*Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
К., 1979, 151 с.*

Дослідження класової боротьби і суспільно-політичного руху в царській Росії має важливе наукове і громадсько-політичне значення. Воно допомагає пізнати історичну закономірність та особливості формування прогресивної ідеології в період кризи феодално-кріпосницької системи, зародження нової суспільної сили — революційної демократії, спростовує теорії буржуазних ідеологів, які намагаються фальсифікувати історію визвольної боротьби народів нашої країни.

Рецензована монографія присвячена питанням визвольного руху і розвитку класової боротьби на Україні у 20—40 роки XIX ст. У ній досліджується історія створення військових поселень, діяльність тамешних гуртків, їх вплив на посилення народного руху проти кріпосництва і самодержавства.

Висвітлюючи ці питання, автор наводить багато невідомих до того фактів, почерпнутих з архівів Москви, Києва, Житомира та інших міст.

Книга написана на високому науковому рівні. Автор підкреслює, що соціально-політична боротьба українського народу була складовою частиною боротьби трудящих мас усієї Росії проти самодержавства і кріпосництва.

У першому розділі книги докладно характеризуються соціально-економічні та політичні передумови антикріпосницького руху на Україні. Аналізується колонізаторська політика російського самодержавства, класово-становий і національний склад на-

селення України, розповідається про адміністративно-політичний устрій краю. Автор підкреслює, що зростання експлуатації селян привело до посилення кризи феодально-кріпосницької системи, а розвиток капіталізму поглиблював суперечності між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами.

Другий розділ присвячений створенню військових поселень на Україні. Важкі умови праці, жорстока палочна дисципліна викликали опір поселенців. У книзі висвітлюється їх боротьба проти жорстокого гноблення, зокрема, Чугуєвське повстання та повстання Серпухівського уланського полку. Заворушення поселенців у Херсонській, Харківській, Київській і Подільській губерніях примусили царський уряд ліквідувати військові поселення.

На нашу думку, у розділі слід було вказати на місце і роль виступів військових поселенців у загальному руслі антифеодальної боротьби селянства України.

Центральне місце в праці займає третій розділ, присвячений висвітленню класової боротьби і суспільно-політичного руху на Україні в 30—40-х роках XIX ст.

Значну увагу автор приділив польському національно-визвольному рухові — повстанню 1830—1831 рр. на Правобережній Україні та діяльності прогресивної польської організації «Співдружність польського народу» (СПН). Автор наводить важливі дані про польських демократів, які висували вимоги соціальних перетворень і закликали до дружби і братерства народів, виступаючи під лозунгом: «За нашу і вашу свободу!» Він піддає критиці польські консервативні кола, які виступали проти послаблення кріпосницької системи і вимагали відновлення Польщі у межах 1772 р., що викликало негативне ставлення українських селян до повстання. У книзі висвітлюється діяльність польського демократа, керівника СПН Шимона Конарського, який відіграв значну роль в активізації організаційної і пропагандистської діяльності цієї організації, поширюючи її вплив у Литві і Правобережній Україні. Значну увагу автор приділив ідейній боротьбі серед студентської і гімназійної молоді.

Досить ґрунтовно охарактеризована діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Автор вказує, що виникнення у товаристві революційно-демократичної течії пов'язане з ім'ям Т. Г. Шевченка. Він аналізує програму таємного товариства, члени якого, продовжуючи традиції декабристів, прагнули створити слов'янську федерацію.

Змістовно показана класова боротьба селянства України 30—40-х років XIX ст.

проти сваволі поміщиків і царської влади. Велику увагу приділено селянському руху, який розгорнувся на Поділлі під проводом Устима Кармалюка. Посилення антикріпосницької боротьби на селі примусило царський уряд видати в 1847—1848 рр. інвентарні правила про уніфікацію селянських повинностей. Проте вони не виправдали надій самодержавства зміцнити феодально-кріпосницькі відносини на селі, покінчити з постійними вимогами селян про відміну кріпосного права.

Значну увагу автор приділив революційним подіям на західноукраїнських і польських землях у складі Австрії. У книзі показано значення Краківського повстання 1846 р. як провісника революції 1848 р. у Західній Європі. Висвітлюючи діяльність польського революційного демократа Едварда Дембовського, автор зазначає, що він мав на меті повстання й на Правобережній Україні. Велику роль в активізації суспільно-політичного руху в Росії і на Україні відіграла революція 1848—1849 рр. Автор розповідає про національно-визвольний рух у Східній Галичині, про повстання у Львові, про діяльність петрашевців, які вимагали ліквідації самодержавства і кріпосництва.

Оцінюючи книгу в цілому позитивно, слід звернути увагу на деякі її недоліки. Так, не можна погодитися з твердженням, що австрійський уряд прагнув підкорити собі всю Польщу (стор. 72), адже він не мав на це достатніх сил.

На стор. 14 автор пише, що після поділу Речі Посполитої завершився процес національного об'єднання українського народу. Це невірно. Галичина ще залишалася під владою Австрії.

На стор. 86 автор твердить, що статут жіночого товариства, який очолювала Е. Фелінська, не зберігся. В дійсності не зберігся його польський оригінал, але існує німецький переклад статуту.

У книзі відзначається, що велику допомогу Габсбургам у придушенні революції, зокрема в Угорщині, подав російський царизм, але це питання висвітлено недостатньо чітко.

Варто було також використати дослідження з історії західноукраїнських земель Г. М. Нефедова, Ф. І. Стеблія та колективну монографію «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968).

Проте вказані недоліки не применшують наукової цінності дослідження, яке вносить багато нового в справу вивчення проблеми.

*В. О. Борис (Львів),
Я. Д. Ісаєвич (Львів),
С. М. Трусевич (Львів)*

**ЕПОХА ЧЕРНЫШЕВСКОГО.
РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ
В РОССИИ В 1859—1861 гг.,**

*изд-во «Наука»,
М., 1978, 255 с.**

Група по вивченню революційної ситуації 1859—1861 рр., створена при Інституті історії СРСР, за 20 років свого існування видала сім збірників статей. Вихід рецензованого сьомого збірника викликаний, як зазначає у передмові керівник групи академік М. В. Нечкіна, необхідністю дослідження діяльності М. Г. Чернишевського — ідеолога й організатора революційної боротьби в Росії. Автори монографії поставили завдання — визначити його місце і роль у розвитку революційного руху Росії, висвітлити політичну обстановку, в якій діяв видатний революціонер-демократ.

Збірник відкривається статтею Є. Л. Рудницької, присвяченою історії російсько-італійських революційних зв'язків. Вона підкреслює, що епоха Чернишевського в Росії збіглася з епохою Гарібальді в Італії, з розгортанням польського революційного руху, який вибухнув повстанням 1863 р. Завдяки тісним контактам російських, італійських і польських революціонерів збільшувався узагальнений досвід революційної боротьби в Європі. Нові матеріали про міжнародні зв'язки російських революціонерів, які наводить автор, на наш погляд, дають підставу стверджувати, що вони передували створенню І Інтернаціоналу.

У статті І. Є. Баренбаума йдеться про діяльність спеціального загону «Землі і волі», завданням якого було стежити за царськими репресивними органами, попереджати революціонерів про загрозу арешту і допомагати їм врятуватися. Автор документально доводить, що ця діяльність членів «Землі і волі» продовжувалася певний час і після її самоликвідації.

Зв'язки закордонного російського революційного центру з Росією висвітлено Н. Я. Ейдельманом у статті про «Колокол» та його кореспондентів. Встановлено невідомі раніше прізвища і соціальну приналежність 37 кореспондентів журналу, простежується його вплив на утворення Харківсько-київського студентського таємного товариства. Необхідно зауважити, що воно на початку свого існування, в 1858 р., було централізованою, хоч і нечисленною революційною організацією.

В. О. Черних подає у своїй статті нові відомості про організацію і роботу вільної російської друкарні в Лондоні. Читачі із зацікавленням чекатимуть резуль-

татів продовження автором його дослідження співробітництва О. І. Герцена з М. Трюбнером у наступний період — 1858—1862 рр.

Нові цінні дані про діяльність тісно пов'язаної з М. Г. Чернишевським підпільної організації — «Бібліотеки казанських студентів», яка була прикриттям московського відділення «Землі і волі», наводяться в статті Г. С. Власенка. Заслугує на увагу дослідження рядом авторів монографії діяльності й світогляду революціонерів-демократів П. І. Огородникова та О. В. Захар'їна.

Надзвичайно цікавою є замітка академіка М. В. Нечкіної про Слепцова. Серед дослідників утвердилася думка, нібито Слепцов у середині 60-х років зовсім відійшов від революційної діяльності і перетворився на звичайного чиновника. М. В. Нечкіна довела, що насправді Слепцов залишався відчайдушним радикалом, але обставини змусили його носити маску ліберала-поступовця.

В. М. Сажин розповідає про літературний фонд у роки революційної ситуації. Він показує, що М. Г. Чернишевський був тісно зв'язаний з цією громадською організацією.

В монографії досліджуються також роль «Отечественних записок» у суспільному житті Росії на початку 60-х років XIX ст., зміст і політична спрямованість слов'янофільського журналу «Сельське благоустройство» та ін.

Відомо, що криза урядової політики була важливим моментом революційної ситуації. Одну з її сторін глибоко висвітлив у своїй статті В. І. Неупокоев. Він використав нові дані про податне питання в ході реформи 1861 р. Прикро, однак, що в статті не сказано про намагання уряду сприяти капіталістичній перебудові поміщицького господарства. Адаже про це свідчить постанова урядової комісії 1868 р., яка наводить автором.

М. Г. Вандальковська опублікувала в рецензованому збірнику лист онука О. І. Герцена — М. О. Герцена до М. О. Гершензона — відомого історика літератури й суспільної думки. У вступній статті до листа викриваються факти провокаторської діяльності агентів III відділення в Західній Європі.

У статті М. Куна і І. С. Міллера розповідається про нові матеріали, які висвітлюють міжнародні зв'язки російських революціонерів на початку 60-х років XIX ст. Наводяться 4 листи М. О. Бакуніна, що свідчать про його прагнення створити розгалужену міжнародну конспіративну організацію. На жаль, у перекладі з французької мови листів М. О. Бакуніна зустрічається ряд негочностей.

В цілому праця написана на високому науковому рівні і є вагомим вкладом у дослідження революційної ситуації в Росії 1859—1861 рр.

А. З. Барабой (Київ)

* Редакційна колегія: академік М. В. Нечкіна (відповідальний редактор), В. А. Дьяков, І. С. Міллер, В. І. Неупокоев, Є. Л. Рудницька, О. Ф. Смирнов.

Bořivoj Nechvátal.

VYŠEHRAĐ,

*"Odeon",
Praha, 1976, 425 s.*

Боржівой Нехватал.

ВИШЕГРАД,

*вид-во «Одеон»,
Прага, 1976, 425 с.*

Стародавня історія й культура чехів, словаків і моравів є предметом постійного дослідницького інтересу чехословацьких учених. Особливих успіхів досягли вони у вивченні найдавніших міст. Розкопки великоморавських поселень — Старого Міста (В. Грубій), Микульчичь (И. Поулік), «Поганско» (Б. Достал), а також міст епохи Пржемысловичів — Лібучина (З. Вана), Празького града (І. Борковський) та інших показали, що переважна їх більшість своїм корінням сягає в епоху так званої городищенської спільності VII—VIII ст. Вони з'явилися не під впливом західних сусідів (франків), як твердили буржуазні історики, а в результаті внутрішнього соціально-економічного, політичного й культурного розвитку моравів, чехів і словаків.

Одним з найдавніших міст ЧССР є Прага. Свій родовід вона веде від кількох ранньосередньовічних городищ-замків, почесне місце серед яких належить Вишеграду. Його минуле нерозривно пов'язане з історією чеського народу, його боротьбою за національну і політичну незалежність. Саме у Вишеграді, як свідчать відомості хроніки Т. Мерзбурзького, в 1004 р. було подано сигнал до боротьби з військами польського князя Болеслава Хороброго.

В період розквіту держави Пржемысловичів (XI—XII ст.) Вишеград став головним політичним центром країни і на деякий час заступив собою Празький кремль.

Історія Вишеграда, яку з великою майстерністю розгортає перед читачами Б. Нехватал, налічує понад тисячу років. Початкові її етапи дістали відображення в чеських хроніках Космаса (1125 р.), Даліміла (поч. XIV ст.), П. Пулкава (1380 р.), В. Гайека (1553 р.) та ін., які послужили важливим джерелом для написання рецензованої книги. Широко представлено в ній і археологічні матеріали, без яких історія Вишеграда не може бути висвітлена з належною повнотою.

Характерно, що саме археологія дала дослідникам перші докази існування Вишеграда. Під час розкопок тут було знайдено динари князів Болеслава II (967—999 рр.), Болеслава III (999—1002 рр.) і Яромира (1003—1035 рр.). На зворотному боці монет є напис — «Вишеград». У хроніці Космаса перша датована згадка про Вишеград належить до 1002 р.

З початку виникнення Вишеград, як правильно зазначає Б. Нехватал, був одним з найвизначніших серед празьких замків. Цьому сприяло його надзвичайно вигідне топографічне положення. Розташований на високій скелястій горі правого берега Влтави при впадінні в неї річки Ботич, замок був неприступною військовою фортецею. Невипадково в часи окупації Чехії військами Болеслава Хороброго тільки Вишеград не вдалося здобути завойовникам.

Чеські князі, а згодом і королі добре розуміли стратегічне значення замку і постійно дбали про його укріплення. Особливо активно зводилися і впорядковувалися фортечні стіни за часів короля Вратіслава II, який у 1067 р. залишив Празький кремль і переніс свою резиденцію у Вишеград. Все городище було обнесено кам'яною стіною. У 1348—1350 рр. король Карл IV знову зміцнив замок системою фортечних стін з баштами і брамами. Останній етап фортифікаційного будівництва у Вишеграді належить до другої половини XVII ст. У той час було зведено вишеградську фортецю, яка вважалася однією з найважливіших у Чехії. Майже непошкодженою вона збереглася до наших днів і є чудовою пам'яткою воєнного зодчества стилю барокко.

Середньовічний Вишеград відігравав також велику роль у церковному житті Чехії. Приблизно в 1070 р. тут було засновано капітул, який підпорядковувався безпосередньо папі римському. Коли король Карл IV, прагнучи об'єднати празькі замки в одне велике місто, хотів приєднати Вишеград до Нового Міста і обнести їх спільними укріпленнями, капітул рішуче запротестував і звернувся із скаргою до папи Іннокентія VI. Зрештою король залишив за замком його привілейоване становище і незалежність. Більше того, Вишеград було включено до церемоніалу коронації чеських королів, які перед урочистим актом освячення мусили пішки сходити на замкову гору. Цей захід переслідував політичні цілі. Він мав підкреслити, що нова королівська династія Люксембурзьких вважає себе продовжувачем справи Пржемысловичів, резиденцією яких довгий час був Вишеград.

Як свідчить дослідження Б. Нехватала, з другої половини XII ст. замок перетворився в церковне місто. Переважну більшість його населення становили церковнослужителі. В межах укріплень знаходилося 9, а за іншими даними, — 14 культових споруд. Найголовнішою серед них була базиліка святих Петра і Павла, збудована близько 1080 р. Головний собор вишеградського капітулу став усипальницею для окремих представників правлячої династії Пржемысловичів — Вратіслава II (1092), Конрада (1093), дружини Вратіслава, королеви Сватової — онуки київського князя Володимира Святославовича (1126), Собеслава I (1140) і Собеслава II (1180).

Найдавнішою культовою спорудою міста, яка збереглася до наших днів, є ротонда св. Мартіна, збудована близько 1000 р. при в'їзді на вишеградське городище. Своєю архітектурою вона нагадує ротонди Мікульчицького городища, розкопані і досліджені Й. Поуліком.

Пам'яткам архітектури Б. Нехватал приділяє особливу увагу. Це природно, оскільки саме вони є переконливим свідченням історико-культурного розвитку міста. Використавши дані писемних джерел та археологічних досліджень, автор рецензованої праці відтворив основні етапи формування історичної топографії вишеградського городища, проілюстрував їх планами-реконструкціями, картами, фотографіями розкопок, які, до речі, виготовлено на дуже високому рівні.

У житті Вишеграда, як і кожного міста з тисячолітньою історією, були не тільки періоди піднесення і розквіту, а й занепаду. Такий період переживав Вишеград, починаючи з другої половини XII ст., коли після смерті Собеслава I резиденцією чеських королів знову став Празький кремль. Ще один, особливо тривалий період занепаду спостерігався в його історії в 30-х роках XV ст.

В часи гуситських воєн місто стало bastіоном для військ короля, де дістали притулок багатії Праги. Таборити не могли штурмом здобути таку першокласну фортецю і тому вдалися до її облоги. У 1420 р. гарнізон і ті, хто в ній переховувався, за умовами перемир'я залишили Вишеград. Після цього празький люд з сокирами і кайлами увірвався до замку і протягом кількох днів руйнував його будівлі й ук-

ріплення. Особливо постраждали церковні споруди з капітулом, який в очах простого народу був символом невідомої церкви.

У XV—XVI ст. Вишеград являв собою невелике поселення, в якому налічувалося ледве 50 будинків. Однією з причин його тривалого запустіння, вважає Б. Нехватал, було те, що замок знову опинився в руках капітулу і практично став забороненою зоною. В ньому не могли селитися прості пражани.

Нове піднесення Вишеграда припадає на другу половину XIX ст., коли в Чехії наступила епоха національного відродження. За ініціативою патріотично настроєних діячів культури і церкви у Вишеграді створюється національне кладовище для поховання найвидатніших представників чеського народу. Тут, зокрема, поховано композиторів Б. Сметану й А. Дворжака, письменників Б. Немцову й Я. Неруду, вчених Я. Пуркіне і Ф. Кржижика та інших.

Сьогодні Вишеград є одним з найкрасивіших районів Праги, складовою частиною празького історичного заповідника. Пам'ятники слави і гордості чеського народу перебувають під охороною держави, їх дбайливо доглядають пражани. Переконливе свідчення цього — рецензована книжка, яка є водночас і науковим дослідженням, і захоплюючим путівником по давньому Вишеграду. Оскільки слов'янські міста мали багато спільного у своєму історичному розвитку, праця Б. Нехватала, безперечно, широко використовуватиметься радянськими істориками та археологами.

П. П. Толочко (Київ)

Хроніка та інформація

Відзначення 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Союзу РСР

У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

З 11-го по 13 вересня 1979 р. у Львові відбулася Республіканська наукова сесія, присвячена 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі СРСР. У сесії взяли участь партійні, профспілкові і комсомольські працівники, науковці, викладачі вузів і наукових установ республіки, а також делегати Люблінського університету ім. М. Складовської-Кюрі (ПНР) на чолі з ректором, проф., докт. істор. наук Веславом Схшидлом та прогресивних українців з Канади на чолі з заступником голови Товариства об'єднаних українських канадців, членом Всесвітньої Ради Миру М. А. Королем. У роботі сесії взяв участь завідувач сектором ЦК Компартії України, канд. істор. наук І. Ф. Курас.

На пленарному засіданні з доповідями виступили зав. відділом науки і учбових закладів Львівського обкому Компартії України М. В. Борик — «Історичне значення возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській соціалістичній державі», колишній член КПЗУ, учасник революційного руху на Західній Україні І. І. Стороняк — «Комуністи — активні борці за соціальне і національне визволення Західної України і возз'єднання її з Радянською Україною», зав. кафедрою історії СРСР Львівського державного університету, канд. істор. наук, доцент С. А. Макарчук — «КПРС — організатор і керівник соціалістичного і комуністичного будівництва в західних областях УРСР», зав. кафедрою історії журналістики, докт. істор. наук, професор П. Т. Цьох — «Комуністична преса Західної України в боротьбі за возз'єднання українських земель у єдиній Радянській соціалістичній державі», зав. відділом історії дружби народів СРСР Інституту історії АН УРСР, докт. істор. наук, професор Р. Г. Симоненко — «Критика

буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі».

Виступаючи відзначили, що 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській Соціалістичній державі стало корінним поворотом у долі західноукраїнського народу, торжеством ленінської національної політики КПРС, означало перемогу ідей пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР. Визволення від соціального і національного гніту, здійснення віковичної мрії українського народу про возз'єднання, небачений розквіт його економіки і культури нерозривно зв'язані з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, з ім'ям великого Леніна, з Радянською владою і Комуністичною партією.

Під керівництвом КПРС і при допомозі братніх народів трудящі західних областей України за роки Радянської влади створили могутню індустрію, розвинуте соціалістичне сільське господарство, добились величезних успіхів на ниві науки і культури. «Возз'єднались в єдиній Радянській соціалістичній державі, — відзначав товариш В. В. Щербицький, — трудящі цих областей повною мірою відчули життєдайну силу ленінської національної політики КПРС, дружби народів СРСР. Сьогодні за рівнем економічного і соціально-культурного розвитку західні області стали врівень з усією республікою, з усією нашою країною»¹.

На сесії працювало три секції: «Революційна боротьба трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною», «Соціалістичне і комуністичне

¹ «Комуніст України», 1978, № 4, стор. 8.

будівництво в західних областях УРСР», «Розквіт соціалістичної культури в західних областях УРСР за роки Радянської влади». З доповідями на них виступили доцент кафедри історії КПРС Львівського державного університету, канд. істор. наук В. М. Чуприна — «Вплив Великого Жовтня на піднесення революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з УРСР (1917—1920 рр.)», ст. науковий співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, докт. істор. наук В. О. Замлинський — «Боротьба трудящих західних областей України за захист завоювань соціалізму», ст. науковий співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук М. М. Драк — «Робітничий клас у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію західних областей України», зав. кафедрою наукового атеїзму Львівського державного університету, канд. філософ. наук, доцент А. В. Яртісь — «Радянський спосіб життя — об'єктивний фактор утвердження марксистсько-ленінського світогляду в свідомості трудящих західних областей УРСР», зав. кафедрою історії КПРС Дрогобицького педінституту ім. Ів. Франка, канд. істор. наук, доцент М. Я. Кошарний — «Культурне будівництво в західних областях УРСР» та ін. Всього учасники сесії заслухали 55 наукових доповідей і повідомлень.

Наукова сесія констатувала, що у вищих учбових закладах і наукових установах республіки глибоко досліджуються основні аспекти боротьби за возз'єднання українського народу в єдиній Радянській соціалістичній державі, соціально-економічні, політичні і культурні досягнення трудящих західних областей України, здобуті за роки Радянської влади.

Одночасно сесія відзначила, що ряд важливих питань історії соціалістичного і ко-

муністичного будівництва, соціально-економічного розвитку західних областей УРСР (раціональне використання природних і трудових ресурсів, підвищення ефективності промислового і сільськогосподарського виробництва) досліджуються ще недостатньо. Дослідження суспільствознавців у багатьох випадках звернені в минуле, не охоплюють усіх злободенних питань сучасного життя. У вивченні сучасних соціально-економічних процесів недостатньо використовуються соціологічні дослідження, кількісні методи. В організації наукових досліджень між вузами і науково-дослідними установами не досягнуто ще комплексності розробок та чіткої координації роботи.

З метою забезпечення поліпшення та кращої координації наукових досліджень на сесії було вироблено проблематику з питань історії революційно-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною та з соціалістичного і комуністичного будівництва в західних областях УРСР. Сесія рекомендувала кафедрам суспільних наук вузів, історичних та інших гуманітарних факультетів ширше використовувати матеріали наукових досліджень у навчальному процесі, планувати читання спецкурсів і проведення спецсеминарів, а також підготовку курсових і дипломних робіт з проблем історії боротьби Країни Рад і західноукраїнських трудящих за возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі та актуальних питань соціалістичного і комуністичного будівництва в західних областях УРСР. Глибоке і комплексне дослідження цих проблем сприятиме підвищенню рівня наукової роботи, поліпшенню навчального процесу в вузах республіки та комуністичному вихованню трудящих.

В. О. Замлинський (Київ)

В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕІ

26 липня ц. р. у приміщенні Івано-Франківського краєзнавчого музею відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Її організували Івано-Франківський краєзнавчий музей і обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури.

З доповіддю «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — торжество ленінської національної політики» виступив канд. істор. наук, доц. Івано-Франківського інституту нафти і газу В. Ю. Твердохліб. Доповідач, зокрема, відзначив, що возз'єднання Західної України з УРСР було логічним завершен-

ням багатовікової боротьби народних мас за своє соціальне і національне визволення. На численних архівних матеріалах він показав, що революційна боротьба трудящих була спрямована на встановлення у краї робітничо-селянської влади.

Спогадами про підготовку до виборів і скликання Народних Зборів Західної України поділився депутат Народних Зборів В. М. Паркул а б. Зокрема, він розповів про участь у роботі Народних Зборів відомих революціонерів Західної України Созонта Букачука, Марії Кіх, Івана Тищика, Марії Феляк та ін.

З повідомленнями виступили науковий працівник музею Г. Е. Шеремета — «Перші кроки соціалістичних перетворень

на Прикарпатті», заст. директора музею по науковій частині М. І. Паньків — «Колгоспне будівництво на Івано-Франківщині».

Про культурне будівництво на західних землях у перші роки після воз'єднання (1939—1941 рр.) розповів методист бюро пропаганди правління обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури В. М. Бурдуланюк.

На науково-теоретичній конференції виступили також науковий працівник музею О. М. Пидвербецька — «Комсомол Прикарпаття у роки відбудови народного гос-

подарства», зав. відділами В. І. Горбач — «Пам'ятники революційної слави на Івано-Франківщині» та М. М. Аронець — «Розвиток художніх промислів на Івано-Франківщині за роки Радянської влади».

Підбиваючи підсумки роботи конференції, директор музею О. І. Синиця відзначила, що конференція, безперечно, сприятиме дальшому вивченню історії Прикарпаття. Її матеріали будуть використані в експозиціях музеїв області.

М. І. Паньків (Івано-Франківськ)

* * *

П'ЯТИЙ ПЛЕНУМ ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

12 вересня 1979 р. у Києві відбувся V пленум правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. На ньому було обговорено два питання: «Постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» і завдання Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» і «Про часткові зміни і доповнення до Статуту Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відповідно до Закону СРСР та Закону УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури».

З доповіддю по першому питанню виступив голова Республіканського правління Товариства віце-президент АН УРСР П. Т. Тронько, який докладно проаналізував роботу, проведenu правлінням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за останні роки. Доповідач відзначив, що постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» мобілізує членів Товариства на успішне виконання рішень XXV з'їзду КПРС, на дальше піднесення діяльності по охороні і примноженню історико-культурної спадщини.

В обговоренні доповіді взяли участь заступник голови Київського міськвиконкому, голова правління Київської міської організації Г. М. Менжерес, заступник голови правління Донецької обласної організації Товариства В. М. Пугало, голова правління Спілки архітекторів України І. М. Седак, які підкреслили значення постанови ЦК КПРС для удосконалення

роботи Товариства по вихованню трудящих.

Пленум затвердив розроблені президією Республіканського правління Товариства заходи, які випливають із завдань, висунутих постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» і зобов'язав президію правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, правління обласних, міських і районних організацій забезпечити їх виконання.

Питанню про зміни і доповнення до Статуту Товариства присвятив свій виступ заступник голови Республіканського правління Товариства О. Л. Стешенко. В обговоренні доповіді взяли участь академік АН УРСР, член Республіканського правління Товариства І. Т. Швець; Герой Соціалістичної Праці забійник М. П. Должиков; заступник голови правління Запорізької обласної організації Товариства І. С. Кретов та інші.

Пленум прийняв постанову про схвалення Статуту Українського товариства охорони пам'яток історії та культури із змінами і доповненнями і подання його на затвердження до Ради Міністрів Української РСР.

На пленумі було розглянуто також організаційні питання. Першим заступником голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури обрано Л. Г. Каллаша.

М. М. Лемещук (Київ)

ВОЄННИЙ ІСТОРИК З ПНР У КИЄВІ

Наприкінці вересня ц. р. у Києві перебував ст. наук. співроб. Воєнно-історичного інституту ім. Ванди Василевської Міністерства національної оборони ПНР д-р. істор. наук полковник Фридерік Збіневич.

Воєнно-історичний інститут у Варшаві, який займається проблемами воєнної історії Польщі і, зокрема, національно-визвольної боротьби польського народу в роки другої світової війни, готує зараз збірник промов і статей видатної польської і радянської письменниці Ванди Василевської. Виявити нові матеріали про її публіцистичну і суспільно-політичну діяльність в роки Великої Вітчизняної війни — мета поїздки польського воєнного історика.

24 вересня Ф. Збіневич відвідав Інститут історії АН УРСР, де мав розмову із заступником директора інституту, д.-ром

істор. наук П. С. Соханем і завідувачим відділом, д.-ром істор. наук, проф. П. М. Калениченком. Польський гість побував також у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР, Центральному державному архіві кіно-фото-фонодокументів УРСР. Ф. Збіневича супроводжував ст. наук. співроб. Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, канд. істор. наук О. П. Кочегура.

Воєнні історики щиро дякували співробітникам наукових закладів Києва за подану їм допомогу у вивченні життєвого і творчого шляху письменниці-патріотки Ванди Василевської.

В. О. Нерод (Київ)

ГРИШИН В. В. — Избранные речи и статьи. М., Политиздат, 1979. 654 с.

Борьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст. Збірник документів і матеріалів. Ужгород, «Карпати», 1979. 286 с.

В битвах за Советскую Украину. Сборник очерков. К., Политиздат Украины, 1979. 215 с.

ВИЛЕНСКАЯ Э. С. — Н. К. Михайловский и его идейная роль в народническом движении 70-х — начале 80-х годов XIX века. М., «Наука», 1979. 303 с.

Восстание декабристов. Документы. Т. 15. Дела Верховного уголовного суда и следственной комиссии. М., «Наука», 1979. 350 с.

ГИОЛЬДИ Р. — Избранные статьи и речи. Пер. с исп. М., Политиздат, 1979. 391 с.

Год 1944-й. Зарницы победного салюта. Очерки, воспоминания, документы. Львов, «Каменяр», 1979. 430 с.

ДАНЧЕНКО Н. И., МОНАСТЫРСКИЙ Е. А. — **Равноправие женщин: подлинное и мнимое.** К., Политиздат Украины, 1979. 112 с.

Документы по истории мюнхенского договора 1937—1939. М., Политиздат, 1979. 471 с.

ЗОЗУЛЯ І. А., СУРОВИЙ А. Ф. — **Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні у період громадянської війни.** К., «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, 1979. 127 с.

КАШУБА М. В. — Георгий Конисский. М., «Мысль», 1979. 173 с.

КОВАЛЕНКО А. Д. — **Аграрная политика КПСС — в действии.** К., 1979. 64 с. (О-во «Знание» УССР).

КОВАЛЬ М. В. — **Борьба населения Украины против фашистского рабства.** К., «Наукова думка», 1979. 135 с.

КОВАЛЬ П. Д. — **Національне питання в сучасній ідеологічній боротьбі.** К., 1979. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КОЛОБКОВ В. В. — **Развитый социализм и формирование новой личности.** К., Політвидав України, 1979. 183 с.

КОРГУН В. Г. — **Афганистан в 20-е — 30-е годы XX в. Страницы политической истории.** М., «Наука», 1979. 160 с.

КОТЛЯР М. Ф. — Данило Галицький. К., «Наукова думка», 1979. 186 с.

КПСС — ядро политической системы советского общества. К., «Вища школа», Издательство при Киевском университете. 1979. 271 с.

Народное хозяйство СССР в 1978 г. Статистический ежегодник. М., «Статистика», 1979. 631 с.

Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., Политиздат Украины, 1979. 471 с.

ПАВЛОВА Л. Я. — **Декабристы — участники войн. 1805—1814 гг.** М., «Наука», 1979. 127 с.

ПАВЛОВА-СИЛЬВАНСКАЯ М. П. — **Германская Демократическая Республика. 30 лет по пути социализма.** М., «Знание», 1979. 64 с.

ПАНЧУК М. І. — **У полум'ї класових битв. Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування західноукраїнських трудящих, проти буржуазного націоналізму.** К., Політвидав України, 1979. 214 с.

ПОТАПОВ В. И. — **Социалистическая Республика Румыния. Справочник. Изд. 2-е, доп.** М., Политиздат, 1979. 119 с.

Рабочий класс и рабочее движение в Африке. 60—70-е гг. XX в. Сборник статей. М., «Наука», 1979. 270 с.

Разоружение. Справочник. М., Политиздат, 1979. 159 с.

Русская нумизматика XI—XX веков. Материалы и исследования. Л., «Аврора», 1979. 169 с.

Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. К., «Техніка», 1979. 40 с.

ТОНКАЛЬ В. Е., ПЕЛЫХ В. М., СТОГНИЙ Б. С. — **Академия наук Украинской ССР.** К., «Наукова думка», 1979. 445 с.

ФРАНКО В. Г. — **Соціальний портрет молодого радянського робітника 70-х років.** К., 1979. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ХОЛЕВЧУК В. М. — **Від темряви до світла.** К., Політвидав України, 1979. 126 с.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У ДРУГОМУ ПІВРІЧЧІ 1980 р. ВИЙДУТЬ В СВІТ КНИГИ:

Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. ТРУДОВІ ПОЧИНИ РОЗІТНИЧОГО КЛАСУ. 1921—1937. (На матеріалах Української РСР). — 17 арк. — 2 крб. 90 к. 1200 пр.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. Ю. Ю. Кондурфор, В. І. Клоков, А. В. Лихолат та ін. — 40 арк. — 2 крб. 30 000 пр.

Коваль В. С. «БАРБАРОССА»: истоки и история величайшего преступления империализма. — 20 л. — 3 р. 40 к. 2000 экз.

КРИТИКА РЕАКЦИОННЫХ ДОКТРИН БУРЖУАЗНОГО НАЦИОНАЛИЗМА. / А. Н. Шлепаков, Р. Г. Симоненко, Н. Н. Соломатин и др. — 16 л. — 2 р. 70 к. 2500 экз.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ. / Ф. П. Шевченко, В. М. Ботушанський, П. В. Михайлина та ін. — 20 арк. — 3 крб. 40 к. 2000 пр.

Панченко П. П. РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНСКОЙ ССР 1959—1973 гг. — 18 л. — 3 р. 10 к. 1500 экз.

РЕВОЛЮЦІЙНА БОРТЬБА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В 1905—1907 РР. / М. М. Пещенко, В. Г. Сарбей, П. В. Замковий та ін. — 20 арк. — 3 крб. 40 к. 2000 пр.

Сороковська С. В. УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОГРАФІЯ. — 10 арк. — 1 крб. 50 к. 1000 пр.

Телочко П. П. КИЕВ И КИЕВСКАЯ ЗЕМЛЯ В ЭПОХУ ФЕОДАЛЬНОЙ РАЗДРОБЛЕННОСТИ [XII—XIII вв.]. — 25 л. — 6 р. 25 000 экз.

Чугаев В. П. В БОРЬБЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА И УГРОЗЫ ВОЙНЫ. (Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины). — 20 л. — 3 р. 25 к. 1500 экз.

ШАНОВНІ ТОВАРИШІ!

Пспередні замовлення на ці книги приймають усі магазини книготоргів, магазини «Книга — пшою» і «Академкнига». Суспільно-політичну і науково-популярну літературу можна також замовити в усіх магазинах споживчої кооперації.

Просимо також користуватися послугами магазинів — опорних пунктів нашого видавництва: будинку книги — магазину № 200 (340048, Донецьк-48, вул. Артема, 147 а), магазину «Книжковий світ» (310003, Харків-3, пл. Радянської України, 2/2) і книгарні видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка надсилає книги інгороднім замовникам післяплатою.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *Є. І. Міхнова*

Знач. до набору 5.10.79. Підп. до друку 15.11.79. БФ 33890. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-від. арк. 15,13. Тираж 4980 пр. Зам. К-138.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-1, МСП, вул. Рєпіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 11 (224), 1979, ноябрь. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кірова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.